

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÖZEL HUKUK ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEDENÎ USÛL HUKUKUNDA HAYATIN
OLAĞAN AKIŞI KAVRAMI

MURAT BİLDİR
2501181403

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MURAT ATALI

İSTANBUL-2022

ÖZ

MEDENÎ USÛL HUKUKUNDA HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMI

MURAT BİLDİR

Hayatın olağan akışı kavramı, değerlendirme yaparken veya tahminde bulunurken yahut bir olayı kavramaya çalışırken başvurulacak bir ölçü olarak karşımıza çıkar. Günlük dilde olduğu gibi, hukukta da giderek artan bir kullanım söz konusudur. Ancak bu durum, hukukta yeni bir kavram olduğu anlamına gelmez. Zira şimdiye kadar farklı isimlendirmeler altında, değerlendirme ve muhakeme süreçlerinde bir kriter olarak kullanılagelen bazı ifadeler, hayatın olağan akışı kavramına işaret eder. Buna göre, hayatın olağan akışı kavramı; hayat tecrübeleri, mantık kuralları ve hatta bilimsel nitelikteki bilgilerle şekillenen tipik, olağan, alışılmış bir akış veya silsileyi ifade eder.

Vakıaların tespiti, tespit edilen vakıaların hukukî olarak vasıflandırılması ve hukukî sonucun belirlenmesi olmak üzere çeşitli aşamalarda, hâkim, değerlendirme yapmak durumunda kalabilir. İşte, hâkim tarafından değerlendirme yapılırken başvurulacak ölçütlerden biri de hayatın olağan akışıdır. Ancak yargı kararlarına bakıldığında söz konusu kavramın, ispatta çok daha yoğun bir kullanımı olduğu görülür. Zira bir delilin güvenilirliğinin ortaya konulması, bir vakıanın gerçekleşip gerçekleşmediğinin veya iddia edildiği gibi gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespiti, mevcut veya ispat edilen bir vakıanın ayrı/bağımsız bir vakıa açısından değeri gibi hususlarda hayatın olağan akışı kavramına sıklıkla başvurulmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada; hayatın olağan akışı kavramına dair genel açıklamalar yapıldıktan sonra, kavramın ispattaki yeri, ispatın temel kavramları ile olan ilişkisi ve delillerin değerlendirilmesinde ne gibi bir işlev üstlendiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hayatın olağan akışı, tecrübe kuralları, ispatın konusu, ispat türleri, ispat yükü, delil ikame yükü, delillerin değerlendirilmesi, senetle ispat kuralı.

ABSTRACT
THE CONCEPT OF THE ORDINARY FLOW OF LIFE IN CIVIL
PROCEDURE LAW
MURAT BİLDİR

The concept of the ordinary flow/course of life appears as a measure used when making an assessment or making a prediction or trying to comprehend an event. As in everyday language, there is an increasing use in law. However, this does not mean that it is a new concept in law. Because, some expressions that have been used as a criterion in evaluation and reasoning processes under different names point to the concept of the ordinary flow/course of life. Accordingly, the concept of the ordinary course of life; It refers to a typical, ordinary, habitual flow or sequence shaped by life experiences, rules of logic and even scientific knowledge.

The judge has to make an evaluation at various stages, including the determination of the facts, the legal qualification of the detected facts and the determination of the legal result. Here, one of the criteria used by the judge while making an evaluation is the ordinary flow/course of life. However, when judicial decisions are examined, it is seen that the mentioned concept has a much more intense use in proof. Because, the concept of the ordinary course of life is frequently used in matters such as demonstrating the reliability of an evidence, determining whether a fact has come true or not as claimed, and the value of an existing or proven fact in terms of a separate/independent fact. Therefore, in this study; After making general explanations about the concept of the ordinary flow/course of life, the place of the concept in proof, its relationship with the basic concepts of proof and what kind of function it undertakes in the evaluation of evidences are tried to be explained.

Keywords: The ordinary flow/course of life, the rules of experience, the object of proof, the types of proof, the burden of proof, the burden of giving evidence, the evaluation of evidence, the rule of proof by deed.

ÖNSÖZ

Akademik hayatımın ilk adımı olan bu çalışma boyunca ve bu çalışma öncesinde bana destek olan, yolumu aydınlatan, katkı sunan herkese teşekkürü borç bilirim. Bilhassa, onlarla karşılaşmamın benim için şans olduğu ilk öğretim, lise ve üniversite öğretmenlerime beni bu günlere getirdikleri için teşekkür ederim.

Beni bu konuda çalışmaya teşvik eden, değerli fikirleriyle yol gösteren, sonrasında danışmanlığımı üstlenen ve süreç boyunca da kelime kelime eleştiren tez danışmanım sayın Prof. Dr. Murat Atalı'ya teşekkür ederim.

Çalışmanın sistematik bir hâl alması için önerilerde bulunan, yol gösteren ve kıymetli fikirleriyle çalışmamı geliştirmeme yardımcı olan sayın Prof. Dr. Muhammet Özekes'e teşekkür ederim.

Tez jürimde bulunma nezaketini göstererek lisans ve yüksek lisans derslerimde olduğu gibi bana katkı sunmayı sürdüren sayın Doç. Dr. Mert Namlı'ya ve bir ders yılı boyunca birlikte çalıştığımız, ders araları dahil olmak üzere sorularıma sabırla cevap veren, bu çalışmanın olgunlaşmasında da değerli fikirlerinin çok önemli yeri olan sayın Dr. Öğr. Üyesi Uğur Bulut'a teşekkür ederim.

Kendi yoğunluklarına rağmen tezin tashihi noktasında katkılarda bulunan kıymetli arkadaşlarım Ar. Gör. Cafer Sadık Akyol'a, Ar. Gör. Gizem Soyergin'e, Nevşehir Aile Mahkemesi sayın Hâkimi Arda Keküllüoğlu'na ve iki yılı aşkın süredir aynı odada çalıştığım, tezimin ortaya çıkması sürecine şahitlik eden, bu süreci kolaylaştıran arkadaşım Ar. Gör. Arif Emre Sümer'e teşekkür ederim.

Son olarak yüksek lisans eğitimimde beni maddî açıdan 2210-A burs programı kapsamında destekleyen TÜBİTAK'a ve manevî açıdan destekleyen eşime, hakları ödenemeyecek olan dostlarıma, sevgi ve destekleriyle her türlü süreçte olduğu gibi bu süreçte de yanımda olan anneciğime, babacığım, kardeşlerime her şey için minnettarım.

İzmir, 2022

Murat Bildir

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMINA İLİŞKİN GENEL BİLGİLER

I. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Tanımı ve Özellikleri	3
A. Tanım.....	3
B. Özellikler	4
II. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Niteliği ve Benzer Kavramlarla Karşılaştırılması.....	8
A. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Niteliği	8
B. Benzer Kavramlarla Karşılaştırılması.....	11
1. Tecrübe Kuralları.....	11
2. Fiilî Karineler.....	14
3. Kanunî Karineler.....	16
4. Herkesçe Bilinen Vakıalar	17
III. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Usûl Hukuklarındaki Yeri	19
A. Medenî Usûl Hukukunda	19
B. İdari Yargılama Hukukunda	23
C. Vergi Usûl Hukukunda	24
D. Ceza Muhakemesi Hukukunda	25
IV. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Medenî Usûl Hukukunun Amacıyla İlişkisi	27
V. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Medenî Usûl Hukukuna Hâkim Olan Bazı İlkelerle İlişkisi	31
A. Hukukî Dinlenilme Hakkı Açısından Değerlendirme	31
B. Taraflarca Getirilme İlkesi Açısından Değerlendirme.....	34
C. Doğrudanlık İlkesi Açısından Değerlendirme	36

D.	Usûl Ekonomisi Açısından Değerlendirme	38
----	--	----

İKİNCİ BÖLÜM

HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMI VE İSPATIN TEMEL KAVRAMLARI

I.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Hakkı ile İlişkisi	40
A.	Genel Olarak	40
B.	İspat Güçlüklerinin Aşılması Çerçevesinde Değerlendirme.....	42
II.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Türleri ile İlişkisi	46
A.	Asıl İspat-Karşı İspat-Aksini İspat	46
B.	Doğrudan ve Dolaylı İspat.....	50
1.	Genel Açıklamalar	50
2.	Dolaylı İspat Türleri Bakımından Hayatın Olağan Akışı	51
a.	Genel Açıklama.....	52
b.	Emare İspatı	52
c.	İlk Görünüş İspatı.....	55
III.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Ölçüsü ile İlişkisi	58
IV.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Yüğü ve Delil İkame Yüğü ile İlişkisi	61
A.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Yüğü ile İlişkisi.....	61
B.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının Delil İkame Yüğü ile İlişkisi.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMI VE DELİLLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

I.	Delillerin Değerlendirilmesi Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramı	70
A.	Genel Olarak	70
B.	Delillerin Değerlendirilmesi Faaliyeti Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramının Önemi	71
II.	Takdirî Deliller Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramı	74
A.	Tanık Beyanı Açısından Hayatın Olağan Akışı Değerlendirmesi	74
B.	Bilirkişi Raporu Açısından Hayatın Olağan Akışı Değerlendirmesi	78
C.	Keşif Açısından Hayatın Olağan Akışı Değerlendirmesi	82
III.	Senetle İspat Kuralı Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramı	84
A.	Genel Olarak	84

B.	HMK 203/1-b Hükümü Çerçevesinde Hayatın Olağan Akışı Kavramının Yeri	89
C.	Delil Başlangıcı Çerçevesinde Hayatın Olağan Akışı Kavramının Yeri .	93
D.	Değerlendirme	99
IV.	Hayatın Olağan Akışı Kavramının Kanun Yollarında Denetlenmesi	105
A.	İstinaf	105
B.	Temyiz	108
1.	Vakıaların Nitelendirilmesi.....	108
2.	Vakıaların Tespiti	109
SONUÇ		112
KAYNAKÇA		118

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Ankara Barosu Dergisi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
aşa.	: aşağıda
Aufl.	: Auflage
AÜHF	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
BAM	: Bölge Adliye Mahkemesi
bkz.	: bakınız
bs.	: Basım sayısı
BÜHFD	: İzmir Bakırçay Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
C./c.	: Cilt
CD	: Ceza Dairesi
CGK	: Yargıtay Ceza Genel Kurulu
Çev.	: Çeviren
D...D	: Danıştay Dairesi
DEÜHFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Der.	: Derleyen
dn.	: dipnot
E.	: Esas
Ed./ed.	: Editör

FSHD	: Fikri ve Sınai Haklar Dergisi
GÜHFD	: Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
HD	: Hukuk Dairesi
HGK	: Yargıtay Hukuk Genel Kurulu
HMK	: 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu
HUMK	: 1086 sayılı Hukuk Usûlü Muhakemeleri Kanunu
HÜHFD	: Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
İBK	: Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kararı
İİK	: 2004 sayılı İcra ve İflas Kanunu
İKÜHFD	: İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
İSGHD	: İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi
İÜHF	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
K.	: Karar
m.	: madde
MİHBİR	: Medenî Usûl ve İcra İflas Hukukçuları Birliği
MİHDER	: Medeni Usul ve İcra İflas Hukuku Dergisi
MÜHF-HAD	: Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi
No	: Numara
LHD	: Legal Hukuk Dergisi
Rn.	: Kenar Numarası
S.	: Sayı

s.	: sayfa
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
TBK	: 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu
TDK	: Türk Dil Kurumu
THD	: Terazi Hukuk Dergisi
TMK	: 4721 sayılı Türk Medenî Kanunu
TKHK	: 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun
v.d.	: ve dięerleri
vd.	: ve devamı
VUK	: 213 sayılı Vergi Usul Kanunu
Yarg.	: Yargıtay
Yay.	: Yayınevi
YD	: Yargıtay Dergisi
yuk.	: yukarıda
ZPO	: Zivilprozessordnung (Alman Medenî Usûl Kanunu)

GİRİŞ

Hayatın olağan akışı, günlük dilde sıklıkla kullanılan bir ifadedir. Özellikle bir değerlendirme yapılırken veya bilinmeyen bir olay hakkında tahminde bulunulurken dayanan makûl bir zemin veya bir ölçü olarak karşımıza çıkar. Kavramın hukuktaki karşılığı da bu temel anlamla örtüşür. Ancak, hukuk metinlerinde daha teknik ve daha özel bir yeri vardır. Öyle ki, bazen uyuşmazlığın çözümü bakımından önemli olduğu hâlde bir vakıa hakkında delil gösterilmesine gerek bulunmaması bu kavramla ifade edilirken bazen de bir delilin değerlendirilmesinde kendisine başvurulur. Bir vakıanın iddia edildiği gibi gerçekleşip gerçekleşmediği, bilinen veya ispat edilmiş bir vakıadan ispat konusu vakıa hakkında sonuç çıkarılıp çıkarılamayacağı, bir delile güvenilirlik güvenilemeyeceği veya ispat edilmiş vakıanın hukuk kuralındaki koşul vakıayı karşılayıp karşılamadığı noktasında tespitler yapacak olan hâkimin başvurduğu değerlendirme ölçülerinden biri de hayatın olağan akışıdır. Ancak belirtmek gerekir ki, söz konusu kavrama en sık ispat faaliyeti kapsamında başvurulmaktadır. Biz de çalışmamızda bu hususu dikkate alarak, kavramın yargılamada genel olarak nasıl kullanıldığına değinmekle birlikte, asıl olarak ispattaki yerini ele almaya çalıştık.

İspat faaliyetinin davada arz ettiği önem düşünüldüğünde, bu alanda kullanılan kavramlar ve bu arada hayatın olağan akışı kavramı, ispat faaliyetini ve dolayısıyla da verilecek hükmü yakından etkiler. Hayatın olağan akışının bu şekilde özetleyebileceğimiz önemi ve söz konusu kavramın bugüne dek (tespit edebildiğimiz kadarıyla) müstakil bir monografik çalışmada ele alınmamış olması, bizi bu konuda çalışmaya sevk eden başlıca neden olmuştur.

Hayatın olağan akışı kavramı, yargı kararlarında sıkça kullanılmasına rağmen söz konusu kavramın kapsamı, niteliği, işlevi yeterince somutlaşmamıştır. Bu nedenle, kavramın okuyucunun zihninde somutlaştırılabilmesi için, ilişkili olduğu her başlıkta yaptığımız açıklamalar, Yargıtay kararlarından örnekler verilerek sunulmuştur. Böylelikle çalışma konumuz kapsamındaki en önemli kaynak olan Yargıtay kararları kullanılarak söz konusu kavram somutlaştırılmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde, öncelikle hayatın olağan akışı kavramının tanımı, taşıdığı özellikler, niteliği ve benzer kavramlarla olan ilişkisi ele alınmıştır. Ardından, kavramın; usûl hukuklarındaki kullanım alanları genel olarak açıklanmış, medenî usûl hukukunun amacıyla ve bu alana hâkim olan ilkelerle ilişkisi ortaya konulmuştur.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, hayatın olağan akışı kavramının ispatın temel kavramları ile olan ilişkisi ele alınmıştır. Bu doğrultuda kavramın; ispat hakkına ve ispat güçlüklerinin aşılmasına yönelik katkısı, ispat türleri bağlamındaki yeri, ispat yükü ve delil ikame yükü bakımından işlevi ele alınmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise öncelikle hayatın olağan akışı kavramının genel olarak delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamındaki yeri ve önemi ele alınmıştır. Daha sonra, takdirî delil türlerinin değerlendirilmesi açısından hayatın olağan akışı kavramı ayrıca ele alınmıştır. Ardından, senetle ispat kuralı bağlamında hayatın olağan akışı kavramının bir yeri olup olmadığı; senetle ispat kuralının istisnaları, Yargıtay kararları ve öğretideki görüşler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Son olarak ise, kanun yollarında hayatın olağan akışı kavramının denetimi ve bir kriter olarak kullanımı, vakıa tespiti ve vakıaların nitelendirilmesi çerçevesinde açıklanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMINA İLİŞKİN GENEL BİLGİLER

I. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Tanımı ve Özellikleri

A. Tanım

Hayatın olağan akışı kavramı öğretilerde farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan birine göre; insanlar arasındaki ilişkilerde ve insanların diğer canlı ve cansız varlıklarla olan ilişkilerinde genelleşmiş, normal, gelenekleşmiş ve olağan nitelik kazanmış ilişki tipleri hayatın olağan akışını oluşturur¹. Tanım, hayatın olağan akışı kavramının özelliklerinden birini barındırmaktadır. Buna göre, hayatın olağan akışı, somut olay veya olaylardan bağımsız hâle gelerek tipleşmiş, genel ve olağan bir nitelik kazanmıştır.

Bir diğer tanıma göre, insanların geneli tarafından sosyal yapı içinde yapılagelen davranışlar hayatın olağan akışını oluşturur². Bu tanımdan da kavramın, somut olayların (insanların geneli tarafından) sık tekrarı sonucunda bu olaylardan süzülerek genelleşmiş bir nitelik kazandığı sonucu çıkarılabilir.

Öğretilerde hayatın olağan akışından ziyade hayatın olağan akışına uygunluğun veya aykırılığın daha çok tanımlandığını söyleyebiliriz. Bu tanımlardan birine göre, öğrenildiğinde sıradan, alışılmış gelen ve doğruluğundan şüphe edilmeyen olay veya durumlar hayatın olağan akışına uygun; öğrenildiğinde doğruluğundan şüphe duyulan ve alışılacelmış bir nitelik göstermeyen, tecrübe kurallarına göre kabul edilmesi zor veya imkânsız olan olay ve durumlar ise hayatın olağan akışına aykırı olarak değerlendirilmiştir³. Hayatın olağan akışına aykırılığa ilişkin bir diğer tanım ise şöyledir: “Çok farklı tanımlara tâbi tutulabilecek bu kavramdan anlaşılması gereken; hukuk mantığı ve tefsiri dahilinde makul ve makbul vakıalara tezat teşkil

¹ Ali Nazım Sözer, “Sosyal Sigorta Hukukunda ve İş Hukukunda Gai Yorum Eşyanın Tabiatı ve Hayatın olağan Akışı”, **İSGHD**, C: XIII, No: 50, 2016, s. 638-640.

² Abdullah Demir, “Yargıtay İçtihatlarındaki Hayatın Olağan Akışı Kriteri ve İslam Hukukundaki Zahirî Hal Delili”, **THD**, No: 28, 2008, s. 129.

³ Oğuz Atalay, **Pekcanıtez Usûl Medenî Usûl Hukuku**, 15. bs., C. II, İstanbul, On İki Levha Yay., 2017, s. 1622.

*edecek tüm vakıalar zincirinde, ehil bir insanın hafsalasının kaldıramayacağı ve kabul edemeyeceği, silsileyi felce uğratan halkaların tamamının üst başlığı hayatın olağan akışına aykırılık olarak telakki edilebilir.”*⁴ Tanımda görüldüğü üzere, doğru ve tutarlı bir silsile hâlinde devam eden vakıalarla uyumsuz, bunlar arasında göze çarpan, tecrübeli ve ilgili konuda ehil kişilerin fark edebileceği vakıalar hayatın olağan akışına aykırı olacaktır.

Tanımlardan yola çıkarak ifade edebiliriz ki, hayatın olağan akışı, tanımlanması zor⁵ soyut bir kavramdır. Hatta çoğunlukla hayatın olağan akışına uygunluk veya hayatın olağan akışına aykırılık daha kolay bir şekilde tanımlanmaktadır. Zira hayatın olağan akışı daha soyut ve daha genel iken hayatın olağan akışına uygunluk veya aykırılık daha somut bir nitelik arz etmektedir. Bununla birlikte bir tanım denemesi yapmak gerekirse, hayatın olağan akışı; insanların birbiriyle ve diğer şeylerle ilişkilerinde tekrarlanarak tipik hâle gelen, somut olaylardan elde edilen hayat tecrübeleriyle şekillenen ve olağan, alışılmış, normal nitelik kazanmış bir silsile veya akış olarak tanımlanabilir. Bu silsileyi bozan halkalar, olay ve durumlar hayatın olağan akışına aykırı nitelik taşıırken; bu silsileye uygun olan ve saydığımız sıfatları taşıyan olay ve durumlar ise hayatın olağan akışına uygun olarak nitelendirilir.

B. Özellikler

Hayatın olağan akışı, hayat tecrübelerine dayanır. Nitekim bir Yargıtay kararı bu hususu şöyle ifade etmiştir: *“hayat tecrübesi kuralları ile oluşturulan ölçü ve prensiplerden biri olan hayatın olağan akışı”*⁶. Ancak tek bir hayat tecrübesinden ziyade hayatın her alanındaki olay ve durumlardan elde edilen pek çok hayat

⁴ Taylan Özgür Kiraz, “Senetle İspat Kuralı Karşısında Hayatın Olağan Akışına Aykırılık Kriterinin Türk Hukukunda İzlediği Seyir” **Avukatın El Kitabı**, Ed. Talih Uyar, Ankara, Bilge Yay., 2022, s. 550.

⁵ Hayatın olağan akışına yakın ve ilişkili bir kavram olan karinenin de tanımlanmasının zor olduğu (Cengiz Koçhisarlıoğlu, “Karine ve Borçlar Kanunun 96. Maddesindeki Kusur Karinesi,” **YD**, C. X, No: 7, 1984, s. 272-273) ve hatta hayatın olağan akışı kavramının da dayandığı hayat tecrübesi kurallarının ispat hukukunda kullanıldığı alanda genel olarak bir kavram kargaşası olduğu ve çok net ölçütlerin olmadığı (Sema Taşpınar, “Fiili Karinelerin İspat Yükünün Dağılımındaki Rolü”, **AÜHFD**, C. I, No:4, 1996, s. 533-534) düşünüldüğünde, hayatın olağan akışı kavramını tanımlamanın zorluğu da anlaşılabılır.

⁶ HGK, 08.04.2021, E. 2017/15-425 K. 2021/440 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

tecrübesi hayatın olağan akışını oluşturur. Bu nedenle hayatın olağan akışı; iş, aile, ticaret hayatı gibi hayatın her alanında başvurulmuş bir ölçü konumundadır. Zira eşlerin birlikte yaşaması hâlinde ister istemez birbirine katkı sağlaması, yıllarca hiç yıllık izin kullanılmadan çalışamaması, niteliği gereği fazla mesai yapmayı zorunlu kılan bir işte çalışan birinin fazla mesai yapması ya da bir senet geri verilmişse ödenmiş sayılması sonucunun çıkarılması gibi durumlar hayatın olağan akışına uygundur. Demek ki, hayatın farklı alanlarında hayatın olağan akışı niteliği kazanmış olaylar veya durumlar silsilesi söz konusudur. Bu nedenle, bu ölçü, bazen doğrudan ve yalnızca hayatın olağan akışı olarak ifade edilmekteyken, bazen de ilişkili olduğu alanı vurgulamak üzere, iş hayatının olağan akışı⁷ veya ticari hayatın olağan akışı⁸ şeklinde ifade edilmektedir.

Hayatın olağan akışı yalnızca hayat tecrübelerine değil mantık kurallarına da dayanır. Yargıtay kararlarında da bazen varılan sonucun hayatın olağan akışına ters düşmesi ile kastedilen akla ve mantık kurallarına aykırılık olarak karşımıza çıkar. Örneğin, Yargıtay kararına konu bir olayda⁹, ilk derece mahkemesinin yaptığı tespit, *“Aynı kişi olduğuna karar verilen bir kişinin bekar ve evli olarak iki ayrı tarihte ölmüş olması hayatın olağan akışına aykırıdır”* gerekçesiyle akla ve mantığa uygun olmamasından dolayı hayatın olağan akışına aykırı bulunmuştur. Burada artık mantıkî veya bilimsel bilginin gereği olan hususlar hayatın olağan akışının içinde ele alınmış olmaktadır.

Hayatın olağan akışı, bilimsel bilgiyi içerebilir veya bilimsel bilgiyle örtüşebilir. Ancak bilimsel nitelik, hayatın olağan akışının taşınması gereken zorunlu bir unsur değildir. Taşın düşmesi, suyun yüksekte alçağa doğru akması veya bir canlının refleks niteliğindeki hareketi bilimsel olduğu kadar hayatın olağan akışına da uygundur. Keza, meydana gelen bir kaza sonucunda operasyon geçiren bir kişinin

⁷ Bu şekilde bir kullanım için bkz. Yarg. 10. HD, 13.10.2021, E. 2020/10640 K. 2021/12112 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

⁸ Bu şekilde bir kullanım için bkz. Yarg. 10. HD, 13.10.2021, E. 2020/10640 K. 2021/12112 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

⁹ Yarg. 8. HD, 13.09.2018, E. 2018/10462 K. 2018/15640 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

herhangi bir maluliyeti olmasa bile acı, elem, ızdırap çekmiş olması¹⁰ hem hayatın olağan akışına uygun hem de bilimsel verilerle örtüşür niteliktedir. Ancak, hayatın olağan akışı yalnızca bilimsel nitelikteki bilgilerden oluşmaz. Sıkça tekrar eden olaylardan çıkarılan sonuçlar, bilimsel bir nitelik oluşturmaya bile hayatın olağan akışının içinde yer alır. Hayatın olağan akışını oluşturan bilgi ve çıkarımların güvenilirliği; bilim ve doğa kanunları gibi kesinlik taşımasından değil, sık tekrar eden olaylardan elde edilmesi nedeniyle aynı veya benzer şartlar altında tekrarlanabilme özelliğine sahip olmasından kaynaklanır¹¹. Bir başka ifadeyle, hayatın olağan akışına göre elde edilen çıkarımlar, kesin bir değer değil ihtimalî bir değer taşır.

Hayatın olağan akışını oluşturan bilgi ve tecrübelerin bilimsel kesinliğe sahip olmaması ve bir olasılık değeri taşıması, bu kavrama başvurularak yapılan değerlendirmede ulaşılan sonucun da her zaman şüpheli olduğunu gösterir. Buna göre, aynı olayın bir açıdan hayatın olağan akışına uygun olduğu farklı bir açıdan ise hayatın olağan akışına aykırı olduğu ileri sürülebilir¹². Yargıtay kararına konu bir olayda, işçinin raporlu olmasına rağmen işverenden ücret alması, iş hayatında çıkarların geçerli olduğundan hareketle işçinin raporlu olduğu sürede çalışmasının hayatın olağan akışına uygun olduğu şeklinde yorumlanmışken; bu karar, öğretide

¹⁰ Herhangi bir maluliyet olmasa bile operasyon geçirecek şekilde yaralanan kişinin, hayatın olağan akışı gereğince bundan acı, elem, ızdırap duyacağı ve manevî tazminata hükmedilmesi gerekeceği hakkında bkz. Yarg. 10. HD, T. 3.5.2012, E. 2010/13188 K. 2012/7207 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

¹¹ Taşpınar, **Filî Karineler**, s. 538; Oğuz Atalay, “Emare İspatı”, **Manisa Barosu Dergisi**, No: 70, 1999, s. 14; Ahmet Başözen, **Medenî Usûl Hukukunda İlk Görünüş İspatı**, Ankara, Adalet Yay., 2010, s. 160; Sözer, **a.g.m.**, s. 639; Doğan Gedik, “İspatta Akıl Yürütme, Tecrübe Kuralları ve Karinelerin İşlevi”, **THD**, C. XII, No: 133, 2017, s. 53-54.

¹² Bilge Umar, Ejder Yılmaz, **İsbat Yüğü**, 2. bs., İstanbul, Kazancı Hukuk Yayınları, 1980, s. 62; Taşpınar, **Filî Karineler**, s. 556. *Aslan ve Akyol Aslan*, Yargıtay’ın, elinde ilam olan kişinin ilamsız icraya başvurmamasının hayatın olağan akışına aykırı olduğu tespitini değerlendirmiştir. Yazarlara göre, ilamlı icradaki tehirî icra kararı ve kararın kesinleşmesine kadar alacaklının alacağına kavuşmasının mümkün olmaması düşünüldüğünde ilamsız icraya başvurmak, elinde ilam olan kişinin daha lehine olabilir ve dolayısıyla da hayatın olağan akışına uygun görülebilir. Yazarlara göre en nihayetinde, hayatın olağan akışına göre yapılan değerlendirme her zaman şüphelidir. Ancak, hayatın olağan akışına uygunluk yüksek bir ihtimali yansıtır ve karara konu olayda doğru tespit edilmiştir. Anılan Yargıtay kararı ve belirttiğimiz değerlendirmeler için bkz. Kudret Aslan/ Leyla Akyol Aslan, “İlama Bağlı Para Alacağı İçin İlamsız Takip Yapılması, Dürüstlük Kuralına ve Hayatın Olağan Akışına Aykırı mıdır?”, **Prof. Dr. Ramazan Arslan’a Armağan**, C. I, Ankara, 2015, s. 222-224.

işçinin raporlu olduğu sürede dinlenmesinin hayatın olağan akışını yansıttığı şeklinde eleştirilmiştir¹³.

Hayatın olağan akışının içeriğine ilişkin bu açıklamalardan sonra, kavramın - hukuk tekniği açısından olmasa da- genel olarak işlevine dair bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Bu kapsamda belirtmek gerekir ki hayatın olağan akışı, olaylar arasında sebep sonuç ilişkisi kurmak amacıyla kullanılmaktadır¹⁴. Bir diğer ifadeyle, bir olayın sebep sonuç ilişkisine uygun bir şekilde meydana gelip gelmediğini değerlendirmek için hayatın olağan akışına başvurulabilir¹⁵. Bu açıklamaya örnek oluşturabilecek bir Yargıtay kararı şöyledir: “*Davalının, parasının çalındığının söylenmesi üzerine davacı ile birlikte dört kişiyi koşarken görüp arkalarından gittiği ve davacıyı yakalayarak buna istinaden şikâyetçi olduğu, ... davalının sırf davacıya zarar vermek kastıyla şikâyet ettiğine ilişkin delil bulunmadığı, olayın meydana geliş şekline göre davalının davacıdan şüphelenmesinin hayatın olağan akışına uygun olduğu, şikâyetin hukuken korunması gereken bazı emarelere dayandığı ve yasal sınırlar içinde kalarak yapıldığı, bu nedenlerle davacının kişilik haklarına saldırı teşkil etmediği sonucuna varılmaktadır.*”¹⁶ Kararda da görüldüğü üzere, olayların oluş şekline davalının, davacının hırsızlık suçunu işlediği konusunda şüphelenmesinin olağan olduğu, bir başka deyişle böyle bir çıkarımın hayatın olağan akışına uygun olduğu ifade edilmiş ve şikâyet hakkının yasal sınır içinde kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Buna göre, hayatın olağan akışına başvurularak sebepler ile varılan sonuç arasında mantikî bir bağ kurulmuştur.

Hayatın olağan akışı, hukukçuların karşılaştıkları olayları ve hukukî problemleri yorumlamada kullandıkları ölçü ve prensiplerden biri olarak görülmüştür¹⁷. Gerçekten de hayatın olağan akışı gerek taraflar gerekse de hâkim tarafından başvurulacak bir değerlendirme ve sonuç çıkarma ölçüsüdür. Örneğin bir

¹³ Karar ve eleştiri için bkz. Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁴ Demir, **a.g.m.**, s. 129; Sözer, **a.g.m.**, s. 638; Talih Uyar, “Tasarrufun İptali Davalarında “Alacağın Gerçek Olması” ve “Hayatın Olağan Akışına Uygunluk” Koşullarının Uygulamada Yarattığı Sorunlar”, **LHD**, C: XVIII, No: 205, 2020, s. 282.

¹⁵ Murat Cangül, “Markanın Üçüncü Kişiler Tarafından Dürüstçe ve Ticari Hayatın Olağan Akışı İçinde Kullanımı”, **FSHD**, C. XIII, No: 50, 2017, s. 348.

¹⁶ HGK, 14.06.2022, E. 2020/4-584 K. 2022/886 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

¹⁷ Demir, **a.g.m.**, s. 129

tanığın beyanına güvenilip güvenilemeyeceği değerlendirilirken hâkim tarafından hayatın olağan akışına uygunluk değerlendirmesi yapılarak bir sonuca ulaşılabilir. Keza, hayatın olağan akışı, bir vakıanın gerçekten iddia edildiği gibi olup olmadığının belirlenmesinde de başvurulacak bir ölçü niteliğindedir. Kavram, yalnızca hukukun uygulanmasında değil, hukuk kurallarının oluşturulmasında da bir ölçü olarak göz önünde bulundurulabilmektedir. Örneğin Türk Borçlar Kanunun 50. maddesine göre, zararın miktarının hâkim tarafından belirlendiği hâllerde göz önünde bulundurulacak ölçülerden biri de hayatın olağan akışıdır. Ayrıca, Bilirkişilik Asgari Ücret Tarifesinde (m. 7), bilirkişiye verilecek ücret takdir edilirken, bilirkişilik yapılacak işin niteliğinin yanında anayasal hak arama özgürlüğünün ve hayatın olağan akışının dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu örneklerde de görüldüğü üzere bazı hukuk kuralları; bir hususun belirlenmesi meselesinde, hâkimin veya karar verici pozisyonunda olan kişinin, hayatın olağan akışını bir ölçü olarak dikkate alması gerektiğine işaret etmektedir.

II. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Niteliği ve Benzer Kavramlarla Karşılaştırılması

A. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Niteliği

Hayatın olağan akışı kavramının niteliğini tespit etmek oldukça zordur. Ancak söz konusu kavrama başvuru durumları, kavramın niteliği hakkında ipuçları verebilir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, hayatın olağan akışına gerek vakıaların tespitinde gerek tespit edilen vakıaların hukukî olarak nitelendirilmesinde başvurulur¹⁸. Daha genel bir ifadeyle, hayatın olağan akışına hukukun somut olaya uygulanması kapsamında başvurulur. Hukukun uygulanması, büyük önermeyi teşkil eden hukuk kurallarının belirlenerek küçük önermeyi teşkil eden ve varlığı sabit olan veya tespit edilmiş olan vakıaların kıyaslanması, karşılaştırılması üzerine hukukî sonuca varılması anlamına gelir¹⁹. Bu doğrultuda, hukukun uygulanması kapsamında

¹⁸ Bu konuda detaylı açıklama için bkz. aşa. 1. Bölüm, III/A.

¹⁹ Ömer Sivrihisarlı, **Hukuk Yargılamasında Maddi Hukuka İlişkin Temyiz Nedenleri ve Yargıtay Denetiminin Kapsamı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 2379, Hukuk Fakültesi Yayınları: 536, 1979, s. 19; Burhan Gürdoğan, "Temyiz Mahkemesinin Kontrolü Bakımından; Vakıa ve Hukuk," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. XI, No:3, 1956, s. 258; Seyfullah Edis, Seyfullah Edis, **Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri**, 6. bs., Ankara, Ankara

başvurulan hayatın olağan akışının, küçük önerme olan vakıa veya büyük önerme olan hukuk kuralı niteliği taşıyıp taşımadığının tespiti gerekir.

Öncelikle hayatın olağan akışının vakıa niteliği taşıyıp taşımadığı belirlenmelidir. Vakıalar, somut hayat olayının bir parçasını oluşturur²⁰. Örneğin, belli bir yerde belli bir tarihte bir aracın yüksek hızla giderken kavşağı dönememesi neticesinde bir evin bahçesine girerek oradaki eşyalara zarar vermesi olayında birbiriyle bağlantılı birden çok vakıa vardır²¹. Vakıa ise, geçmişte gerçekleşmiş veya hâlen mevcut olan, belli bir zaman ve mekânla sınırlı olarak meydana gelmiş dış dünyada algılanabilir olay ve durumlar ile kişinin iç dünyasına ait hâller olarak tanımlanabilir²². Ayrıca, hukukî sonuca bağlanmış olmak kaydıyla veya bir hukuk kuralının koşul vakıasıyla ilgili olmak kaydıyla her şeyin vakıa niteliğinde olduğu ifade edilmiştir²³. Örneğin, bir hastalık, belli tarih aralıklarında bir kişinin başından geçmiş veya geçmekte olan ve o kişiye acı veren bir vakıayı ifade ederken, bir trafik kazası, belli zamanda belli bir yerde belli kişi veya kişilerin yaşadığı bir olayı ifade eder. Görüldüğü üzere vakıalar, somut nitelik taşıyan ve nerede, ne zaman gibi sorulara cevap verebilen olay veya durumlardır. Oysa hayatın olağan akışı, soyut ve genelleşmiş bir niteliğe sahiptir. Bir hastalık veya kaza sonucunda operasyon geçirilmişse kişinin bundan acı duymuş olacağı genel hayat tecrübelerine ve hayatın olağan akışına uygundur. Ancak bu bilgi, somut bir kişi, olay veya durumu içermemekte olup genelleşmiş, tipleşmiş ve soyut bir ölçü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla hayatın olağan akışının vakıa niteliğinde olmadığı söylenebilir²⁴. Belirtmek gerekir ki, bir vakıa, hayatın olağan akışına uygun olabilir. Ancak, hayatın

Üniversitesi Basımevi, 1997, s. 61; Mustafa Göksu, “(Hukuk Yargılamasında) Vakıa ve Hukuk,” **Halûk Konuralp Anısına Armağan**, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 338-339.

²⁰ Yavuz Alangoya, **Medeni Usul Hukukunda Vakıaların ve Delillerin Toplanması İlişkin İlkeler**, İstanbul, İÜ Yayınları No:2571, 1979, s. 106.

²¹ Levent Börü, **Medenî Usul Hukukunda İddia ve Somutlaştırma Yükü**, Ankara, Yetkin Yay., 2016, s. 75.

²² Mehmet Kâmil Yıldırım, **Medeni Usul Hukukunda Delillerin Değerlendirilmesi**, İstanbul, Kazancı Kitap, 1990, s. 195; Oğuz Atalay, **Medeni Usul Hukukunda Menfi Vakıaların İspatı**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, 2001, s. 57; Barış Toraman, **Medeni Usûl Hukukunda Bilirkişi İncelemesi (6754 sayılı Bilirkişilik Kanunu ile Getirilen Yenilikler Çerçevesinde)**, Ankara, Yetkin Yay., 2017, s. 146.

²³ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 57; Toraman, **Bilirkişilik**, s. 146.

²⁴ Tecrübe kuralları açısından bu yönde bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 118; Taşpınar, **Fiiî Karineler**, s. 545.

olağan akışı bir vakıa niteliğinde değildir. Hayatın olağan akışı, vakıaların değerlendirilerek bir sonuca varılmasını sağlayan bir ölçü niteliği taşır.

Hukuk, kişilerin birbiriyle ve toplumla ilişkilerini düzenleyen kamu gücü ile yaptırıma bağlanmış sosyal düzen kurallarının bütünü olarak tanımlanmıştır²⁵. Hukuk kuralları ise, soyut ve genel niteliğe sahip olup kapsamına giren somut olaylar için bir çözüm içerir²⁶. Ayrıca, hukuk kuralları genel olarak soyut bir vakıa ile bu vakıaya bağlanan hukukî sonuçtan oluşur²⁷. Bu açıklamalardan sonra, hayatın olağan akışının, kamu gücü tarafından yaptırıma bağlanmadığını, bir somut olay için çözüm içermekten ziyade o somut olayın meydana gelip gelmediği veya nasıl meydana gelmiş olabileceği hakkında sonuç çıkarma imkânı verdiğini belirtmek gerekir. Ayrıca, hayatın olağan akışı, bir koşul vakıa ile buna bağlanan bir hukukî sonuçtan oluşmaz. Buna göre, hayatın olağan akışı hukuk kuralı niteliği taşımaz.

Bir vakıanın hukuk kuralındaki koşul vakıayı oluşturup oluşturmadığı noktasında hayatın olağan akışına başvurulduğunda, ilgili hukuk kuralının bir anlamda içeriği belirlenmektedir²⁸. Bu açıdan yaklaşıldığında hayatın olağan akışının hukuk kuralını tamamlayıcı bir niteliği olduğu söylenebilir. Örneğin, gerçekleştiği sabit (ispat problemi olmayan) bir davranışın, sözleşme veya kanun gereği yükümlü olunan özen yükümlülüğüne aykırı olup olmadığı hayatın olağan akışına göre belirlenebilmektedir²⁹. Zira, özen, doğrudan somut karşılığı olan bir kavram değildir.

²⁵ Necip Bilge, **Hukuk Başlangıcı**, Ankara, Turhan Yay., 2019, s. 13; Jale Akipek, Turgut Akıntürk, Derya Ateş, **Türk Medenî Hukuku Başlangıç Hükümleri Kişiler Hukuku**, 17. bs., Ankara, Beta Yay., 2021, s. 13.

²⁶ Edis, **Başlangıç Hükümleri**, s. 8, 61.

²⁷ Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 268; Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 1; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 57; Muhammet Özekes, “Dava Dilekçesinde Hukukî Sebep Bildirmek Zorunludur,” **Halûk Konuralp Anısına Armağan**, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 762.

²⁸ Tecrübe kurallarının, kanun hükmünün içeriğini belirlemede kullanıldığında hukuk kuralını tamamlayıcı bir niteliği olduğu (Nur Bolayır, “Fransız Hukuku’ndaki Reform Çalışmaları Işığında Temyiz İncelemesinin Kapsamı,” **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 0 No: 2, 2017, s. 226-227) göz önünde bulundurulursa; hayatın olağan akışı kavramının da somut vakıanın hukukî nitelendirmesine yardımcı olduğu hâllerde ilgili kanun hükmünün içeriğini belirlemede kullanıldığı ve böylelikle hukuk kuralını tamamlayıcı bir niteliği olduğu söylenebilir.

²⁹ “Bu durumda tamirhane, restoran vs. amacıyla gidilen yerlerde aracın anahtarını iş yeri çalışanına teslim etmek hayatın olağan akışı içerisinde olup örf ve adet gereğidir. Aracın sahibi özen yükümlülüğüne aykırı davranmamıştır. Hal böyle olunca aracın, sahibinin rızası dışında çalıştığı ve rizikonun teminat kapsamında kaldığının kabulüyle sigorta şirketi yönünden davanın kabulüne karar verilmesi gerekirken yanılığlı değerlendirme sonucu yazılı şekilde hüküm

Bu nedenle, bir davranışın özen yükümlülüğüne aykırı olup olmadığı değerlendirilmeye ihtiyaç duyar. İşte bu değerlendirme kriterleri sayesinde bir anlamda hukuk kuralı tamamlanmış olur. Keza, delillerin değerlendirilmesinde gözetilmesi gereken hayatın olağan akışının da yazılı olmayan hukuk kuralı niteliği taşıdığı söylenebilir³⁰. Zira kesin delillerin delil değeri bizatihi kanun hükmüyle belirlenirken; kesin deliller dışındaki delillerde kanun hükmünün yerini mantık kuralları, tecrübe kuralları ve hayatın olağan akışı almaktadır. Bu durumda delil değerlendirmesinin üst önermesini teşkil eden bu kriterler yazılı olmayan hukuk kuralı işlevi görebilmektedir. Ancak, vakıa tespitinde ve vakıaların nitelendirilmesinde başvuru kriterlerinin hukuk kuralı niteliğine yaklaştırılmasının³¹ sebebinin bu kriterleri temyiz denetimine dahil etme eğiliminden³² kaynaklandığı söylenebilir. Oysaki, tecrübe kuralları gibi³³, hayatın olağan akışının da ne vakıa ne de hukuk kuralı niteliği taşıdığı söylenebilir. Ancak gerek vakıa alanında gerek hukuk alanında; delillerin değerlendirilmesinde, emarelerle ispatta, bir vakıa iddiasının ispatlanmış olarak kabul edilmesinde, bir delilin ispat değerinin saptanmasında, vakıaların hukuken nitelendirilmesinde hayatın olağan akışına başvurulur.

B. Benzer Kavramlarla Karşılaştırılması

1. Tecrübe Kuralları

Tecrübe kuralları, tipik olay akışlarının gözlemlenmesiyle elde edilen genel, soyut ve varsayımsal kural veya kararlardır³⁴. Tecrübe kuralları, sebep sonuç ilişkisi

kurulması doğru görülmemiştir.” Yarg. 3. HD, 17.03.2022, E. 2021/6918 K. 2022/2467 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

³⁰ Mantık kuralları ve tecrübe kurallarının delillerin değerlendirilmesinde kullanıldığında yazılı olmayan hukuk kuralı niteliğinde olduğu hakkında bkz. Uğur Bulut, **Medenî Usûl Hukukunda Temyiz İncelemesinin Kapsamı ve Sınırları**, Ankara, Adalet Yay., 2022, s. 296.

³¹ Gerek vakıa tespitinde gerek vakıa nitelendirmede başvuru kriterlerinin hukukî kıyasın üst kuralını teşkil ettiğinden bu kuralların hukuk kuralları gibi hâkim tarafından resen uygulanması gerektiği hakkında bkz. Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 57, dn. 175.

³² Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 90.

³³ Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 86; Saim Üstündağ, **Medeni Yargılama Hukuku**, 7. bs., İstanbul, Nesil Matbaacılık, 2000, s. 843; Sema Taşpınar-Ayvaz, “İstinaftan Sonraki Temyiz İncelemesi Ve Sonuçları,” Haz. Muhammet Özkes, **Medeni Usûl ve İcra İflas Hukukçuları Toplantısı: Medenî Usûl Hukukunda Kanun Yolları ve Arabuluculuk Kanun Tasarısı**, Türkiye Barolar Birliği, 2007, s. 175, 172 dn. 40; Göksu, **Vakıa ve Hukuk**, s. 330.

³⁴ Burhan Gürdoğan, **Özel Hukuk Alanında Maddî Hukuk ve Yargılama Usûlü Yönünden Yargıcın Takdir Hakkının Yargıtayca Denetlenmesi**, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1967, s. 13; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 115; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 740; Atalay, **Emare**, s. 14;

şeklinde tezahür etmesine rağmen, bu sebep sonuç bağı bir varsayımı içerir³⁵. Örneğin, bir kişinin geçmişte yaşanmış bir olayı bütün ayrıntılarıyla hatırlayamayacağı şeklinde bir tecrübe kuralı³⁶, her ne kadar bir sebep sonuç ilişkisi içerse de netice olarak bir varsayma veya kabullenmeye dayanır. Böyle bir varsayımın kabul edilerek tecrübe kuralı oluşturulmasının sebebi ise, geçmişteki pek çok aynı veya benzer olayın bu şekilde sonuçlanmasıdır. Bu nedenle, tecrübe kurallarının, somut olaylardan tümevarım yoluyla elde edilen ve benzer yahut aynı şartlar altında aynı sonuçların tekrarlanabilir olmasına dayanan genel ve soyut ilkeler olduğu da ifade edilebilir³⁷.

Tecrübe kuralları, genel hayat tecrübelerinin yanı sıra bilimsel ve teknik nitelikteki kurallardan da (veya bir meslekte uzmanlık sonucu edinilebilecek bilgiler) kaynaklanır³⁸. Örneğin, tıbbi bir operasyonun hangi kurallara uygun olarak yürütüleceğine dair kurallar veya zirai bir işlemin nasıl yapılacağına ilişkin meslekî bilgiler bu tür kurallardandır. Bunların yanında dil kuralları (kelimelerin anlam ve kapsamını belirlemeye yarayan dil bilgisi kuralları) ile mantık kurallarının da tecrübe kuralları kapsamında olduğu ifade edilmiştir³⁹. Dolayısıyla, hukuk dışında kalan bütün soyutlamaların en geniş anlamıyla tecrübe kuralları içinde olduğu söylenebilir⁴⁰.

Nurullah Kunter, Feridun Yenisey, Ayşe Nuhoğlu, **Muhakeme Hukuku Dahı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku**, 18. bs., İstanbul, Beta Yay., 2010, s. 1493; Gedik, **a.g.m.**, s. 53.

³⁵ Egon Schneider, **Beweis und Beweiswürdigung**, 5. Aufl., Verlag Franz Vahlen, München, 1994, s. 87-89.

³⁶ Bu örnek için bkz. Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 13

³⁷ Başözen, **a.g.e.**, s. 159; Süha Tanrıver, **Medeni Usul Hukuku**, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: I, 2021, s. 824.

³⁸ Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 265; Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 85; Atalay, **Emare**, s. 14; Yavuz Alangoya, M. Kâmil Yıldırım, Nevhis Deren-Yıldırım, **Medenî Usul Hukuku Esasları**, 7. bs., İstanbul, 2009, s. 308; Schneider, **a.g.e.**, s. 87 vd.; Tanrıver, **Usûl**, s. 823; Gedik, **a.g.m.**, s. 53; Hans-Joachim Musielak, Wolfgang Voit, **Zivilprozessordnung: ZPO mit Gerichtsverfassungsgesetz Kommentar**, 18. Aufl., München, Verlag Franz Fahlen, 2021, (Beck Online Veri Tabanı), § 284 Rn. 4.

³⁹ Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 86-88; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 115-116; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 306; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1493; Leo Rosenberg, Karl Heinz Schwab, Peter Gottwald, **Zivilprozessrecht**, 18. Aufl., München, C.H.Beck Yayınevi, 2018, s. 672, Rn. 10; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 4.

⁴⁰ Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 86-88.

Hayatın olağan akışı kavramı ile tecrübe kuralları yakın ilişki içindedir. Bu yakın ilişkiye gerek öğretilerde gerek uygulamada işaret edilmiştir. Örneğin, tecrübe kurallarının hayatın olağan akışı hakkında bilgi verdiği ifade edilmiştir⁴¹. Öte yandan, tecrübe kurallarının, hayatın olağan akışına uygun bilgilerden oluştuğu da belirtilmiştir⁴². Hayatın olağan akışına aykırı bilgiler de tecrübe kurallarını oluşturabilir. Örneğin bir kişinin kendi menfaatine olan bir seçeneği seçmemesinin hayatın olağan akışına aykırı olacağı şeklinde bir tecrübe kuralından da bahsedilebilir. Genel tecrübe kuralları ise, hayatın olağan akışı gereği içinde yaşanılan toplumun bir parçası olan insanın sahip olması gereken bilgiler olarak tanımlanmıştır⁴³. Görüldüğü üzere tecrübe kuralları, hayatın olağan akışının kapsamına giren genel ve soyut bilgilerden oluşur. Bir diğer ifadeyle, hayatın olağan akışı tecrübe kurallarını içeren üst bir kavram niteliği taşır⁴⁴. Öğretilerde, tecrübe kuralları ve hayatın olağan akışının aynı anlama gelecek şekilde, birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir⁴⁵. Kanaatimizce bu durum, her iki kavramın da aynı işlevleri yerine getirmesinden ve soyut bir niteliği haiz bu kavramlardan biri açıklanmaya çalışılırken diğerinden faydalanılmasından⁴⁶ kaynaklanmaktadır.

Yargıtay'ın bazı kararlarında⁴⁷, hayatın olağan akışı ve tecrübe kuralları arasındaki ilişkiye dair şu tespitte bulunulmuştur: “Görüldüğü üzere, *fiili karinelerin temelinde tecrübe kuralları (yaşam deneyi kuralları) yatmaktadır... Nitekim Yargıtay da kararlarında tecrübe (yaşam deneyi) kurallarına dayanmakta ve bu konuda genellikle “hayatın olağan akışı” kavramını kullanmaktadır (Hukuk Genel Kurulunun 21.04.1982 tarihli ve 1979/4-1528 E., 1982/412 K.; 17.12.2003 tarihli ve 2003/13-787 E., 2003/774 K.; 06.06.2007 tarihli ve 2007/2-331 E., 2007/332 K.;*

⁴¹ Arwed Bloomeyer, “Medeni Usul Hukukunda Delillerin Takdiri,” Çev. Turgut Akıntürk, **AÜHFD**, C: XXV, No: 3-4, 1968, s. 172; Taşpınar, **Fiili Karineler**, s. 539.

⁴² Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1621.

⁴³ Tanrıver, **Usûl**, s. 824.

⁴⁴ Kiraz, **a.g.m.**, s. 550.

⁴⁵ Ejder Yılmaz, **Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi**, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: III, 2021, s. 3567; Aslan, Akyol Aslan, **a.g.e.**, s. 224-226; Uyar, **Hayatın Olağan Akışı 2**, s. 281; Gedik, **a.g.m.**, s. 54.

⁴⁶ Örneğin Atalay, hayatın olağan akışını açıklarken tecrübe kurallarını; tecrübe kurallarını açıklarken de hayatın olağan akışını kullanmıştır. Bkz. Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1621-1622.

⁴⁷ HGK, 25.03.2015, E. 2013/19-2238 K. 2015/1062 (Legalbank Elektronik Hukuk Bankası); HGK, 18.06.2019, E. 2017/827 K. 2019/689 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

08.12.2010 tarihli ve 2010/19-590 E., 2010/640 K.; 12.09.2012 tarihli ve 2012/8-365 E., 2012/561 K.; 28.03.2014 tarihli ve 2013/21-2219 E., 2014/411 K. sayılı kararları).” Bu kararlarda, hayatın olağan akışının kullanım alanı için geçen “*bu konuda*” ifadesinin neye gönderme yaptığı yeterince açık değildir. Zira karardan, tecrübe kurallarına dayanılarak fiilî karine oluşturulduğu ve bu konuda yani fiilî karinelere karşılık olarak hayatın olağan akışı kavramının kullanıldığı gibi bir anlam çıkarılabilir. Öte yandan karar, fiilî karinelerin temelinde tecrübe kurallarına başvurulduğu ve tecrübe kurallarının karşılığı olarak hayatın olağan akışı kavramının kullanıldığı şeklinde bir anlam çıkarmaya da müsaittir. Kanaatimizce, yapılan ilk yorum daha yerindedir. Çünkü hayatın olağan akışı, adından da anlaşılacağı üzere, hayat olaylarının olağan, tipik ve normal seyrinde devam etmesi durumunu; tecrübe kurallarının da şekillendirdiği olaylar silsilesini ifade eder.

2. Fiilî Karineler

Fiilî karineler, bilinen bir olaydan yola çıkılarak bilinmeyen bir olay veya hukukî durum hakkında, kanun tarafından değil hâkim tarafından çıkarılan sonuçları ifade eder⁴⁸. Bir başka tanıma göre ise fiilî karine, tarafların iddia ettiği vakıaların doğruluğu veya delillerin değeri hakkında hâkimin kanaat edinmesini sağlayan, genel hayat tecrübelerinin ortaya koyduğu değer yargılarıdır⁴⁹.

Yargıtay, bazı kararlarında, hayatın olağan akışı ile fiilî karineleri ilişkilendirmektedir⁵⁰. Bazı kararlarında ise, “*fiilî karine olarak hayatın olağan*

⁴⁸ Baki Kuru, **Hukuk Muhakemeleri Usulü**, 6. bs., İstanbul, Beta Yay., C: II, 2001, s. 2006; Baki Kuru, Burak Aydın, **Medenî Usul Hukuku Ders Kitabı (İstinaf Sistemine Göre Yazılmış)**, 5. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2021, s. 244; Necip Bilge, Ergun Önen, **Medenî Yargılama Hukuku Dersleri**, 3. bs., Ankara, Sevinç Matbaası, 1978, s. 505; Ramazan Arslan, Ejder Yılmaz, Sema Taşpınar Ayvaz, Emel Hanağası, **Medenî Usul Hukuku**, 7. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2021, s. 410; Tanrıver, **Usûl**, s. 865; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1495. Karinenin aynı zamanda sonuç çıkarmaya yarayan kural olarak görüldüğü tanımlar hakkında bkz. Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 534, 536; Sema Taşpınar, **Medeni Yargılama Hukukunda İspat Sözleşmeleri**, Ankara, Yetkin Yay., 2001, s. 152; Başözen, **a.g.e.**, s. 65; Fatma Tülay Karakaş, “Karine Kavramı, Kanuni Karineler Ve Varsayımlar”, **AÜFHD**, C.LXII, No:3, 2013, s. 744. Karinenin hem sonuç çıkarma faaliyeti hem de çıkarılan sonuç olarak görüldüğü tanımlar için bkz. Abdurrahim Karşlı, **Medenî Muhakeme Hukuku**, 5. bs., İstanbul, Filiz Yay., 2020, s. 521-522; Gökçen Topuz, **Medeni Usul Hukukunda Karinelerle İspat**, Ankara, Yetkin Yay., 2012, s. 56.

⁴⁹ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 165; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1655; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 46.

⁵⁰ HGK, 18.06.2019, E. 2017/827 K. 2019/689 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). “*Fiili karine lehine olan taraf, o hususu (vakıayı) ispat etmiş sayılır. Bu durumda karşı tarafın fiili karinenin aksini*

akışına göre” şeklinde ifadeler kullanarak hayatın olağan akışının bir fiilî karine olarak kullanıldığı izlenimi oluşturmaktadır⁵¹. Örneğin, Yargıtay kararına konu bir olayda, evlilik birliği içinde eşlerden birine anne ve babası tarafından tapuda gerçekleştirilen satışların bağış olarak sayılması gerektiği, bu hususun hayatın olağan akışına göre fiilî karine olarak kabulü gerektiği vurgulanmıştır⁵². Kararlarda bu şekilde yer alan hayatın olağan akışı, öğretide bazı yazarlar tarafından fiilî karine olarak nitelendirilmiştir⁵³. Örneğin Umar⁵⁴ “‘*hayatın normal akışı*’ ifadesi, aslında, yukarıda sözünü ettiğimiz, yaşam deneyimi kurallarını, daha doğrusu bundan çıkartılan fiilî karineleri ifade eder.” şeklinde hayatın olağan akışı ile yaşam deneyi kurallarını ve fiilî karineleri eş tutmuştur. Öte yandan başka bir görüşe göre ise, hayatın olağan akışı kavramını fiilî karine olarak adlandırmak ve fiilî karinelerle sınırlandırmak her vakıada doğru bir sonuç vermez⁵⁵.

Kanaatimizce, fiilî karinenin işlevleri yargılama pratiğinde hayatın olağan akışı değerlendirmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bilinen bir olay veya hukukî durumdan bilinmeyen bir olay hakkında sonuç çıkarılırken ya da bir vakıanın doğruluğu ya da bir delilin güvenilirliği belirlenirken hayatın olağan akışı değerlendirilmesi yapılmaktadır. Örneğin bir Yargıtay kararında hayatın olağan akışına başvurularak şu şekilde bir fiilî karine oluşturulmuştur: “*Hayatın olağan akışına göre olağan olan, ziynet eşyasının kadının üzerinde olması ya da evde saklanmasıdır.*” Ayrıca gerek fiilî karineler gerek hayatın olağan akışı hayat

ispat etmesi gerekir. Zira, doktrinde hemen hemen tüm yazarların birleştiği ve Yargıtay uygulamasında da kararlılık ifade eden ölçüye göre ispat yükü, hayatın olağan akışına aykırı iddia ve savunmada bulunana düşer.” Yarg. 3. HD, 30.09.2021, E. 2021/3997 K. 2021/9390 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

⁵¹ Yarg. 2. HD, 14.06.2022, E. 2021/8440 K. 2022/5830 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası); Yarg. 8. HD, 13.05.2019, E. 2017/9954 K. 2019/4946 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

⁵² Yarg. 8. HD, 26.02.2019, E. 2016/19659 K. 2019/2012 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

⁵³ Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 537, 555, 566; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 377; Mustafa Göksu, “6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu Çerçevesinde Senetle İspat Kuralları ve Bunların İstisnaları”, **HÜHFD**, C. I, No:1, 2011, s. 63; Karakaş, **a.g.m.**, s. 744; Vildan Peksöz, “**Hukuk Muhakemesi Kapsamında Karineler ve Faturanın Hukukî Niteliği**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 163, 165; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1656; Bektaş Kar, **İş Yargılaması Usulü**, Ankara, Yetkin Yay., 2019, s. 595. Demir örf adet ve hayatın olağan akışı kavramlarını karşılaştırarak hayatın olağan akışı kavramının aksi ispatlanabilen bir karine niteliğinde olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Demir, **a.g.m.**, s. 130.

⁵⁴ Bilge Umar, **Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi**, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2014, s. 586.

⁵⁵ Kiraz, **a.g.m.**, s. 536-537.

tecrübelerine dayanmakta ve bir olasılık değeri taşımaktadır. Zira, hayatın olağan akışı gereği bir vakıanın gerçekleştiği kabul edildiğinde veya bir fiili karine elde edildiğinde varılan sonuç her zaman şüphelidir. Öte yandan hayatın olağan akışı, fiili karinelere daha geniş bir anlama sahiptir. Zira birden çok emareden asıl vakıa hakkında bir kanaate ulaşılrken veya gerçekleşmiş olduğu sabit bir vakıanın hukuk kuralının aradığı koşul vakıayı karşılayıp karşılamadığı noktasında da hayatın olağan akışına başvurulabilmektedir.

3. Kanunî Karineler

Kanunî karineler, ispatın konusunu teşkil etmeyen bilinen bir vakıadan bilinmeyen bir vakıa hakkında kanun tarafından sonuç çıkarılması hâlinde meydana gelir⁵⁶. Kanunî karinelerde, uygulanacak asıl normun koşul vakıası ispat edilmemekte, karine temeli niteliğindeki bir başka vakıa ispat edildiğinde söz konusu koşul vakıa ispatlanmış sayılmakta ve asıl normun öngördüğü hukukî sonuç ortaya çıkmaktadır. Karineden yararlanan taraf, karine temeli niteliğindeki bir başka vakıayı ispat etmek suretiyle karine sonucunu ispat etmekten kurtulmaktadır⁵⁷. Bu yönüyle, karineden yararlanan taraf lehine bir ispat kolaylığı imkânı sağlanmış olmaktadır⁵⁸. Ancak ilgili tarafın karine temelini ispat yükü hâlen devam etmektedir⁵⁹. Nitekim, HMK m. 190/2’de “*Kanuni bir karineye dayanan taraf, sadece karinenin temelini oluşturan vakıaya ilişkin ispat yükü altındadır*” denilmekle bu husus açıkça ifade edilmiştir. Böylelikle, kanunî karineden yararlanıldığında, ispat yükü karine temeline kaymakta ve ispatın konusunu da artık karine temeli olan vakıa oluşturmaktadır⁶⁰.

⁵⁶ Kuru, *Şerh Cilt II*, 2012; Kuru, Aydın, *Ders Kitabı*, s. 244; Bilge, Önen, *a.g.e.*, s. 505; Umar, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 167; Taşpınar, *Fiili Karineler*, s. 534; Atalay, *Menfi Vakıaların İspatı*, s. 46; Topuz, *Karinelerle İspat*, s. 59; Arslan, Yılmaz, Taşpınar, Ayvaz, Hanağası, *a.g.e.*, s. 411; Tanrıver, *Usûl*, s. 866; Karakaş, *a.g.m.*, s. 736; Murat Atalı, İbrahim Ermenek, Ersin Erdoğan, *Medenî Usûl Hukuku*, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2021, s. 477.

⁵⁷ Atalay, *Menfi Vakıaların İspatı*, s. 47; Tanrıver, *Usûl*, s. 867; Karakaş, *a.g.m.*, s. 736. Kanunî karinelerin pek çok amacı olmakla birlikte, karine lehine olan tarafın karine sonucunu ispat etmekten kurtarılması sonucu ispat güçlüğüne aşılması amacının usûl hukuku ile yakından ilgili bir amacı oluşturduğu hakkında bkz. Topuz, *Karinelerle İspat*, s. 62.

⁵⁸ Umar, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 174-175; Sema Taşpınar, *Medenî Yargılama Hukukunda İspat Sözleşmeleri*, Ankara, Yetkin Yay., 2001, s. 155; Tanrıver, *Usûl*, s. 867.

⁵⁹ Atalay, *Menfi Vakıaların İspatı*, s. 47.

⁶⁰ Taşpınar, *İspat Sözleşmeleri*, s. 155; Atalay, *Menfi Vakıaların İspatı*, s. 48; Börü, *a.g.e.*, s. 52-53.

Kanunî karineler bir olasılık kabulüne dayanır, yalnızca bu olasılık kanun koyucu tarafından kabul edilmiştir⁶¹. Hayatın olağan akışına göre bir sonuca varılan hâller de bir olasılığı yansıtır⁶². Hatta hayatın olağan akışı gereği olarak kabul edilen bu olasılıklar, zamanla kanunî karine olarak kabul edilebilir. Örneğin, 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 10. maddesinin 1. fıkrası, bir mal veya hizmetten hayatın olağan akışı gereği altı ay içerisinde sorunsuz faydalanılması yönündeki olasılığı kanunî düzenlemeye bağlamıştır. Buna göre, bu sürede ortaya çıkan bir ayıbın teslim tarihinde var olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla tüketicinin, ayıbın teslim tarihinden itibaren altı ay içerisinde ortaya çıktığını ortaya koyması durumunda, karine sonucu olan ayıbın teslim tarihinde var olduğunu ispat etmesi gerekmeyecektir.

Yukarıda ifade edildiği üzere kanunî karinelerde karine temelinin ispat edilmesi gerekmektedir. Ancak, normal durumu veya hayatın olağan akışına uygun durumu iddia eden tarafın bunun normal olup olmadığını ispat etmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir⁶³. Bu yönüyle, bir vakıanın normal duruma veya hayatın olağan akışına uygun olduğuna dayanmanın, kanunî karineye dayanmaktan daha elverişli olduğu söylenebilir.

4. Herkesçe Bilinen Vakıalar

Herkesçe bilinen vakıalar, herkesin bildiği vakıalar olmaktan ziyade, herkes tarafından bilinebilecek veya öğrenilebilecek nitelikte olan vakılardır⁶⁴. Bu vakıalar, özel bir bilgi ve uzmanlığa gerek olmadan bilinebilecek açıklıktadır⁶⁵. Önemli tarihsel bir olay, bir hava olayı veya gazetelerde çıkan günlük önemli olaylar herkesçe bilinen vakılara örnek gösterilebilir.

⁶¹ Karakaş, **a.g.m.**, s. 739-740. Genel olarak karinelerin bir olasılığa dayandığı hakkında bkz. Koçhisarlıoğlu, **a.g.m.**, s. 273, 276; Taşpınar, **Filî Karineler**, s. 533; Hakan Albayrak, **Medenî Usul ve İcra İflas Hukukunda Yaklaşık İspat**, Ankara, Yetkin Yay., 2013, s. 45.

⁶² Bkz. yuk. 1. Bölüm, I/B.

⁶³ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 80.

⁶⁴ Kuru, Aydın, **Ders Kitabı**, s. 615; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 594; Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1654; Tanrıver, **Usûl**, s. 848; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 470; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 291 Rn.1, 3.

⁶⁵ Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 470; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 291 Rn.1.

Herkesçe bilinen vakıalar, çekişmeli sayılmadığından ispatın konusunu oluşturmaz (HMK m. 187/2). Öte yandan, bir vakıanın hayatın olağan akışına uygun bulunarak ispatlanmış sayılması hâlinde bile o vakıa ispatın konusunu oluşturmaya devam eder. Bir diğer deyişle hayatın olağan akışına uygunluk ilgili vakıayı ispat konusu olmaktan çıkarmaz. Örneğin, kefalet sözleşmesi akdetmenin bir şirketin mutad işlerinden olması sebebiyle ispatına gerek olmadığı şeklinde bir çıkarım doğru değildir⁶⁶. Zira, bir vakıanın mutad, olağan veya normal bir nitelik taşıması veya yüksek bir ihtimal içinde bulunması, hayatın olağan akışının da dayandığı hayat tecrübelerine göre yapılacak bir değerlendirmeye ihtiyaç duyar⁶⁷. Keza bir Yargıtay kararında⁶⁸ herkesçe bilinen vakıa, hayatın olağan akışı ve karine bir arada kullanılmıştır. Halbuki bu kavramlar birbirinden farklı nitelik taşır. Zira herkesçe bilinen vakıa, herhangi bir değerlendirmeye lüzum bırakmaksızın bilinebilir nitelikte olan somut bir olay veya durumu ifade eder. Öte yandan, hayatın olağan akışı ve karine bir olasılık değeri taşır. Nitekim bahsedilen kararda, ekonomideki pek çok etkene bağlı olarak alacaklının munzam zarara uğrayacağına kabulü, hayatın olağan akışına ve tecrübe kurallarına dayalı bir varsayımı, kabullenmeyi içerir.

Herkesçe bilinen vakıalar, adından da anlaşılacağı üzere somut bir vakıa niteliği taşır. Oysa hayatın olağan akışı vakıa niteliği taşımaz⁶⁹. Hayatın olağan akışı, vakıa ve delillerin değerlendirilmesi ve sonuca varılmasında dikkate alınır.

Bir vakıanın hayatın olağan akışına uygun olarak değerlendirilmesiyle herkesçe bilinen vakıa olarak değerlendirilmesi farklı sonuç doğurur. Zira, herkesçe bilinir olma o vakıayı çekişmeli olmaktan çıkarırken; hayatın olağan akışına uygun

⁶⁶ Kuru tarafından maruf ve meşhur vakıalar başlığı altında yer verilen Yargıtay kararlarında maruf ve meşhur vakıa ifadeleri geçmekteyse de bunlar genel hayat tecrübeleri gereği normal olan veya bir başka deyişle hayatın olağan akışına uygun olan hâllerdir. Bu kararlar için bkz. Kuru, **Şerh Cilt II**, s. 1969.

⁶⁷ Bu yönde bkz. Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 97; Taşpınar, **Fiiili Karineler**, s. 540.

⁶⁸ “döviz fiyatlarında öngörülmeven değışikliklerin olduğu dönemlerde gerçekleşen enflasyona bağıli olarak alacaklının alacağını geç alması nedeniyle zararın gerçekleşeceğı hayatın olağan akışında herkesçe bilinen bir olgu olmakla birlikte, bu gibi durumlarda munzam zararın gerçekleştiğinin karine olarak kabul edilmesinin gerektiğı” HGK, 09.12.2021, E. 2017/18-2800 K. 2021/1629 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

⁶⁹ Bkz. yuk. 1. Bölüm, II/A. Genel hayat tecrübeleri, tecrübe kuralları ve yaşamın olağan akışı gibi kavramların, herkesçe bilinen vakılardan farklı olarak somut nitelik taşımadığı yönünde bkz. Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 97; Taşpınar, **Fiiili Karineler**, s. 540.

olarak değerlendirilen vakıa, ispatlanmış sayılır ancak ispatın konusu olmaktan çıkmaz.

Herkesçe bilinen vakıalar, hayatın olağan akışına uygun vakılardan farklı olarak hâkim tarafından resen dikkate alınır⁷⁰. Zira, taraflarca ileri sürülmediği için herkesçe bilinir nitelikte bir olayın (örneğin önemli bir tarihsel olayın) hâkim tarafından dikkate alınamaması kabul edilemez sonuçlar doğurabilir⁷¹. Oysa, bir vakıanın hayatın olağan akışına uygun olduğu düşünülse bile bu vakıanın taraflarca ileri sürülmesi gerekir. Aksi takdirde bu vakıa, hâkim tarafından resen dikkate alınamaz.

III. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Usûl Hukuklarındaki Yeri

A. Medenî Usûl Hukukunda

Taraflar, somut olaya uygun bir hukuk kuralı tahminine⁷² dayanarak mahkemeden talepte bulunur. Daha sonra, tahmin ettikleri hukuk kuralının koşulu olan vakıaların somut olayda karşılığının olduğunu veya gerçekleştiğini ileri sürerler. Böylece bir yandan maddî vakıalar, uygulanacak hukuk kuralını belirlemeye yararken diğer yandan hukuk kuralı, ihtiva ettiği hukukî sonucun tanınması için hangi maddî vakıaların gerekli olduğunu belirler. Yargılamada vakıalar ve uygulanacak hukuk kuralı arasında bu şekilde karşılıklı bir ilişki vardır.

Taraflar, talepte bulunurken tahmin ettikleri hukuk kuralında yer alan koşul vakıaların karşılığı olarak düşündükleri maddî vakıaları iddia, somutlaştırma ve ispat faaliyetine konu ederler. Hâkim, tarafların taleplerine dayanak olarak gösterdikleri hukuk kuralından bağımsız olarak, olaya uygulanması gereken hukuk kuralını bulur. Uyuşmazlığa uygulanacak hukuk kuralının tespitinden sonra bu hukuk kuralının anlamının ortaya konulması yani yorumlanması gerekir.

⁷⁰ Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 128-129; Kuru, **Şerh Cilt II**, s. 1971.

⁷¹ Herkesçe bilinen vakıaların resen dikkate alınamaması, taraflarca getirilme ilkesine uygun olsa da sonuçları itibarıyla komik ve sakıncalı olmaktan kurtulamaz. Ayrıca, böyle bir durumda medenî usûl hukukunun amacı olan gerçekliğe de aykırı sonuçlar doğabilir. Bu sebeplerle herkesçe bilinen vakıaların resen gözetilmesi gerekir. Bu konuda bkz. Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 128-129.

⁷² Bir hukuk kuralından hareket edilmeden veya bir hukuk kuralı ortaya konulmadan vakıaların sağlıklı bir biçimde belirlenemeyeceği hakkında bkz. Özkes, **Hukukî Sebep**, s. 759.

Uyuşmazlığa uygulanacak olan hukuk kuralının tespiti ve anlamının ortaya konulması ile hukukun uygulanmasında büyük önerme belirlenmiş olur. Küçük önerme olan vakıalar ise ispat faaliyeti sonucunda tespit edilir. İspat ise, tarafların taleplerinin dayanağı olan hukuk kuralındaki hukukî sonucun tanınabilmesi için, o hukuk kuralının koşul vakıalarının, somut olayda gerçekleştiği hususunda hâkimin inandırılması faaliyetidir⁷³. Vakıaların varlığı veya yokluğunun tespitinden sonra, tespit edilen bu vakıaların ilgili hukuk kuralında hukukî sonucun ortaya çıkması için gerekli şartı oluşturan soyut vakıaların karşılığı olup olmadığı değerlendirilir. Varlığı veya yokluğu sabit olan somut vakıalar ile uygulanacak hukuk kuralının koşulu olan vakıaların uyuşmasından sonra ise, ilgili hukuk kuralındaki hukukî sonuç açıklanır.

Bütün bu aşamalarda hâkimin farklı değerlendirmeler yapması gerekir. Öncelikle vakıa tespitinde delillerden vakıaya ulaşılmaya çalışılır. Bu delil kesin delilse yani hâkimi bağlayan bir delilse, delilden çıkan sonuç değerlendirilme yapılmaksızın kabul edilir ve vakıa tespiti gerçekleşmiş olur⁷⁴. Ancak delil bir takdirî delilse, vakıanın tespit edilebilmesi için hâkimin bu delili serbestçe ancak tecrübe kurallarına, mantık kurallarına ve hayatın olağan akışına uygun olarak değerlendirmesi gerekecektir⁷⁵. Keza, bir vakıanın varlığı hâkim tarafından hayatın olağan akışına uygun bulunursa, o vakıa ispat edilmiş sayılmakta ve Yargıtay kararlarına göre ispat yükü hayatın olağan akışına aykırılığı ileri sürene yüklenmektedir⁷⁶. Bu hâllerde, hayatın olağan akışına göre yapılan değerlendirme ve sonuca varma, vakıa tespitine hizmet etmektedir.

⁷³ M. Reşit Belgesay, **Hukuk ve Ceza Usulü Muhakemesinde Deliller**, İstanbul, Güven Basımevi, 1940, s. 11; Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 2; İlhan E. Postacıoğlu, Sümer Altay, **Medeni Usul Hukuku Dersleri**, 8. bs., İstanbul, Vedat Yay., 2020, s. 543; Kuru, **Şerh Cilt II**, s. 1966; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 613; Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 491; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3495; Halûk Konuralp, **Medenî Usul Hukukunda İspat Kurallarının Zorlanan Sınırları**, Tıpkı Basım, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 9; Atalay, **Pekcanitez Usûl** s. 1585; Tanrıver, **Usûl**, s. 819; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 404; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 461.

⁷⁴ Bkz. aşı. 3. Bölüm, I/A.

⁷⁵ Bu konuda bkz. aşı. 3. Bölüm, I/B.

⁷⁶ Örnek bir karar için bkz. “Fiili karine lehine olan taraf, o hususu (vakıayı) ispat etmiş sayılır. Bu durumda karşı tarafın fiili karinenin aksini ispat etmesi gerekir. Zira, doktrinde hemen hemen tüm yazarların birleştiği ve Yargıtay uygulamasında da kararlılık ifade eden ölçüye göre ispat yükü, hayatın olağan akışına aykırı iddia ve savunmada bulunana düşer.” Yarg. 3. HD, 30.09.2021, E. 2021/3997 K. 2021/9390 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

Vakıa tespitiinden sonra, bu vakıanın uygulanacak hukuk kuralındaki koşul vakıaya karşılık gelip gelmediğinin de tespiti gerekir. Bir başka ifadeyle, gerçekleştiği sabit olan vakıaların hukuk kuralının aradığı nitelikte olup olmadığının, yani hukukî nitelendirmesinin yapılması gerekir⁷⁷. Hukukun uygulanması kapsamındaki vakıaların hukukî nitelendirmesi meselesine, tecrübe kurallarının ve hayatın olağan akışının bu alandaki yerini gösterecek şekilde örnekler verilmesi yerinde olacaktır. Akıl hastalığı sebebiyle boşanmada, eşlerden birinin akıl hastası olması, bu akıl hastalığı sebebiyle ortak hayatın diğer eş için çekilmez hâle gelmesi ve bu hastalığın geçme imkânı olmadığının resmi sağlık kurulu raporuyla ortaya konulmuş olması gerekir. Akıl hastalığının varlığı ve bunun geçme imkânı olmadığına dair sağlık kurulu raporu, hukuk kuralının koşul vakıasındaki vakıanın doğrudan karşılığını oluşturur. Buna göre, söz konusu raporun varlığı, herhangi bir değerlendirmeye yer bırakmaksızın hukuk kuralındaki koşul vakıaların somut olayda gerçekleştiğini gösterir. Öte yandan, ortak hayatın diğer eş için çekilmez hâle gelip gelmediği vakıasının gerçekleşmiş olduğu sonucuna varabilmek için değerlendirmelerde bulunmak gerekir. İşte burada, hâkimin hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine başvurması gerekir. Zira, hukukun uygulanması bir değer yargısına bağlıysa, vakıaların hukukî nitelendirmesinde tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına başvurulması gerekir⁷⁸. Örneğin bir vakıanın güveni kötüye kullanma oluşturup oluşturmadığının tespitinde Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına başvurulmuştur: *“onlarca işlem yapılan bir işyerinde, yetki belgesinde eksiklik olması nedeni ile yapılmayan bir işlemde dolayı, davacının davalının güvenini kötüye kullandığının kabulü hayatın olağan akışına aykırıdır”*⁷⁹ 4857 sayılı İş Kanunu’nun 25. maddesine göre, işçinin işverenin güvenini kötüye kullanmış

⁷⁷ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 18 vd.; Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 7; Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 20.

⁷⁸ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 117; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 124-125.

⁷⁹ Yarg. 22. HD, 19.11.2018, E. 2018/14827 K. 2018/24725 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Bir başka kararda da eşlerden biri tarafından farklı telefon numaralarıyla ve özellikle bir kişiyle yapılan telefon görüşmelerinin hayatın olağan akışına uygun olmadığı ve sadakat yükümlülüğünü ihlâl ettiği ifade edilmiştir. Bu kararda da hangi davranışların sadakat yükümlülüğünün ihlâli niteliğinde sayılabileceği belirlenirken, yapılan görüşmelerin hayatın olağan akışına uygun şekilde ve sıklıkta gerçekleşip gerçekleşmediği belirleyici olmuştur. Bu karar için bkz. HGK, 18.10.2022, E. 2019/633 K. 2022/1293 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

olması haklı fesih sebebidir. Burada, hukukun uygulanması bir değer yargısına bağlıdır. Hangi vakıaların güveni kötüye kullanma olarak kabul edileceğinin değerlendirilmesi ve saptanması gerekir. Bir başka deyişle, mevcut somut bir vakıanın güveni kötüye kullanma olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğinin tespit edilmesi gerekir. Kararda, varlığı sabit olan bazı vakıaların (işçi tarafından eksik yapılan işlemlerin) güveni kötüye kullanma oluşturmayacağı hayatın olağan akışına göre tespit edilmiştir. Yargıtay tarafından hukukî meselede sıkça hayatın olağan akışına başvurulmaktadır. Örneğin, bir vakıanın tarafların rızasının kapsamında olup olmadığı⁸⁰, bir sebebin hukuk kuralındaki koşul vakıa olan haklı sebebi oluşturup oluşturmayacağı⁸¹ veya maddî imkânsızlık gibi bir hukukî kavramın ne anlama geldiği ve bunun kapsamı⁸² belirlenirken hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılabilmektedir.

Hukukî sonuç da bazen bir değerlendirmeyi gerektirebilir⁸³. Örneğin, boşanmada nafaka ödenmesine karar verilen bir durumda (TMK m. 175), hukukî sonuç niteliğindeki nafakanın miktarı ve nasıl ödeneceği belirsizdir. Burada, hukukî sonuç hâkim tarafından takdir edilirken ekonomik ve toplumsal şartlar yanında hayatın olağan akışının da dikkate alınması gerekir⁸⁴.

Yargılamada, hâkim tarafından farklı aşamalarda değerlendirmelerde bulunulurken hayatın olağan akışına müracaat edilmektedir. Bu açıklamalardan sonra belirtmek gerekir ki, hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılan her durumda bu değerlendirmenin niteliği aynı değildir.

⁸⁰ “Bahçenin çiçekçiye kiralanması konusundaki kat malikleri kurulunun 10.2.1993 tarihli kararına vekaleten davacı da imza koymuş ve katılmış ise de, bu muvafakatının kendisini rahatsız edecek boyutlarda bir tesis kurulmasını da kapsadığının kabulü hayatın olağan akışına ve mantık kurallarına uygun düşmez.” Yarg. 18. HD, 17.10.2002, E. 2002/8459 K. 2002/9910 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Başka bir örnek için bkz. Yarg. 8. HD, 04.03.2021, E. 2019/1211 K. 2021/1933 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

⁸¹ Yarg. 3. HD, 02.03.1989, E. 1989/1012 K. 1989/2375 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

⁸² “Sözleşmenin ifasının maddi bir engel dolayısıyla hiç kimse tarafından yerine getirilememesi durumunda maddi imkânsızlığın varlığından söz edilebilir. Bu durum sözleşmenin hayatın olağan akışı içerisinde, piyasa koşullarında, dürüstlük kuralları çerçevesinde veya eşyanın tabiatı gereği borçlu dâhil hiçbir kimse tarafından ifasının mümkün olmamasıdır.” HGK, 15.06.2021, E. 2017/11-2625 K. 2021/766 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

⁸³ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 25; Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 104-105.

⁸⁴ Nafakanın belirlenmesinde hayatın olağan akışının dikkate alınması gerektiğine ilişkin bkz. Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 99.

B. İdari Yargılama Hukukunda

İdari Yargılama Usulü Kanunun 2. maddesine göre idari işlemlerin yetki, şekil, sebep, konu ve amaç unsurlarından birinin hukuka aykırı olmasından dolayı menfaati ihlâl edilenler tarafından iptal davası açılabilir. İptal davasında, idari işlemin unsurlarının hukuka uygunluğu noktasında başvurulmuş maddî vakıaların ispatında hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapılabilecektir.

İptal davalarında idarenin, işlemin sebebinin dayandığı maddî vakıaları ispatlaması gerekir⁸⁵. Aksi hâlde tesis edilen işlem mahkemece iptal edilir⁸⁶. İşlemin sebep unsurunun idare tarafından ispat edilmesi üzerine davacı, bu sebebin gerçek olmadığını veya hukuka uygun olmadığını⁸⁷, idari yargının nitelikleri doğrultusunda (özellikle resen araştırma ilkesinden de faydalanarak) ispat edecektir⁸⁸. İdari işlemin sebebi mevzuatta objektif bir biçimde gösterilmemişse artık idarenin takdir yetkisi kullanması gerekecektir⁸⁹. Buna göre, işlemin sebep unsuru artık sübjektif bir mahiyet alacaktır. İşte bu gibi durumlarda idarenin takdir yetkisi idari yargı tarafından denetlenirken kullanılan değerlendirme ölçütlerinden biri de hayatın olağan akışına uygunluk kriteridir⁹⁰.

İdari işlemin amaç unsuru, idari işlemi yapan makamın veya kamu görevlisinin o işlemde beklediği sonuç olarak ifade edilmiştir⁹¹. Amaç unsuru diğer unsurlardan farklı olarak sübjektif nitelik taşır ve amaca aykırılığın (örneğin şahsî veya siyasî bir amaç güdülmesi) ispatı kolay değildir⁹². Bu ispat faaliyetinde

⁸⁵ Melikşah Yasin, **İdari Yargılama Usulünde İspat**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2015, s. 90-91.

⁸⁶ İdari yargıda resen araştırma ilkesi çerçevesinde mahkemenin araştırma yapabileceğini de ifade etmeliyiz. Keza, mahkeme, elindeki bilgi ve belgelerden işlemin hukuka uygun olduğunu anlıyorsa bu durumda da işlemi iptal etmeyecektir. Bu yönde bir karar için bkz. D8D, 03.02.2020, E. 2016/1994 K. 2020/430 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

⁸⁷ Sebep unsuruna dair sakatlıklar hakkında ayrıntılı açıklama için bkz. Bahtiyar Akyılmaz, Murat Sezginer, Cemil Kaya, **Türk İdari Yargılama Hukuku**, 6. bs., Ankara, Savaş Yay., 2021, s. 494-496.

⁸⁸ Yasin, **a.g.e.**, s. 91.

⁸⁹ Akyılmaz, Sezginer, Kaya, **a.g.e.**, s. 493.

⁹⁰ Bu yönde bir karar için bkz. D12D, 12.10.2020, E. 2020/1928 K. 2020/3137 (Legalbank Elektronik Hukuk Bankası). Kamu yararı, takdir yetkisi, yerindelik denetimi gibi kavramların belirsizliği bunların tespitini de güçleştirir. Bu nedenle, bu kavramların tespitinde kullanılacak ölçütlerin, karinelerin ve delillerin somut olaya göre değişebileceği hakkında bkz. Yasin, **a.g.e.**, s. 82, 84.

⁹¹ Akyılmaz, Sezginer, Kaya, **a.g.e.**, s. 507.

⁹² Akyılmaz, Sezginer, Kaya, **a.g.e.**, s. 507-509; Yasin, **a.g.e.**, s. 165.

emareler, hayat tecrübelerine, hayatın olağan akışına ve idari uygulamalara uygun olarak değerlendirilip amaç unsuruna aykırılık ispatlanabilecektir⁹³. Görüldüğü üzere, iptal davalarında nispeten ispat zorluğu yaşanan sebep ve amaç unsurlarındaki hukuka aykırılığın ispatında hayatın olağan akışına başvurulabilecektir.

İdari eylemden kaynaklanan tam yargı davalarında ise, ispat yükü kural olarak davacıdadır⁹⁴. Buna göre davacı, hakkını ihlâl eden eylemi, zararını, meydana gelen olayla zararı arasındaki illiyet bağıını ve idarenin kusurunu idari yargının nitelikleri doğrultusunda ispat edecektir⁹⁵. Bu durumda davacı, bu vakıaların ispatında tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına başvurabilecektir.

Son olarak idari yargıda, (idari yargının özelliğinden dolayı tanık ve yemin delillerine başvurulamamakla birlikte) her türlü delile başvurulabilir⁹⁶. Ayrıca idari yargı hâkimi, kesin deliller dışındaki delilleri serbestçe değerlendirebilecektir⁹⁷. Bu kapsamda deliller kendi içinde ve diğer delil ve emarelerle sınanacaktır. Bu faaliyette hâkim, mantık kurallarından, tecrübe kurallarından ve hayatın olağan akışı kriterinden yararlanacaktır⁹⁸.

C. Vergi Usûl Hukukunda

Vergi yargılamasında, vergiyi doğuran olayın gerçek içeriğinin ortaya konulabilmesi için (vergi hukukunun niteliğinden kaynaklı olarak yemin deliline başvurulamaması ve tanığa da sınırlı olarak başvurulabilmesi dışında) her türlü delile başvurulabilir⁹⁹ ve başvuru deliller serbestçe değerlendirilir¹⁰⁰. Bu kapsamda, hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine göre değerlendirme

⁹³ Yasin, **a.g.e.**, s. 165.

⁹⁴ Yasin, **a.g.e.**, s. 97.

⁹⁵ Yasin, **a.g.e.**, s. 97; Akyılmaz, Sezginer, Kaya, **a.g.e.**, s. 584, 587.

⁹⁶ Yasin, **a.g.e.**, s. 98. İdari yargılamada tanık dinlenip dinlenemeyeceği hakkında tartışma hakkında ayrıca bkz. Yasin, **a.g.e.**, s. 40 vd.

⁹⁷ Yasin, **a.g.e.**, s. 100.

⁹⁸ Bkz. aşı. 3. Bölüm, I/B.

⁹⁹ Selim Kaneti, Esra Ekmekçi, Gülsen Güneş, Mahmut Kaşıkçı, **Vergi Hukuku**, 2. bs. İstanbul, Filiz Yayınevi, 2022, s. 82.

¹⁰⁰ Yusuf Karakoç, **Vergi Yargılaması Hukuku Ders Kitabı**, Ankara, Yetkin Yayınevi, 2021, s. 335; Gamze Gümüşkaya, **“Vergi Hukukunda İspat”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2015, s. 29, 96, 98.

yapılabilecektir¹⁰¹. Bunun dışında, vergi hukukunda, bir durumun hayatın olağan akışına uygun olup olmaması kanun gereği (VUK m. 3/B-3) ispat yükünün yüklenilmesi sonucunu doğurmaktadır. Buna göre, vergilendirmenin dayanağını oluşturan olayların hayatın olağan akışına uygun gerçekleşmediğini ve bu nedenle vergi yükünün daha az olduğunu (resen araştırma ilkesi çerçevesinde) vergi yükümlüsü ispat edecektir¹⁰². Hükümün temelinde, vergilendirmenin kaynağı olan olayların hayatın olağan akışına ve hayatın olağan akışının getirdiği ekonomik, ticarî ve teknik gereklere uygun geliştiği yönünde bir karine yer almaktadır¹⁰³. Bu düzenleme ile birlikte, uygulamada zaman zaman ispat yükünün dağıtılmasında başvurulmuş normal durum veya hayatın olağan akışına uygunluk kriteri, vergi hukukunda kanuna yansımıştır.

D. Ceza Muhakemesi Hukukunda

Ceza yargılamasında her olay her tür delille ispat edilebilir¹⁰⁴. Ancak bu delillerin hukuka uygun yolla elde edilme, gerçekçi, akla yatkın, olayı temsil edici, ispat bakımından önemli olma gibi şartları taşıması gerekir¹⁰⁵. Bu nitelikleri taşıyan deliller, hâkim tarafından serbestçe değerlendirilir ve ispat edilmek istenen olayın bir parçasını gösterip göstermediği tespit edilir. Bunun için bir delil, öncelikle kendi içinde daha sonra da olayın diğer parçalarını temsil eden delillerle sınanır¹⁰⁶. Bu değerlendirmede hâkim tarafından mantık kurallarına, akıl yürütme kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışı kriterine başvurulacaktır¹⁰⁷.

Ceza muhakemesinde sanığın açıklamaları ve bu arada ikrarı delil niteliğindedir. İkrarın, taşıması gereken pek çok şartın (örneğin başka delil ve

¹⁰¹ Bkz. aşağıda 3. Bölüm, I/B.

¹⁰² Kaneti, Ekmekçi, Güneş, Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 79-81. Hükümün yalnızca vergi idaresi lehine olmadığı, hükümden vergi yükümlüsünün de yararlanabileceği hakkında bkz. Gümüşkaya, **a.g.t.**, s. 158 vd.

¹⁰³ Kaneti, Ekmekçi, Güneş, Kaşıkçı, **a.g.e.**, s. 79; Karakoç, **a.g.e.**, s. 334.

¹⁰⁴ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1328; Ali Kemal Yıldız, “**Ceza Muhakemesinde İspat ve Delillerin Değerlendirilmesi**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2002, s. 161.

¹⁰⁵ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1328-1332; Yıldız, **a.g.e.**, s. 161-163.

¹⁰⁶ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1490-1493.

¹⁰⁷ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1490-1493; Yıldız, **a.g.e.**, s. 148; Gedik, **a.g.m.**, s. 49 vd.

emarelerle desteklenmesi) yanı sıra hayatın olağan akışına da uygun olması gerektiği Yargıtay kararlarında ifade edilmektedir¹⁰⁸.

Ceza muhakemesinde emare vakıalar da delil olarak kabul edilmekte¹⁰⁹ ve hayatın olağan akışı gibi değerlendirme kriterlerine göre değerlendirilerek sonuçlar çıkarılmaktadır¹¹⁰.

Ceza muhakemesinde deliller çoğunlukla olayın bir parçasını gösterir. Her parçayı gösteren delillerin bulunması ise çoğunlukla mümkün olmaz¹¹¹. Olayda oluşan bu boşluklar; hüküm vermeye engel olacak düzeyde değilse, tecrübe kurallarına, mantık kurallarına ve hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek sabit kabul edilebilir¹¹². Yargı kararlarında da olayın her anı için delil arayışına gidilmemekte ve varlığı sabit olaylardan yola çıkılarak olaydaki boşluklar doldurulmaktadır¹¹³.

Görüldüğü üzere, hâkimin belirli hususları belirli delillerle ispat etmesi gerekmeyen ve duruşmada tartışılan delilleri değerlendirmede de herhangi bir şekilde sınırlanmadığı ceza muhakemesinde gerçekleşen ispat faaliyetinde hayatın olağan akışı kavramına sıklıkla başvurulmaktadır. Bu durum; hayatın olağan akışı kavramının, delillerin değerlendirilmesinde gözetilmesi gereken bir kriter

¹⁰⁸ CGK, 26.01.2016, E. 2015/9-669 K. 2016/38; Yarg. 5. CD, 20.12.2021, E. 2021/3068 K. 2021/6915 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

¹⁰⁹ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1345-1346.

¹¹⁰ Yargıtay 5. Ceza Dairesi'nin 16.10.2018 tarih, 2017/2324 esas ve 2018/7472 karar numaralı kararı tarafından onanarak kesinleşen Karşıyaka 5. Asliye Ceza Mahkemesi'nin 22/05/2014 günlü, 2013/164 esas ve 2014/217 karar numaralı kararı şöyledir: *“sanığın 2008, 2009 ve 2010 yıllarını kapsayacak şekilde peyderpey ödünç para verip, daha sonra bu kişilerden yine kendi ve oğlunun banka hesaplarını kullanarak vermiş olduğu ödünç paraları faizi ile birlikte geri aldığı, vergi denetmenlerince banka hesaplarının tespit edildiği, hesap hareketlerinin çok sayıda olması ve verilen paralara göre geri alınan paraların daha fazla miktarda olması hayatın olağan akışına göre bu kadar miktar ve sayıdaki paraların hatır için verilmesinin beklenemeyeceği göz önüne alınarak sanığın kazanç elde etmek amacıyla başkalarına ödünç para verdiği, dolayısıyla tefecilik suçunu işlediği görüş ve kanaatine varılarak cezalandırılmasına”*

¹¹¹ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1490-1491.

¹¹² Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1491-1493; Gedik, **a.g.m.**, s. 48 vd.

¹¹³ *“Yangının nerede başlayıp nerede biteceği, nasıl sonuçlanacağı bilinemeyeceğine göre, içindeki eşyalarla birlikte yaklaşık dört milyar lira değerinde olan bir yerin bir milyar lira sigorta bedeli için yakılması hayatın olağan akışına ve mantığa aykırıdır... Açıklanan nedenlerle şikayetçinin olaya katıldığına ve sigorta şirketinde para almak için mobilya mağazasını yakmaları konusunda sanıkları azmettirdiğine ilişkin, varsayımdan öte her türlü kuşkudan uzak kesin kanıt bulunmadığı”* CGK, 28.03.1994, E. 1994/8-54 K. 1994/79 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

olmasından ve aşağıda da ifade ettiğimiz gibi¹¹⁴ gerçekliğe ulaşmaya katkı sunmasından kaynaklanır.

IV. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Medenî Usûl Hukukunun Amacıyla İlişkisi

Medenî usûl hukukunun amacı konusunda öğretide pek çok görüş vardır¹¹⁵. Bu görüşlerden birine göre, medenî usûl hukukunun farklı özellikteki hukukî problemleri çözebilmesi için birden fazla amacı olmalıdır¹¹⁶. Nitekim genelde, medenî usul hukukunun amacı etrafındaki tartışmalar da birden çok amacın içinde hangi amacın aslî, hangilerinin talî nitelikte olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır¹¹⁷. Bu tartışmaların derinlemesine incelenmesinin çalışmamız kapsamı dışında kaldığını ve bu başlık altında, hayatın olağan akışı değerlendirmesinin medenî usûl hukukunun amacı veya amaçları ile ilişkisinin incelenmekle yetinileceğini belirtmeliyiz.

Medenî usûl hukukunun amacı, kanaatimizce, gerçekliğin doğru tespiti ve buna göre de maddî hukukun tanıdığı hak ve yükümlülüklerin doğru bir biçimde tanınması, tespiti ve yerine getirilmesidir¹¹⁸. Bu noktada ifade etmek gerekir ki, medenî usûl hukukunun amacı olan gerçeklik, şeklî-maddî ayrımı yapılmaması gereken tek bir gerçekliktir¹¹⁹. Bununla birlikte, medenî usûl hukukunun ulaşmak

¹¹⁴ Bkz. aşı. 1. Bölüm, IV.

¹¹⁵ Medenî usûl hukukunun amacı olarak gösterilen hususların, topluca ve ayrıntılı sunumu için bkz. Sema Taşpınar, “Medenî Yargılama Hukukunda Amaç Sorunu,” **Av. Prof. Dr. Faruk Erem’e Armağan**, Ankara, TBB Yayını, 1999, s. 763 vd.

¹¹⁶ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 11-15; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 34. Medenî usûl hukukunun tek bir amacı olduğunu kabul etmek için güçlü sebepler olmadığı, birden çok amacın hukukçuya hem güçlü hem esnek bir yorum olanağı sağlayacağı hakkında bkz. Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 6.

¹¹⁷ Medenî usûl hukukunun diğer amaçlarının talî nitelikte olduğu asıl amacının sübjektif hakların korunması ve gerçekleştirilmesini sağlamak olduğu hakkında bkz. Taşpınar, **Amaç Sorunu**, s. 787; Karşlı, **a.g.e.**, s. 24-25. Medenî usûl hukukunun asıl amacının adaletli karar vermek olduğu, amaç olarak ileri sürülen diğer unsurları içerdiği gibi onların üzerinde olduğu hakkında bkz. Ejder Yılmaz, **Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi**, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: I, 2021, s. 910. Medenî usûl hukukunun amaçları arasında en başta gelen amacın, sübjektif hakların korunması ve gerçekleştirilmesinin tespiti olduğu hakkında bkz. Hakan Pekcanitez, **Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku**, 15. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., C: I, 2017, s. 27.

¹¹⁸ Bu yönde bkz. Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 86; Tanrıver, **Usûl**, s. 130; Erdal Tercan, **Medenî Usul Hukukunda Tarafların İsticvabı (Tarafların Bilgisine Delil Olarak Başvurulması)**, Ankara, Yetkin Yay., 2001, s. 41.

¹¹⁹ Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 76; Kâmil Yıldırım, “Senetle İspat Kuralının Türk Medenî Yargılama Hukukundaki Önemi”, **İlkeler Işığında Medenî Yargılama Hukuku**, 9. bs., İstanbul, 2017, s. 127; Pekcanitez, **Pekcanitez Usûl**, s. 30; Tanrıver, **Usûl**, s. 130; Tercan, **a.g.e.**, s. 41.

istediği gerçeklikle ceza muhakemesinde ulaşmak istenilen gerçekliğin farklı olduğu ve medenî usûl hukukunun şekli gerçekliği amaçladığı ileri sürülmüştür¹²⁰. Ancak, medenî usûl hukukunun amacının şekli gerçekliğe ulaşmak olduğu fikri son iki yüzyılda giderek güç kaybetmiştir¹²¹. Zira, medenî usûl hukukunun şekli gerçeği hedeflediği görüşü, hâkimin yetkilerinin az olduğu özellikle sıkı ispat düzenlemelerinin geçerli olduğu dönemler açısından doğru olabilir¹²². Hâkimin delilleri serbestçe değerlendirme yetkisi gibi pek çok yetkiyle donatıldığı günümüzde, medenî usûl hukukunun amacının şekli gerçeklik olmadığı rahatlıkla söylenebilir¹²³. Ceza muhakemesi ve medenî usûl hukuku, farklı maddî hukuk alanlarına hizmet etmeleri ve dolayısıyla korunan menfaatlerin farklı olması sebebiyle aynı gerçekliğe, farklı yöntemlerle ulaşır¹²⁴. Nitekim, dava malzemesinin toplanmasında kural olarak tarafların yetkili kılınmış olması, medenî usûl hukukunun şekli gerçekliğe ulaşma amacının gerekçesi olamaz. Zira, tarafların egemen olduğu özel hukuka hizmet eden yargılamada, gerçekliğe en iyi şekilde ulaşabilmek için, aranan gerçekliği en iyi bilen tarafların yetkilendirilmesi gerekir¹²⁵.

Şekli gerçeklik amacının terk edildiği bu tarihsel gelişim göz önünde bulundurulduğunda, hâkimin delilleri serbestçe değerlendirebilme yetkisi, gerçekliğin tesadüfî bir sonuç olarak değil de amaç olarak gözetilmesini sağlayan önemli bir etkidir. Delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında hâkimin başvuracağı değerlendirme ölçüleri de hâkimin gerçekliğe ulaşmasında etkilidir. Bu yönüyle, hâkimin hayatın olağan akışına başvurarak vakıaların doğruluğu ve delillerin güvenilirliği hakkında bir kanaate ulaşması gerçekliğin tespitine katkı

¹²⁰ Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1327; Yıldız, **a.g.e.**, s. 91.

¹²¹ Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 86-89; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 32; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 3 vd.; Tercan, **a.g.e.**, s. 40 vd.

¹²² Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 86-89; Hans Friedhelm Gaul, “Yargılamanın Amacı Güncelliğini Koruyan Bir Konu”, Çev. Nevhis-Deren Yıldırım, **İlkeler Işığında Medeni Yargılama Hukuku**, 9. bs., Der. M. Kâmil Yıldırım, İstanbul, Beta Yay., 2017, s. 94; Tercan, **a.g.e.**, s. 40 vd.

¹²³ Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 86-89; Gaul, **a.g.m.**, s. 94; Ejder Yılmaz, “Usûl Ekonomisi,” **AÜHFĐ**, C. LVII, No: 1, 2008, s. 249; Tercan, **a.g.e.**, s. 40 vd.

¹²⁴ Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 4; Pekcanıtez, **Pekcanıtez Usûl**, s. 30.

¹²⁵ Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 86-89; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 32; Pekcanıtez, **Pekcanıtez Usûl**, s. 30; Hans Friedhelm Gaul, “Yargılamanın Amacı Güncelliğini Koruyan Bir Konu”, Çev. Nevhis-Deren Yıldırım, **İlkeler Işığında Medeni Yargılama Hukuku**, 9. bs., Der. M. Kâmil Yıldırım, İstanbul, Beta Yay., 2017, s. 94; Tercan, **a.g.e.**, s. 41; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 8; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 3 vd.

sunar¹²⁶. Nitekim gerçeğe ulaşmak, özellikle ispat alanını ilgilendirdiğinden bu alanda başvuru araçları, medenî usûl hukukunun gerçeklik amacına ulaşmasını sağlayabilir veya engelleyebilir¹²⁷. Örneğin bir tanık beyanının hayatın olağan akışına uygun görülmediği için hükmü etkileyememesi, delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında gerçekliğin önündeki bir engelin aşılmasını sağlar. Özellikle bazı vakıaların iddia edildiği gibi gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespitinde hayatın olağan akışı değerlendirmesi önemli rol oynar. Bir kararda Yargıtay, trampa olduğu ileri sürülen işlemin gerçekte satış olduğunu önalım hakkını engellemek için böyle bir yola başvurulduğunu, mevcut delil ve emareleri hayatın olağan akışına göre değerlendirmek suretiyle tespit etmiştir¹²⁸. Kararda, şeklen görünen/gösterilen gerçeklikle yetinilmemiş ve delillerin serbestçe değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında hayatın olağan akışına uygunluk değerlendirmesi yapılarak gerçeklik ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer ifadeyle ileri sürülen vakıanın iddia edildiği gibi gerçekleşmediği sonucuna varılmıştır. Genel bir şekilde ifade etmek gerekirse, vakıa tespitlerinin hayatın olağan akışıyla bağdaşmaması ve hayatın olağan akışından ayrılmayı haklı kılan bir sebebin de olmaması hâlinde gerçekliğin tam olarak tespit edilmediği noktasında en azından bir şüphe olacaktır. Bazı vakıa tespitleri Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına aykırı bulunmakta, bir başka ifadeyle gerçekliği temsil etmediği noktasında bir şüphe oluşmakta ve bu şüphenin giderilmesi için

¹²⁶ Demir, **a.g.m.**, s. 130. Bazı vakıaların ispatında hayatın olağan akışı kriterine başvurma maddî gerçeğe ulaşmak adına bir can simidi niteliğinde olduğu hakkında bkz. Kiraz, **a.g.m.**, s. 551. Tecrübe kurallarına başvuru yapılarak yapılan değerlendirmenin maddî gerçekliğin tesisine katkı sunduğu (Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 10, 49) göz önünde bulundurulursa, tecrübe kuralları kullanılarak yapılan hayatın olağan akışı değerlendirmesi de maddî gerçeğin ortaya çıkarılmasını sağlar.

¹²⁷ Taşpınar, **Amaç Sorunu**, s. 769-771. Vakıaların doğru tespit edilmesinin gerçeğin bulunması, sübjektif hakların gerçekleştirilmesi ve somut olay adaleti amaçlarına ulaşılması açısından önemli olduğu hakkında bkz. Tolga Akkaya, **Medenî Usûl Hukukunda İstinaf**, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 210.

¹²⁸ “trampaya konu taşınmazlar hem mevki hem miktar hem de değer itibarıyla denk değildir. Davalı ... tarafından trampada karşılık olarak alınan yerde davalı ...'ın eşi lehine intifa hakkı şerhi bulunmaktadır. Ayrıca, 2 m2 miktarındaki bir hissenin trampa edilmesi taraflara menfaat sağlamaz. Taşınmaz satılıp parası alınabilecekken, bu çeşit bir trampa yoluna gidilmesi hayatın olağan akışına uygun düşmez. Davalı ... trampa yolu ile pay edindikten sonra taşınmazda diğer bir kısım payları da satın alarak, sonuçta 298/2935 payın sahibi olmuştur. Gerçekte satış olan işlemin sırf diğer paydaşların önalım haklarını kullanmalarının engellenmesi için trampa olarak gösterilmesi ...” Yarg. 14. HD, 22.06.2021, E. 2019/3901 K. 2021/4211 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

gerekli araştırma yapılmak üzere kararlar bozulmaktadır¹²⁹. Bu şüphe giderilmezse, vakıalarla ve gerçeklikle sınırlı kalmayacak ve verilen hükmün doğruluğuna da sirayet edecektir.

Hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılarak gerçekliğe ulaşma amacına katkı sağlanırken dolaylı olarak diğer amaçların da tesisine katkı sunulmuş olunur. Zira, sübjektif hakların korunması ve elde edilebilmesi için öncelikle gerçekliğe ulaşılmış olması gerekir¹³⁰. Keza, adil bir karar verilebilmesi için de maddî gerçeğin doğru tespit edilmiş olması gerekir¹³¹. O hâlde, gerçekliğin tespiti amacına katkı sunan hayatın olağan akışı, dolaylı olarak bu amaçların da sağlanmasına katkı sunmaktadır. Yukarıdaki örnekten devam edilecek olursa, hayatın olağan akışına aykırı vakıa tespitleri yapılmış ve hayatın olağan akışından ayrılmayı gerektirir sebepler de ortaya konulmamış olursa, bu tespitlere dayanılarak sübjektif hak elde etmesi gereken kişiler hakkını elde edememiş veya hak elde etmemesi gereken kişiler hak elde etmiş olabilir. Bu durumda, mahkeme dışında var olan gerçekle mahkemede tespit edilen gerçek tam olarak uyum sağlamamış olacağından, verilen kararın adil olma niteliği zarar görebilir¹³².

¹²⁹ “*Davalı Kurumca, dava konusu 38 hastanın tedavi hizmetlerinin Kuruma faturalandırılmayacak; işe giriş muayenesi, periyodik muayene, portör muayenesi veya check up tarama muayenesi olduğu iddia edilmektedir. Aynı gün, aynı işyerinde çalışan 38 hastanın muayene olmak için davacı hastaneye başvurmuş olmasının hayatın olağan akışına aykırı olduğu da dikkate alınarak; mahkemece ... 38 hastanın tamamının tanık olarak dinlenmesi ve hastalara hangi nedenle hastaneye başvurdularının sorulması, hastaların çalıştığı ... Elektrik İnş. San ve Tic. Ltd. Şti. Şubesi'ne müzekkere yazılarak, bu üçüncü kişinin işyerlerine davacı hastaneden alınmış 27.09.2012 tarihli sağlık raporu sunup sunmadıkları sorularak, sağlık raporu sunmuşlarsa mahkemeye gönderilmesinin istenmesine, ayrıca hastaların sağlık raporu alıp almadıklarının konusunda uzman bilirkişi marifetiyle hastane kayıtları yerinde incelenerek tespit edilmesi gerekirken yazılı şekilde, davacının dosyaya sunduğu belgelere göre eksik inceleme ile hazırlanan bilirkişi raporlarına göre hüküm tesisi usul ve yasaya aykırı olup, hükmün bozulmasını gerektirmiştir.*” Yarg. 3. HD, 03.06.2021, E. 2020/3687 K. 2021/5932 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Kararda görüldüğü üzere, alt derece mahkeme tarafından yapılan vakıa tespiti hayatın olağan akışına aykırı bulunmuş ve yeterli bir gerekçe oluşturulması için gerekli incelemelerin yapılması istenmiştir.

¹³⁰ Gerçekliğe ulaşma amacı ile sübjektif hakların temini amaçlarının birbirini tamamladığı hakkında bkz. Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 5.

¹³¹ Yılmaz, **Şerh Cilt I**, s. 910; Taşpınar, **Amaç Sorunu**, s. 769, dn. 30; Gaul, **a.g.m.**, s. 93. Gerçekliğin tespit edilmesinin, adil veya doğru bir karar verilebilmesinin zorunlu fakat yeterli olmayan bir şartını oluşturduğu hakkında bkz. Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 125.

¹³² Pekcanitez, **Pekcanitez Usûl**, s. 30.

V. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Medenî Usûl Hukukuna Hâkim Olan Bazı İlkelerle İlişkisi

Medenî usûl hukukuna hâkim olan ilkeler, uzun yıllara dayanan bir birikim ve yargılama kültürünün ürünüdür¹³³. İlkelerin bazıları Anayasada bazıları da 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanununda (HMK) düzenlenmiştir. Keza bazı ilkeler temel yargısal haklara ilişkin, bazıları da yargılamanın yürütülmesine ve taraflarla hâkimin yetkilerinin dağılımına ilişkindir¹³⁴. Bir diğer ifadeyle, bazıları hukuk devleti açısından olmazsa olmaz nitelikteyken, bazıları yargılamanın yürütülmesine ilişkin olarak benimsenmiş hukuk politikasının ürünüdür. Medenî usûl hukukuna hâkim olan ilkelerin hepsi her usûl kavramıyla aynı derecede bir ilişki içinde değildir. Bu sebeple, çalışma konumuz olan hayatın olağan akışı kavramının etkileşim içinde olduğu ilkeler öncelikli olarak ele alınacaktır.

A. Hukukî Dinlenilme Hakkı Açısından Değerlendirme

Adil yargılanma hakkının ön şartı ve (hukukî dinlenilme hakkını düzenleyen HMK m. 27'nin gerekçesinde belirtildiği üzere) en önemli unsuru olan hukukî dinlenilme hakkı¹³⁵; bilgilenme, açıklamada bulunma ve dikkate alınma olmak üzere üç unsuru içerir. Bu doğrultuda öncelikle taraflar ve diğer ilgililer, yargılama hakkında usulüne uygun olarak bilgilendirilmelidir. Ardından bilgilendirildikleri konuda kendilerine açıklama yapma ve ispat edebilme imkânı tanınmalıdır. Daha sonra ise, yapılan açıklamalar dikkate alınıp değerlendirilerek hukukî dinlenilme hakkının gereği yerine getirilmelidir. Ancak bu takdirde, tarafların kendilerini etkileyecek olan karara etki edebilmeleri sağlanmış olur.

¹³³ Güray Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku**, 15. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., C: II, 2017, s. 781; Tanrıver, **Usûl**, s. 387.

¹³⁴ Muhammet Özkes, **Medenî Usûl Hukukunda Hukukî Dinlenilme Hakkı**, Ankara, Yetkin Yay., 2003, s. 66; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt I**, s. 781; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 97; Tanrıver, **Usûl**, s. 387. İlkelerin, yargılamada, hâkimin yetkilerini belirlediği (Baki Kuru, Burak Aydın, **Medenî Usul Hukuku El Kitabı**, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: I, 2021, s. 570) ve yargılamanın amacına ulaşmayı sağladığı (Yılmaz, **Şerh Cilt I**, s. 911) da belirtilmiştir.

¹³⁵ Hukukî dinlenilme hakkı ve bu hakkın unsurları hakkında açıklamalar için bkz. Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 583 vd.; Yılmaz, **Şerh Cilt I**, s. 1026; Özkes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 106-108, 153-165; Tanrıver, **Usûl**, s. 420; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 117-120.

Hayatın olağan akışı değerlendirmesi, hukukî dinlenilme hakkının özellikle ikinci ve üçüncü unsurları açısından önemlidir. Zira, tarafların hayatın olağan akışına göre değerlendirmelerde bulunmaları, onların açıklama ve ispat hakkını kullanmaları kapsamındadır. Tarafların iddia ve savunma konusu yaptıkları vakıalara, bu vakıaların ispatı için gösterdikleri delillere ve taleplerini haklı kılmaya dönük olarak ileri sürdükleri hukukî sebeplere ilişkin hâkim tarafından yapılacak değerlendirmede hayatın olağan akışına başvurulması ise, dikkate alınma ve değerlendirilme unsuru kapsamındadır.

Bir vakıa hayatın olağan akışına uygun olduğu için o vakıanın ispatında delil göstermeye gerek olmasa bile o vakıa hakkında açıklama yapılabilmelidir. En azından hayatın olağan akışına uygun olup olmadığı, yani bu niteliği taşıyıp taşımadığı hakkında açıklama imkânı tanınması gerekir¹³⁶.

Hukukî dinlenilme hakkının ikinci unsuru olan açıklama hakkı, ispat hakkını da kapsar. Vakıalar hakkında yalnızca açıklama imkânı verilip, bu vakıaların ispatı imkânı verilmemesi hiçbir işe yaramayacaktır¹³⁷. Zira, hukukî dinlenilme hakkı, tarafların ve diğer ilgililerin verilecek karara etki edebilme imkânı tanınması olduğundan, ispatına yeterli imkân tanınmayan vakıaları ileri sürmüş olmak karara etki edebilmek için yeterli olmayacaktır. İspat faaliyeti kapsamında taraflar ispat konusu vakıaları gerek doğrudan gerek dolaylı olarak ispat etmeye çalışırlar ve bu vakıaların gerçekleştiğine yönelik açıklamada bulunurlar. Örneğin, hızla duvara çarpan bir aracın fren izi bırakmamış olmasından, hayatın olağan akışına göre araç sürücüsünün kast düzeyinde bir kusuru olduğu ileri sürülebilir. Bu örnekte olduğu gibi taraflar, ileri sürdükleri iddia ve savunmalara dayanak oluşturan vakıalar hakkında açıklamalarda bulunurken ve söz konusu vakıaları ispat etmeye çalışırken hayatın olağan akışı ve diğer değerlendirme kriterlerine başvurabilirler.

¹³⁶ Delile ihtiyaç olmayan vakıalar açısından da hukukî dinlenilme hakkının açıklama unsurunun geçerli olduğu hakkında bkz. Hakan Pekcanıtez, “Hukukî Dinlenilme Hakkı”, **Prof. Dr. Seyfullah Edis'e Armağan**, İzmir, 2000, s. 778. Herkesçe bilinen vakıaların bu nitelikte olup olmadığı hakkında açıklama imkânı tanınması da bu doğrultudadır. (Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 66)

¹³⁷ Pekcanıtez, **Hukukî Dinlenilme**, s. 777; Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 123-124.

Vakıaların ispatı için taraflara delil gösterme imkânı verilmesinin yanında bu delillerin vakıaları gösterip göstermediği noktasında açıklama hakkının da tanınması gerekir¹³⁸. Bu doğrultuda, tanığın beyanlarının hayatın olağan akışına uygun olmadığına dair ipuçlarının ileri sürülmesi veya bilirkişi raporundaki tespitlerin hayatın olağan akışına uymadığı için güvenilirliğinin sorgulanması, deliller hakkında açıklama hakkı olan tarafların hayatın olağan akışı değerlendirmesi yaptığı hâllere örnek gösterilebilir.

Açıklama hakkının kapsamı vakıalarla sınırlı değildir. Hukukî dinlenilme hakkı kapsamında taraflara hukukî sebepler hakkında (genel olarak uygulanacak hukuk kuralları hakkında) da açıklama hakkının tanınmış olması gerekir¹³⁹. Böylece verilecek karara sadece vakıalar üzerinden değil hukukî sebepler üzerinden de etki edilmiş olur. Her ne kadar hâkim hukuku resen uygulayacak olsa da (HMK m. 33) hukukî sebepler noktasında taraflar da açıklamada bulunabilir. Bu doğrultuda, bir vakıanın hukukî nitelendirmesi yapılırken hayatın olağan akışına başvurulması hâlinde, ilgili taraf hukukî sebepler noktasında da açıklama hakkını kullanmış olur. Örneğin, Yargıtay kararına konu bir olayda¹⁴⁰, gerçekleştiği sabit olan bir vakıanın haksız rekabet hukukî sebebine vücut verip vermeyeceği değerlendirilirken ticari hayatın olağan akışına başvurulmuştur. Keza, bir İçtihadı Birleştirme Kararında¹⁴¹, Türk Borçlar Kanunun 49. maddesinin 2. fıkrasında yer alan “kasten” şartına kurul çoğunluğu tarafından verilen anlam, karşı görüşteki bir üye tarafından hayatın olağan akışına ve yasa koyucunun amacına aykırı bulunmuştur. Bu örneklerde (hâkimler tarafından hukukî sebepler konusunda yapılan farklı değerlendirmelerde) olduğu

¹³⁸ Pekcanıtez, **Hukukî Dinlenilme**, s. 777-778; Özkes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 129.

¹³⁹ Pekcanıtez, **Hukukî Dinlenilme**, s. 776-777; Özkes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 131.

¹⁴⁰ “Mahkemece, hükme esas alınan bilirkişi raporu doğrultusunda, daha önce davacıyla poliçe akdetmiş olan 483 kişinin davalı şirketlerle poliçe akdettiği, bu sayıda müşterinin davacıyı bırakarak davalılarla poliçe akdetmesinin davalıların müşteri bilgilerini bir şekilde elde edip kullandıklarını gösterdiği gerekçesiyle asıl davanın kısmen kabulüne karar verilmiştir. Ancak davacı yan, davasının temelini oluşturan müşteri portföyünün kopyalandığı iddiasını ispat edememiş olup, bu husus bilirkişi heyetinin de kabulündedir. Öte yandan, davacı şirketin müşteri portföyü yaklaşık 6500 gerçek ve tüzel kişiden oluşmakta olup, daha önce davacının müşterisiyken davalı şirketlerde poliçe akdeden müşteri sayısı toplam müşteri sayısının %8 gibi küçük bir oranına tekabül etmektedir. Davalıların yukarıda özetlenen savunmasında belirtilen hususlar gözetildiğinde bu sayıda müşterinin davalı şirketlerle poliçe akdetmesi ise ticari hayatın olağan akışına uygundur.” 11. HD, 19.04.2021, E. 2020/1804 K. 2021/3798 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

¹⁴¹ İBK, 06.07.2018, E. 2017/5 K. 2018/7 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

gibi, tarafların da hayatın olağan akışına dayanarak hukukî sebepler konusunda değerlendirme yapması, görüşlerini ileri sürmesi ve açıklamalarda bulunabilmesi mümkündür.

Tarafların açıklamalarından sonra, bunların değerlendirilerek dikkate alınması gerekir. Örneğin bir vakıanın gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında tarafların yaptığı açıklamalar, hâkim tarafından kısmen veya tamamen benimsenebilir veya reddedilebilir. Hukukî dinlenilme hakkının üçüncü unsuru olan dikkate alınma hakkı sayesinde tarafların yaptığı açıklamalar, karara olumlu veya olumsuz olarak etki etmiş olur¹⁴². Tarafların açıklamalarının hâkim tarafından dikkate alınıp değerlendirilerek olumlu veya olumsuz bir sonuca bağlanması ve bu sonucun gerekçelendirilmesi gerekir¹⁴³. İşte bu aşamada hâkim tarafından değerlendirmede yapılarak gerekçe ortaya konulurken hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine başvurulacaktır. Örneğin Yargıtay'ın bir kararında¹⁴⁴, taraflardan birinin hacizden haberdar olmadığı iddiası; bir işletme için olağan dışı nitelik taşıyan hacizden 3 ay boyunca haberdar olunmamasının hayatın olağan akışına uygun olmayacağı şeklinde değerlendirilmiştir. Görüldüğü üzere, tarafların iddia, savunmaları ve bunlara ilişkin açıklamaları hâkim tarafından değerlendirilirken dikkate alınan kriterlerden biri de söz konusu açıklamaların hayatın olağan akışıyla olan uyumudur.

B. Taraflarca Getirilme İlkesi Açısından Değerlendirme

Medenî usûl hukukuna hâkim olan ilkelere bazıları hukuk politikası tercihini gösterir. Tasarruf ilkesi ve taraflarca getirilme ilkesi bu tercihin sonucudur.

¹⁴² Pekcanıtez, **Hukukî Dinlenilme**, s. 784-785; Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 153.

¹⁴³ Gerekçe, hukukî dinlenilme hakkının dikkate alınma ve değerlendirilme unsurunun önemli bir sonucudur. Bkz. Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 155.

¹⁴⁴ “Her ne kadar davacı üçüncü kişi vekili, davaya konu hacizleri takip dosyasını inceledikleri tarih olan 01.08.2011 tarihinde öğrendiklerini iddia etmişse de, dosyada bulunan bilgi ve belgelere göre, davacı üçüncü kişi haciz yapılan taşınmazın ve üzerindeki tavuk çiftliğinin sahibi ve işletenidir. ... Tüm bu bilgiler ışığında; mülkiyeti ve işletmesi kendine ait olan faal bir işletmede yapılan ve toplam değeri 206.105 TL olan hacizlerle ilgili olarak, hacizlerden yapıldığından 2-3 ay sonra haberdar olunduğu iddiası hayatın olağan akışına aykırıdır. Bu cümleden olmak üzere, haciz bir işletme için olağan dışı bir durum olup, bu durumdan 3 ay boyunca haberdar olunmadığının kabulü mümkün değildir.” Yarg. 8. HD, 10.04.2018, E. 2017/16644 K. 2018/11041 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

Bu ilkeler¹⁴⁵, medenî usûl hukukuna temel özelliğini veren ilkelerdir. Nitekim, sübjektif hakların gerçekleştirilmesine hizmet eden medenî usûl hukukunda, tarafların iradesi ön planda tutulmuştur. Tasarruf ilkesine göre, yargılamanın başlatılması, sürdürülmesi ve sonlandırılması noktasında taraflar serbestçe hareket edebilir. Bu ilkenin zıddı olan kendiliğinden harekete geçme ilkesinin medenî usûl hukukundaki uygulama alanı oldukça sınırlıdır. Tasarruf ilkesinin tamamlayıcısı olan taraflarca getirilme ilkesine göre ise, dava malzemesi olan vakıa ve delillerin de taraflarca getirilmesi esastır. Taraflarca getirilme ilkesinin zıddı olan kendiliğinden araştırma ilkesi ise, genel olarak kamu menfaatiyle ilgili durumlarda geçerlidir. Kendiliğinden araştırma ilkesinde, tarafların yanında hâkim de delil ve vakıa araştırması yapabilecektir.

Hayatın olağan akışına göre bir vakıanın varlığını tespit edebilmek veya bir delili hayatın olağan akışına göre değerlendirebilmek için, yargılamanın başlatılmış ve bitirilmemiş olması gerekir. Ayrıca vakıa ve delillerin de yargılamaya getirilmiş olması gerekir. Bunlar, tarafların iradesinin ön planda tutulduğu işlemlerdir. Ancak bundan sonra, hâkim tarafından gerçekleştirilecek delillerin değerlendirmesi faaliyetinde hâkim, taraflarca getirilen dava malzemesinden onların çıkarmadığı bir sonucu çıkarabilir¹⁴⁶. Bu kapsamda, özellikle taraflarca gerçekleştirilen kanun yolu başvurularında, hayatın olağan akışına aykırılık gerekçesi öne sürülse de hâkim, bunun hayatın olağan akışına aykırılık teşkil etmediği sonucuna varabilmektedir.

Dava malzemesi yargılamaya getirilirken hayatın olağan akışına göre bir ayırım yapılmaz. Bir diğer ifadeyle, hayatın olağan akışına aykırı vakıalar da taraflarca getirilebilir. Ancak hayatın olağan akışına uygun bir vakıanın ileri sürülmesi bu taraf lehine ispat kolaylığı sağladığından¹⁴⁷, böyle bir vakıanın ileri sürülmesinin daha avantajlı olduğu söylenebilir. Öte yandan, hayatın olağan akışı

¹⁴⁵ Tasarruf ilkesi ve taraflarca getirilme ilkesi hakkında açıklamalar için bkz. Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 570-580; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 238 vd.; Yılmaz, **Şerh Cilt I**, s. 912 vd.; Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 67-70; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt I**, s. 783 vd.; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 98-107.

¹⁴⁶ Değerlendirme noktasında hâkime münhasır bir yetki verilmiş olduğundan (Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 108) tarafların iradesi, vakıa ve deliller getirildikten sonra yapılan hayatın olağan akışı değerlendirmesi için doğrudan etki etmez.

¹⁴⁷ Bkz. aşa. 2. Bölüm, I/B.

kavramına başvuru dolaylı ispat türlerinde, hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılabilmesi için emare vakıaların taraflarca getirilmiş olması gerekir. Böylece, doğrudan ispata ulaşılmamasına rağmen asıl vakıa ispatlanabilecektir.

Taraflarca getirilme ilkesi açısından hayatın olağan akışının taraflarca ileri sürülmesinin gerekip gerekmediği veya hayatın olağan akışının ne olduğunu hâkimin doğrudan tespit ederek uygulayıp uygulayamayacağı da düşünülebilir. Bu kapsamda belirtmek gerekir ki hayatın olağan akışı vakıa niteliğinde olmadığından taraflar ileri sürmemiş olsa bile hâkim tarafından tespit edilerek uygulanması gerekir¹⁴⁸.

C. Doğrudanlık İlkesi Açısından Değerlendirme

Doğrudanlık ilkesi, yargılamanın yürütülmesi ve uyuşmazlığın incelenip karara bağlanmasının, araya bir başka makam veya kişi girmeksizin uyuşmazlığın önüne götürüldüğü mahkemece yerine getirilmesini ifade eder¹⁴⁹. Bu ilke aynı zamanda, tarafların göstermiş oldukları delillerle yaptıkları işlemlerin, herhangi bir aracı olmaksızın bizzat hükmü verecek mahkeme tarafından toplanması, incelenmesi ve değerlendirilmesi anlamına da gelir¹⁵⁰. Örneğin, tanığı dinleyerek soru soran, tarafları isticvap eden veya keşfe katılan hâkimin bizzat kararı veren hâkim olması gerekir. Ancak, doğrudanlık ilkesi de mutlak bir şekilde uygulanamaz. Bazı zorunlu hâllerde (örneğin HMK m. 197/2 gereği istinabeye ihtiyaç duyulması hâllerinde) bazı işlemlerin (örneğin tanık dinlenmesi) kararı verecek hâkim dışında bir hâkim tarafından yapılması mümkündür.

Doğrudanlık ilkesi, hâkimin delilleri serbestçe değerlendirmesi ilkesini tamamlayıcı niteliktedir¹⁵¹. Zira, hâkimin delilleri en doğru şekilde

¹⁴⁸ Tecrübe kuralları açısından bu tespit için bkz. Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 57 dn. 175.

¹⁴⁹ Nesibe Kurt, “Medenî Yargılama Hukukunda Doğrudan Doğruluk İlkesi,” **Prof. Dr. Bilge Öztan’a Armağan**, Ankara, Turhan Yay., 2008, s. 599; Aziz Serkan Arslan, **6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu Çerçevesinde Medenî Usûl Hukukunda Delillerin Toplanması ve Doğrudanlık İlkesi**, Ankara, Adalet Yay., 2012, s. 6; Tanrıver, **Usûl**, s. 404; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁵⁰ Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 595; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 90 vd.; Kurt, **a.g.e.**, s. 599; Arslan, **a.g.e.**, s. 6-7; Tanrıver, **Usûl**, s. 404.

¹⁵¹ Kurt, **a.g.e.**, s. 600-601; Arslan, **a.g.e.**, s. 20; Tanrıver, **Usûl**, s. 405. Doğrudanlık ilkesinin delillerin değerlendirilmesinin can damarı olduğu hakkında bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 90.

değerlendirebilmesi için, delillerle herhangi bir aracı olmaksızın karşı karşıya gelmesi ve elde ettiği izlenimi tecrübe kurallarına, hayatın olağan akışına göre değerlendirmesi gerekir. Örneğin, tanığın beyanının içeriğinin yanı sıra, ifade sırasındaki tavır ve davranışları ile beden dili ve hatta asabiyet, gerginlik, heyecan gibi duygu durumları tanığın beyanına güvenilip güvenilemeyeceği noktasında ipuçları sağlar¹⁵². Hüküm verecek hâkimin, bu ipuçlarıyla bizzat karşı karşıya gelmesi, daha sonra yapılacak değerlendirmeyi de etkileyecektir. İpuçları hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek tanığın beyanının gerçeği yansıtıp yansıtmadığı noktasında karineler elde edilebilir. Örneğin, ifade sırasında sinirli ve suçlayıcı bir tavırla ifade veren ve verilecek hükümü aşırı önemseyen bir tanığın beyanlarının gerçekliğe daha az uygun olması hayatın olağan akışı gereğidir. Tanığın dinlenmesinin yanı sıra, keşif yapılması da doğrudanlık ilkesi açısından önemlidir¹⁵³. Zira keşifte hâkim uyuşmazlığın çözümü hakkında önemli vakıalar hakkında bizzat karşı karşıya gelmektedir. Hâkim keşif konusunu bizzat inceleyerek komşu vakıalarla karşı karşıya gelebilir. Bu vakılardan ispat konusu asıl vakıanın çıkarılıp çıkarılamayacağı noktasında tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına göre daha sağlıklı sonuçlar çıkarabilir¹⁵⁴. Bir başka deyişle, hâkim, vakıaların mahiyetini daha doğru daha detaylı şekilde algılayabilir ve elde ettiği çıkarımları hayatın olağan akışına göre değerlendirerek daha doğru sonuçlar elde edebilir.

Doğrudanlık ilkesinin gereği olarak, dava malzemesinin duruşmada hâkim huzurunda ve taraflar nezdinde tartışılabilmesi gerekir¹⁵⁵. Hâkim tarafları, tanıkları, bilirkişileri bizzat dinleyerek dava malzemesi hakkında doğrudan bir kanaate erişir. Hayatın olağan akışına aykırı hususları tespit etme ve sorgulama imkânı edinir.

¹⁵² Arslan, **a.g.e.**, s. 26; Tanrıver, **Usûl**, s. 971; Cenk Akil, Meltem Ercan Özler, “Tanıklık Beyanının Delil Değerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir İnceleme (Yargıtay Hukuk Genel Kurulu’nun 25.02.2015 Tarihli Kararının Değerlendirilmesi)”, **TAAD**, No: 34, s. 66-67. Hâkimin, doğrudanlık ilkesinin gereği olarak, tanıkları bizzat sorgulayarak tanığın şahsi durumundan onun güvenilirliği ve beyanlarının inandırıcılığı hakkında kanaat edinmesinin daha mümkün olduğu hakkında bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 91.

¹⁵³ Kurt, **a.g.e.**, s. 606-608; Arslan, **a.g.e.**, s. 6-7, 253.

¹⁵⁴ Bkz. aşı. 2. Bölüm, II/B-2.

¹⁵⁵ Kurt, **a.g.e.**, s. 600-601; Arslan, **a.g.e.**, s. 20.

Böylece vakıalar hakkında hem daha kolay hem de daha doğru bir kanaate ulaşması mümkün olur¹⁵⁶.

D. Usûl Ekonomisi Açısından Değerlendirme

Medenî usûl hukukuna hâkim olan ilkelerden çalışmamız kapsamında değerlendirilmesi gereken son ilke usûl ekonomisi ilkesidir. Usûl ekonomisi ilkesi, yargılamanın en az giderle, en az emekle, mümkün olan en kısa sürede ve mümkün olan en basit şekilde gerçekleştirilmesini öngören bir ilkedir¹⁵⁷. Ancak, bu ilke, yargılamanın takip etmesi gereken usûlün bir tarafa bırakılarak keyfî bir karar verilmesi veya gereksiz bir acelecilikle hatalı karar verilmesi yahut karar verilirken hiçbir masraf yapılmaması anlamına gelmez¹⁵⁸.

Kanun hükümlerine rağmen usûl ekonomisi gerekçesiyle işlem tesis edilemez¹⁵⁹. Bir diğer ifadeyle, süresi ve usûlü kanun tarafından belirlenmiş bir usûl işlemini, usûl ekonomisi gerekçesiyle yerine getirmemek veya basitleştirmek mümkün değildir. Ancak, bir usûl işleminin süresinin belirlenmesi veya yapılıp yapılmamasına karar verilmesi hâkimin değerlendirmesine bırakılmış olan durumlarda¹⁶⁰ ve usûl hukuku kurallarının yorumlanmasında usûl ekonomisine uygun değerlendirme yapmak gerekir¹⁶¹.

Usûl ekonomisi ilkesi emredici niteliktedir¹⁶². Hâkim de mevcut kanunî düzenlemelere uygun olarak yargılama boyunca usûl ekonomisi ilkesine işlerlik kazandırmalıdır¹⁶³. Dolayısıyla ispat faaliyetinde de usûl ekonomisine dikkat edilmelidir. Tarafların, uyuşmazlığın çözümü açısından önemli önemsiz ayırt etmeksizin bütün vakıaları iddia etmesi ve bunların araştırılması usûl ekonomisine

¹⁵⁶ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 91.

¹⁵⁷ Yılmaz, **Usûl Ekonomisi**, s. 245; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt I**, s. 886; Tanrıver, **Usûl**, s. 419; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 128. Bunlara ek olarak, yargılamanın kalite standartlarına uygun olarak yapılması gerektiği hakkında bkz. Cumhuriyet Rüzgaresen, **Medenî Muhakeme Hukukunda Usûl Ekonomisi İlkesi**, Ankara, Yetkin Yay., 2013, s. 45.

¹⁵⁸ Yılmaz, **Usûl Ekonomisi**, s. 250.

¹⁵⁹ Rüzgaresen, **Usûl Ekonomisi**, s. 47; Yılmaz, **Usûl Ekonomisi**, s. 251-252; Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 74; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 127 vd.

¹⁶⁰ Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 127 vd.

¹⁶¹ Tanrıver, **Usûl**, s. 420.

¹⁶² Yılmaz, **Usûl Ekonomisi**, s. 266; Rüzgaresen, **Usûl Ekonomisi**, s. 58-59; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt I**, s. 886.

¹⁶³ Rüzgaresen, **Usûl Ekonomisi**, s. 58-59.

aykırı olur¹⁶⁴. HMK'nın 187. maddesinde de ifade edildiği gibi, davanın neticesine etki edebilecek nitelikte olan ve hukukî sonuca ulaşılması açısından önemli olan vakıalar hakkında ispat faaliyeti gerçekleştirilebilir. Keza, ispatlanmak istenen vakıa açısından önemsiz delillere başvurulması veya gereksiz yere tanık dinlenmesi, keşfe karar verilmesi hâlinde de usûl ekonomisine aykırı davranılmış olur¹⁶⁵. Hâkimin tecrübe kurallarına, mantık kurallarına ve hayatın olağan akışına başvurarak vakıaların uyuşmazlığın çözümü için önemli olup olmadığına ve delillerin de ispatlanmak istenen vakıa açısından gerekli olup olmadığına karar vermesi gerekir. Böylece, hâkime yüklenmiş olan usûl ekonomisini gözetme yükümlülüğü yerine getirilmiş olur.

Hayatın olağan akışına uygun olduğu değerlendirilen bir vakıa ispatlanmış kabul edilerek de usûl ekonomisine uygun davranılmış olur. Zira hayatın olağan akışına uygun olmasına veya normal bir durumu yansıtmamasına rağmen ilgili vakıa hakkında ispat faaliyetinde bulunmak, hayat tecrübelerinin teyit ettiği bir durum hakkında gereksiz bir emek, zaman ve masraf kaybına yol açar. Örneğin, ziynet eşyasının kadın eşin muhafazası altında olması hayatın olağan akışının gereğidir. Buna rağmen, kadın eşin bu eşyaları muhafaza ettiği hakkında tanık dinlemek çoğunlukla gereksiz olur. Bir vakıa hakkında, hayat tecrübelerine göre herhangi bir makûl şahsın kanaat elde edebileceği durumda hâkimin tereddüt etmemesi gerektiği ifade edilmiştir¹⁶⁶. Dolayısıyla, hayatın olağan akışına göre rahatlıkla bir sonuca varılabileceği durumda hâkimin tereddüt etmesi, yargılamanın uzamasına ve gereksiz emek ve masraf kaybına sebep olabilecektir.

¹⁶⁴ Börü, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁶⁵ Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt I**, s. 886. Usûl ekonomisinin işlevlerinden biri de gereksiz işlemleri önleyerek zaman ve para tasarrufu sağlamaktır. Bkz. Rüzgaresen, **Usûl Ekonomisi**, s. 71-72. Uyuşmazlığın çözümüne etkili olmayacak delillere başvurulması hâlinde, bunlar açısından ispat hakkının söz konusu olmayacağı ve bu değerlendirmenin hâkimin takdir yetkisi içinde olduğu ancak ispat hakkını kaldırarak bir değerlendirme yapılmaması gerektiği hakkında bkz. Barış Toraman, *Medenî Usûl Hukukunda İspat Hakkına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler*,” **DEÜHFD, Prof. Dr. Hakan Pekcanitez’e Armağan**, C. XVI, Özel Sayı, 2014, s. 1504. Kanaatimizce hâkim, bir delilin uyuşmazlığın çözümüne etkili olup olmadığı noktasında tecrübe kurallarına, mantık kurallarına ve hayatın olağan akışına başvurarak daha isabetli bir karar verebilir.

¹⁶⁶ Bloomeyer, **a.g.m.**, s. 171.

İKİNCİ BÖLÜM

HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMI VE İSPATIN TEMEL KAVRAMLARI

I. Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Hakkı ile İlişkisi

A. Genel Olarak

Davada, tarafların ve üçüncü kişilerin, hak arama özgürlüğünün gereği olan iddia ve savunma haklarını fiilen gerçekleştirebilmesi için ispat hakkına sahip olmaları gerekir¹⁶⁷. Böylece, genel ve soyut bir kavram olan hak arama özgürlüğü somutlaşmış ve gerçekleştirilmiş olur¹⁶⁸. İspat hakkı, hak arama özgürlüğünün yanında, adil yargılanma hakkı ve hukukî dinlenilme hakkına dayanan temel bir yargısal hakkı ifade eder¹⁶⁹.

HMK'nın 27 ve 189. maddelerinde ispat hakkının varlığı tanınmış, hatta sınırlamalarına da yer verilmiş ancak tanımına yer verilmemiştir. İspat hakkını, gerçeğin yargılamada ortaya çıkarılması amacıyla uyuşmazlık hakkında karar verecek olan hâkimle, ispat faaliyetinin objeleri ve yargılamanın süjeleri arasında engel oluşturulmamasını ve var olan engellerin kaldırılmasını talep hakkı olarak tanımlamak mümkündür¹⁷⁰. Bu tanıma göre, ispat konusu ile ilgili olan ve hukuka uygun olan her türlü bulgunun delil olarak kabul edilmesi ve ispat faaliyetinin dışında bırakılmaması gerekir. Keza, uyuşmazlığı çözecek hâkimle yargılamanın taraflarının ispat faaliyetinde etkin olması da bu kapsamdadır.

¹⁶⁷ Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 406; Nur Bolayır, *Medenî Usûl Hukukunda İspat Hakkı ve İspat Hakkının Sınırları*, Prof. Dr. Ejder Yılmaz'a Armağan, C. I, Yetkin, Ankara 2014, s. 555.

¹⁶⁸ Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 406; Bolayır, **İspat Hakkı**, s. 555.

¹⁶⁹ Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 406; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3528; Pekcanitez, **Usûl**, s. 1588-1589; Bolayır, **İspat Hakkı**, s. 555-557; Toraman, **İspat Hakkı**, s. 1491. İspat hakkının, hukukî dinlenilme hakkının bir gereği olduğu hakkında bkz. Özekes, **Hukukî Dinlenilme**, s. 125-126. Hukukî dinlenilme hakkının, delil gösterme hakkını içermeseydi bir anlam ifade etmeyeceği hakkında bkz. Pekcanitez, **Hukukî Dinlenilme**, s. 777; Adil yargılanma hakkı, hukukî dinlenilme hakkı ve hak arama özgürlüğünün ispat hakkının kaynağı olduğu aynı zamanda bunların bünyesindeki pek çok unsurun ispat hakkı tarafından kapsandığı hakkında bkz. Pınar Çiftçi, **Medenî Yargılama Hukukunda İspat Hakkı ve Sınırlamaları**, Ankara, Adalet Yay., 2018, s. 137-142.

¹⁷⁰ Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1588. Tanım ve tanım hakkında ayrıntılı açıklama için bkz. Çiftçi, **a.g.e.**, s. 17-20.

Taraflara ispat hakkının gereği olarak delil gösterebilme, delillerin toplanmasına katılma, deliller hakkında tartışmada bulunabilme ve asıl ispat, karşı ispat, aksini ispat faaliyetine başvurarak iddia ve savunmalarını ispat edebilme imkânı verilmesi gerekir¹⁷¹.

Taraflar ispat hakkı çerçevesinde, iddia ve savunma konusu yaptıkları vakıalar için delil gösterdikten sonra gösterdikleri delilin güvenilirliği ve o delilden ilgili vakıaya ulaşılabileceği hakkında hayatın olağan akışına göre çıkarımda bulunabilir. Aynı şekilde, karşı tarafın gösterdiği deliller hakkında da örneğin tanık beyanının belli yönlerden hayatın olağan akışına uygun olmadığını ortaya koymaya çalışabilir. Böylece ispat hakkının gereği olan deliller hakkında tartışmada bulunma imkânı kullanılmış olur. Zira mahkeme kararlarında da taraflar delillerin güvenilirliği veya ilgili delilden yapılan çıkarımın hatalı olduğunu belirtmek için hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapmaktadır. Örneğin bir istinaf başvurusunda davacı, aylarca hurdacıda bulunan bir şasenin hiçbir darbe görmemiş olmasının ve değişikliğe uğramamış olmasının hayatın olağan akışına aykırı olduğunu iddia ederek yapılan bilirkişi incelemesinde varılan sonucun hatalı olduğunu ileri sürmüştür¹⁷². Bir başka deyişle, ispat hakkı kapsamında deliller hakkında tartışmada bulunma imkânını, hayatın olağan akışına göre değerlendirmelerde bulunarak kullanmıştır. Keza, istinaf incelemesine konu bir olayda¹⁷³, davalı, davacı tanıklarının açıklamalarının hayatın olağan akışına aykırı, çelişkili ve abartılı olduğunu ileri sürmüştür. Bölge adliye mahkemesi ise, bu itirazı ve başkaca hususları göz önünde bulundurarak davalının talebine uygun karar vermiştir. Görüldüğü üzere, uygulamada taraflar, deliller hakkında tartışmada bulunurken hayatın olağan akışı değerlendirmesine başvurmakta ve böylece ispat hakkını kullanmaktadır. Taraflar hayatın olağan akışına göre değerlendirmelerde bulunarak hâkimde bir kanaat oluşturmak veya oluşan kanaat

¹⁷¹ Bolayır, **İspat Hakkı**, s. 556-559; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 20; Tanrıver, **Usûl**, s. 820. İspat hakkının, delil gösterebilme imkânının yanı sıra delilin dikkate alınması gereğini de kapsadığı hakkında bkz. Toraman, **a.g.m.**, s. 1492.

¹⁷² “... aylarca hurdacıda bulunan bir şase parçasının verildiği andaki halini koruması, hiçbir işlem ya da darbe görmemiş ve hiç bir değişikliğe uğramamış olmasının hayatın olağan akışına aykırı olduğunu, incelenen şasenin hasar anındaki şase olduğunun ispata muhtaç olduğunu ...” Ankara BAM 23. HD, 02.03.2022, E. 2018/1523 K. 2022/356 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

¹⁷³ Gaziantep BAM 7. HD, 12.06.2020, E. 2018/1537 K. 2020/730 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

hakkında şüphe oluşturma imkânına erişmektedir. Özellikle ilk derece mahkemesi kararlarında, taraflarca hayatın olağan akışına dayanılarak deliller üzerinde yapılan tartışmalara sıklıkla rastlanılmaktadır.

Bir vakıanın gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespitinde ve bir delilin ispat gücünün belirlenmesinde hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılması, ispat hakkına hizmet eder. Özellikle, doğrudan ispatı oldukça zor olan zina, muvazaa gibi vakıalar hakkındaki ispat güçlüğü aşılarak hayatın olağan akışına göre bir kanaat elde edilmesi ispat hakkının teminine katkı sunar¹⁷⁴. Zira ispat güçlüğü olan bir vakıayı doğrudan ve kesin bir biçimde ortaya koyan deliller her zaman mevcut olmayabilir. Böyle bir vakıa hakkında, vakıayı doğrudan ve kesin bir şekilde ortaya koyan bir delil olmadığı için ispat yükü kurallarına başvurmak ve ispatsızlığa bağlanan yaptırım yerine, delillerin değerlendirilmesi çerçevesinde tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına başvurarak bir kanaate varılabilir¹⁷⁵. Ancak, bu gibi hâllerde, varılan kanaatin objektif ve ikna edici bir şekilde ortaya konulması gerekir. Aksi takdirde, ispat hakkına hizmet eden böyle bir ispat faaliyeti ispat hakkı ihlali oluşturabilir.

B. İspat Güçlüklerinin Aşılması Çerçevesinde Değerlendirme

İspat güçlükleri, ispat yükü altında olan tarafın, ispatlaması gereken vakıalar hakkında kusuru olmaksızın delil ikame edememesi durumunda ortaya çıkar¹⁷⁶. İspat güçlüğü'nün kaynağı genellikle maddî hukuk kuralının düzenlediği koşul vakıadır¹⁷⁷. Koşul vakıanın niteliği gereği ispatı zorsa, bu vakıayı doğrudan ve kesin olarak ya da

¹⁷⁴ Bkz. aşa. 2. Bölüm, II/B.

¹⁷⁵ İspat yükü kurallarına göre bir sonuca varmak, ispat kolaylıklarını da içine alan delillerin değerlendirilmesi aşamasından sonra hâlâ bir kanaate ulaşamamış olması hâlinde başvurulacak bir son çaredir. Bu konuda bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 77; Başözen, **a.g.e.**, s. 14; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 37; Albayrak, **a.g.e.**, s. 34; Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 14; Börü, **a.g.e.**, s. 45. Hayatın olağan akışına uygunluğun, bir fiilî karine işlevinde, ispat kolaylığı oluşturarak ispat yükü kurallarına müracaatı önlediği veya geciktirdiği hakkında bkz. Üstündağ, **a.g.e.**, s. 621, 843.

¹⁷⁶ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 123; Atalay, **Emare**, s. 11; Börü, **a.g.e.**, s. 43; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 370

¹⁷⁷ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 123 vd. Yargılama kurallarının da ispat güçlüğü oluşturabileceği hakkında bkz. Çiftçi, **a.g.e.**, s. 371-373.

yeterli düzeyde ortaya koyan bir delil işin niteliği gereği sunulamaz¹⁷⁸. İspat güçlüğü oluşturan koşul vakıalar genellikle olumsuz vakıalar olsa da olumlu vakıaların da ispat güçlüğü oluşturmaları mümkündür¹⁷⁹. Örneğin, terk sebebiyle boşanmada, eşlerden birinin diğerinin haklı bir sebep bulunmaksızın altı ay boyunca ortak konuta dönmediğini ispat etmesi gerekir (TBK m.164). Bu, niteliği gereği ispatı zor bir olumsuz vakıadır¹⁸⁰. Öte yandan, tıbbi müdahalelerden kaynaklı sorumluluk davalarında, kusur ve illiyet bağının varlığının hasta tarafından ispatlanması noktasında da önemli güçlükler ortaya çıkabilir¹⁸¹. Bu da ispat güçlüğüne olumlu vakılardan da kaynaklanabilmesine örnek teşkil eder.

Yargılamanın silahların eşitliği ilkesine uygun bir biçimde devam etmesi için ispat güçlüklerinin aşılması gerekir¹⁸². Aksi takdirde, ispat güçlüğü içinde bulunan tarafın hukukî dinlenilme hakkı ve ispat hakkı zarar görebilir¹⁸³. Buna göre, bir taraf aleyhine mevcut olan ispat güçlüğü aşılmadığında, yargılamanın tarafları arasında yargılama boyunca mevcut olması gereken yargılama dengesi, o taraf aleyhine bozulmuş olur. İspat edilemeyen vakia sayısı arttıkça da yanlış vakıalar üzerine hüküm kurma (ve adaletten uzaklaşma) ihtimali o oranda artacaktır¹⁸⁴.

İspat güçlüklerinin aşılmasına dair gereklilikleri açıkladıktan sonra, ispat güçlüklerini aşmak için kanun ve içtihatlar yoluyla bazı ispat kolaylıklarının geliştirildiğini ifade etmeliyiz¹⁸⁵. Bunların başında, ispat için gerekli olan kural ispat ölçüsünün bazı durumlarda daha düşük seviyede kabul edildiği kanunî düzenlemeler gelir. Örneğin, Almanya’da zararın ispatı için gerekli ispat ölçüsü sağlanamadığından tazminat talepleri başarısızlığa uğrayınca, hâkimin takdirine göre zararın belirlenebilmesini öngören daha düşük bir olasılıkla yetinme imkânının önü

¹⁷⁸ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 123; Atalay, **Emare**, s. 11; Börü, **a.g.e.**, s. 43; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 370

¹⁷⁹ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 123; Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1631.

¹⁸⁰ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 121-123.

¹⁸¹ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 121-123; Albayrak, **a.g.e.**, s. 33; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 371-372.

¹⁸² Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 124; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 370.

¹⁸³ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 124; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 370.

¹⁸⁴ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, 125; Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 557; Albayrak, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁸⁵ Albayrak, **a.g.e.**, s. 33; Börü, **a.g.e.**, s. 46.

açılmıştır¹⁸⁶. Hukukumuzda, haksız fiil sorumluluğunda, haksız fiilin unsurlarını ispat yükü zarar görene yüklenmiştir. Ancak, zararın ispatının her zaman tam olarak mümkün olamayacağı öngörülerek muhtemel bir ispat güçlüğü önlenmiştir (TBK m. 50/2). Örneğin Yargıtay kararına konu bir olayda, çalınan bir çantanın içinde neler olduğunu ispat edemeyen zarar görenin çantasında, hayatın olağan akışı gereği asgarî bir şeyler olacağı kabul edilerek hüküm kurulmuştur¹⁸⁷.

İspat ölçüsünü düşüren düzenlemeler yanında, belli vakıaların ispatının diğer bir vakıa üzerinden yapılmasına olanak tanıyan kanunî karineler yoluyla da ispat kolaylığı sağlanabilir¹⁸⁸. Kanunî karinelerin bazıları, hayatın olağan akışına uygun durumların, bir diğer ifadeyle alışılmış ve olağan durumların kanun koyucu tarafından düzenlenmesine dayanır¹⁸⁹. Örneğin, bir taşınır malın zilyedi, çoğunlukla o malın malikidir. Hayatın olağan akışına da uygun olan bu durum, kanunî karine şeklinde düzenlenerek (TMK m. 985) mülkiyetin ispatı için zilyetliğin ispatı yeterli kabul edilmiş ve zilyet lehine bir ispat kolaylığı sağlanmıştır. Bir diğer örnek de teslim tarihinden itibaren altı ay içinde ortaya çıkan ayıpların teslim tarihinde olduğunu kabul eden düzenlemedir (TKHK m. 10). Zira bu hükümle, gerekçede de ifade edildiği üzere, hayatın olağan akışının gereği olan bir durum kanunî karine şeklinde düzenlenerek ispat kolaylığı oluşturulmuştur. Sonuçta, hayatın olağan akışına göre kurulan sebep-sonuç ilişkilerinin, bazı kanunî karinelere kaynaklık ederek ispat kolaylıklarının oluşmasına katkı yaptığı söylenebilir.

İspat güçlüklerinin yargı kararlarıyla ortadan kaldırılabilmesi için ispat ölçüsünün düşürülmesi, delil ikame yükünün karşı tarafa geçirilmesi ve ispat yükünün yer değiştirmesi şeklinde çeşitli öneriler ileri sürülmüştür¹⁹⁰. Bunların en başında, ispat güçlüğü ile karşılaşan tarafın üzerinde olan ispat yükünün somut

¹⁸⁶ Rosenberg, Schwab, Gottwald, **a.g.e.**, s. 691-692 Rn. 2. Bu düzenleme olmasaydı delil sunmanın çok zaman alacağı ve tam ispatın zor olacağı şeklinde değerlendirme için bkz. Othmar Jauernig, Burkhard Hess, **Zivilprozessrecht**, Juristische Kurz Lehrbücher, 30. Aufl., München, Beck C.H., 2011, s. 199.

¹⁸⁷ Yarg. 13. HD, 18.10.2011, E. 2011/3944 K. 2011/14617 (Legalbank Elektronik Hukuk Bankası)

¹⁸⁸ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 125; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 377.

¹⁸⁹ Karakaş, **a.g.m.**, s. 739-740; Çiftçi, **a.g.e.**, s. 377.

¹⁹⁰ Çiftçi, **a.g.e.**, s. 386; Börü, **a.g.e.**, s. 47-48. Belirsiz menfi vakıalar açısından delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında bir ispat kolaylığı olduğu hakkında bkz. Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 149-150.

olayda yer değiştirerek karşı tarafa geçmesi gelir¹⁹¹. Öncelikle belirtmek gerekir ki, ispat yükü kanunla belirlendiğinden ancak kanunla değiştirilebilir. Zaten bu öneri, ispat güçlüklerinin aşılmasını sağlayan en orantısız tedbir olarak görülmüştür¹⁹². Nitekim böyle bir imkânâ izin verilmesi, maddî hukukun hâkim tarafından yorum yoluyla düzeltilmesi gibi bir kapıyı aralar. Alman hukukunda ispat yükünün somut olayda yer değiştirmesi, hâkimin hukuk yaratma faaliyeti çerçevesinde açıklanmıştır¹⁹³. Ancak, maddî hukuka müdahil olunduğundan sıkı ön şartlara bağlı olması gerektiği ve istisnai durumlarda başvurulması gerektiği de belirtilmiştir. Türk hukukunda da Yargıtay tarafından somut vakıa iddiasının hayatın olağan akışına uygun olup olmamasına göre ispat yükü dağıtılmaktadır¹⁹⁴.

İspat yükü altında olan ancak ispat güçlüğü ile karşılaşan tarafa tanınan diğer bir imkân, ispatı daha kolay bir emare vakıanın ispatlanması sonucunda tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına dayanılarak asıl vakıa hakkında kanaat elde edilmesinin sağlanmasıdır¹⁹⁵. Örneğin, zinanın doğrudan ve kesin olarak ispatı her zaman mümkün olmaz. Bu nedenle ispatı kolay olan komşu vakıalar hayatın olağan akışı ve tecrübe kurallarına göre değerlendirilerek ispatı zor olan vakıa ispatlanmaya çalışılır¹⁹⁶. Bir başka ifadeyle ispatın konusu değiştirilerek ispat kolaylığı sağlanmış olur. Olumlu vakıaların yanı sıra, niteliği gereği ispatı zor olan bazı olumsuz vakıaların ispatında da hayatın olağan akışına ve hayatın olağan akışının temelindeki tecrübe kurallarına göre bir sonuca varılabilir¹⁹⁷. Örneğin evi terk eden eşe yönelik ihtarın sonuç doğurması için ihtarın samimi olması yani evlilik birliğini yeniden kurmaya yönelik olması gerekir. Yapılan ihtarın samimi olmadığı sonucuna, komşu

¹⁹¹ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 128; Albayrak, **a.g.e.**, s. 34.

¹⁹² Çiftçi, **a.g.e.**, s. 386; Börü, **a.g.e.**, s. 47-48.

¹⁹³ Hâkim tarafından hukuk yaratma niteliğinde ispat yükünün değiştirebilmesi için, anlaşılabilir bir gerekçe ve objektif ölçütler ortaya konularak hukukî kesinliğe hizmet edecek şekilde davranılması gerektiği hakkında bkz. Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 37; Börü, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁹⁴ Bu kullanımın isabetli olup olmadığı hakkındaki değerlendirme için bkz. aça. 2. Bölüm, IV.

¹⁹⁵ Albayrak, **a.g.e.**, s. 35-48; Börü, **a.g.e.**, s. 45, 54-57;

¹⁹⁶ “Kadının, kocası gece vardiyasında iken saat 24:00 sıralarında ortak konutta bir başka erkek ile yakalanmış olması, bu olay sonrasında alınan ifadeler de dikkate alındığında zinaya muhakkak gözüyle bakılmasını gerektiren bir ahval niteliğinde olup, bu durum zinanın varlığına delalet eder. Bu bakımdan kadının zinası ispatlanmıştır.” Yarg. 2. HD, 21.04.2015, E. 2015/7518 K. 2015/8189 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

¹⁹⁷ Menfi vakıalar içinde dar anlamda menfi vakıaların hayat tecrübelerine göre ispatlanabileceği için bkz. Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 92.

bir vakıanın örneğin farklı biriyle evlenme teşebbüsünün hayatın olağan akışına göre değerlendirilmesi sonucu ulaşılabilir¹⁹⁸. Keza, doğrudan doğruya ispatı zor olan içsel¹⁹⁹ vakıalar da hayatın olağan akışına ve tecrübe kurallarına göre ispatlanmaktadır²⁰⁰. Örneğin, bir durumun bilinip bilinmemesi vakıası, komşu vakıaların hayatın olağan akışına göre değerlendirilmesi sonucu ortaya konabilir²⁰¹. Bu örneklerde olduğu gibi, niteliği gereği ispatı zor pek çok vakıa hakkında hayatın olağan akışı ve tecrübe kuralları vasıtasıyla bir kanaat elde edilmektedir.

II. Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Türleri ile İlişkisi

A. Asıl İspat-Karşı İspat-Aksini İspat

İspatın, farklı ölçülere göre, değişik türlere ayrılabilmesi mümkündür: ispat faaliyetinde bulunacak olan tarafın ispat yükünü taşıyıp taşıyamamasına göre, ispatta kullanılan delillerin ispat konusunu oluşturup oluşturumamasına göre, aranan ispat ölçüsü derecesine göre²⁰². Bunlar içinde özellikle ispatı yapan tarafın kim olduğuna göre yapılan ayırım, HMK’da da önemli bir yer edinmiştir²⁰³. Bu ayırım; asıl ispat, karşı ispat ve aksini ispat şeklinde yapılan ayırımdır.

İspatın asıl ispat, karşı ispat ve aksini ispat şeklinde sınıflandırılması, ispatı yapacak olan tarafa göre, bir diğer ifadeyle ispatı yapacak olan tarafın ispat yükünü

¹⁹⁸ “kocanın başka bir kadınla ileride evlenmek için teşebbüste bulunması dürüstlikle bağdaşmaz. Bu durumda anılan dava reddedildikten sonra karısını samimi olarak eve çağırdığını kabul etmek hayatın olağan akışına ve insan yaradılışına ters düşer. Haklar iyi niyet kuralına uyularak kullanılmadıkça hukuki sonuç doğurmaz.” Yarg. 2. HD, 23.03.1976, E. 1976/1211 K. 1976/2519 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Hayatın olağan akışı ifadesi geçmese de hayat tecrübelerine göre ihtarin samimi olmadığı yönünde çıkarım yapılan diğer bir karar için bkz. Yarg. 2. HD, 25.04.2018, E. 2016/17490 K. 2018/5662 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

¹⁹⁹ Bu tür vakıalar, üçüncü kişiler tarafından duyular yoluyla kavranamayan kasıt, bilme-bilmeme ve niyet gibi insanın iç dünyasına ait vakılardır. Bkz. Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 490-491; Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 260-261; Alangoya, **Vakıalar ve Deliller**, s. 75; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 57; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 463; Jauernig, Hess, **a.g.e.**, s. 199.

²⁰⁰ Bu vakıaların niteliği gereği ancak komşu vakıaların değerlendirilmesiyle ortaya konulabileceği hakkında bkz. Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 284 Rn. 7, § 286 Rn. 46, 21a. Bir marka tescilinin kötü niyetli olup olmadığının (örneğin, yurt dışında tescilli bir markayı aynı sektörde iş yapan bir kişinin bilip bilemeyeceği) veya marka tecavüz iradesinin olup olmadığının tespitinde tecrübe kuralları ve hayatın olağan akışına başvurulmak durumundadır. Bu konuda açıklamalar için bkz. Serdar Kale, “Marka Davalarında Yargılama Usûlü”, **MİHBİR**, Adalet Bakanlığı Yayınları 8, Ankara, 2021, s. 84-85.

²⁰¹ Bilme vakıasının ispatında hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapılan örnek bir Yargıtay kararı için bkz. Yarg. 4. HD, 28.06.2021, E. 2021/14959 K. 2021/3734 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

²⁰² Tanrıver, **Usûl**, s. 848-858.

²⁰³ Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 485.

taşıyıp taşımamasına göre yapılan bir ayırmadır²⁰⁴. Buna göre, bir hukuk kuralındaki koşul vakıadan lehine hak çıkaran (ispat yükünü taşıyan) tarafın, bu koşul vakıaların karşılığı olan somut vakıaların gerçekleştiği yolundaki ispat faaliyeti asıl ispattır²⁰⁵. Asıl ispat sonucu hâkimde bir kanaat oluşmuş olmakla birlikte tam kanaate ulaşamamış olan durumlarda, hâkimde oluşan bu geçici kanaati sarsmak veya çürütmek için yapılan ispat ise karşı ispattır²⁰⁶. Görüldüğü üzere, asıl ispatta bir vakıa ispat edilmeye çalışılır. Ancak karşı ispatta bir vakıanın ispatına değil, karşı tarafın oluşturmaya çalıştığı kanaatin ortadan kaldırılmasına çalışılmaktadır.

Asıl ispat gibi karşı ispat da doğrudan veya dolaylı ispat şeklinde gerçekleştirilebilir. Doğrudan karşı ispatta, asıl ispat konusu vakıanın gerçekleşmediği veya doğru olmadığı ispatlanmaya çalışılırken; dolaylı karşı ispatta ise, asıl ispat konusu vakıa hakkında oluşan kanaat, koşul vakıaya yabancı emare vakıalar ispat edilerek çürütülmeye çalışılır²⁰⁷.

Karşı ispatla karıştırılan aksini ispatta ise, asıl ispat konusu olan vakıanın ispatlanmış sayılması üzerine karşı taraf, ispatlanmış sayılan bu vakıanın tam aksini ispat etmeye çalışır²⁰⁸. Özellikle kanunî karinelerde, karine temelinin ispatlanması sonucunda karine sonucunun ispatlanmış sayılması üzerine karşı taraf, bu sonucun doğru olmadığını ispat etmeye çalışır²⁰⁹. Şüphesiz bunun için, bahsedilen kanunî karinenin aksinin ispat edilebilmesi yani adî kanunî karine niteliği taşıması gerekir. Karşı ispatta, asıl ispat konusu vakıa hakkında belirsizlik oluşturmak yeterliyken;

²⁰⁴ Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 308; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1616-1617; Tanrıver, **Usûl**, s. 849.

²⁰⁵ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 2, dn. 5; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 6; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 308; Başözen, **a.g.e.**, s. 14; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 32; Tanrıver, **Usûl**, s. 849; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 485.

²⁰⁶ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 2, dn. 5; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 6; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 308; Başözen, **a.g.e.**, s. 15; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 33; Tanrıver, **Usûl**, s. 849; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 485.

²⁰⁷ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 6; Başözen, **a.g.e.**, s. 15, dn. 20; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 33; Tanrıver, **Usûl**, s. 849.

²⁰⁸ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 2, dn. 5; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 7; Başözen, **a.g.e.**, s. 16; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 34; Tanrıver, **Usûl**, s. 851; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 486.

²⁰⁹ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 174-176; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 7; Başözen, **a.g.e.**, s. 16; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 34; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 486.

bağımsız bir asıl ispat olan aksini ispatta ise, ispatlanmış sayılan vakıanın aksinin gerçekleştiğinin tam olarak ispat edilmesi gerekir²¹⁰.

İspat yükü üzerinde olan taraf, asıl ispat faaliyeti çerçevesinde hayatın olağan akışına başvurabileceği gibi karşı taraf da hâkimde oluşan geçici kanaati sarsmak için hayatın olağan akışı değerlendirmesine başvurabilir. Yargıtay kararına konu bir olayda²¹¹, miras bırakan, aynı evde yaşadığı küçük yaştaki torununa farklı tarihlerde taşınmazlarını devretmiştir. Miras bırakanın taşınmazlarını satmaya ihtiyacının olmaması, ihtiyacı olsa bile onunla aynı evde yaşayan ve alım gücü olmayan torununa satmasının hayatın olağan akışına uygun olmadığı sonucuna varılmıştır. Böylelikle, muvazaanın ispatı konusunda ispat yükü altında bulunan davacının iddiasının varlığı sonucuna ulaşıldığından, hayatın olağan akışı değerlendirmesiyle asıl ispat faaliyeti gerçekleştirilmiştir.

Asıl ispat faaliyetinden sonra karşı taraf, hayatın olağan akışına göre varılan sonucu, karşı ispat faaliyeti ile sarsabilir. Anılan Yargıtay kararından örneklendirmeye devam edilecek olursa, davalı her ne kadar satış tarihlerinde anne babasının velayetinde olsa da söz konusu taşınmazları alabilecek bir maddî imkânı (örneğin miras, piyango gibi kaynaklardan elde ettiği bir kaynak) olduğunu ispat ederse, hâkim tarafından varılan kanaati sarsabilir. O hâlde, hayatın olağan akışı değerlendirmesiyle varılan sonucun karşı ispatla sarsılması veya çürütülmesi mümkün olabilir.

Hayatın olağan akışı ile elde edilen kanaat, hayatın olağan akışının yanlış tespit edilmesinden yola çıkılarak yapılacak karşı ispat faaliyeti ile de yıkılabilir²¹².

²¹⁰ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 7; Başözen, **a.g.e.**, s. 16; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 34; Tanrıver, **Usûl**, s. 850-851.

²¹¹ “21/10/1986 satış tarihinde henüz 14 yaşında olup anne babasının velayeti altında olan, yine 10/09/1996 satış tarihinde 24 yaşında olan davalı M.'in dava konusu 150, 349 ve 350 parsel sayılı taşınmazları alım gücü bulunmadığı, dinlenen tanık beyanlarına göre miras bırakanların taşınmaz satmaya ihtiyaçları olmadığı, resmi akitte gösterilen bedeller ile keşfen saptanan değerler arasında fark bulunduğu, miras bırakanların satış ihtiyacı olsa dahi dava konusu taşınmazları aynı evde yaşadıkları davalı toruna devretmelerinin hayatın olağan akışına aykırı olduğu gözetildiğinde, dava konusu 150, 349 ve 350 parsel sayılı taşınmazlar yönünden temliklerin mirastan mal kaçırma amaçlı ve muvazaalı olduğu sonucuna varılmaktadır.” Yarg. 1. HD, 22.02.2022, E. 2021/7133 K. 2022/1385 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

²¹² Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 186; Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 166.

Hayatın olağan akışının kanaatimizce yanlış tespit edildiği bir Yargıtay kararını, bu hususa örnek verebiliriz: “*Dairemizin istikrar bulmuş içtihatlarında kabul edildiği üzere, bir sözleşme fesih ya da başka bir nedenle ortadan kaldırılmadıkça, o sözleşme kapsamında kalan işlerin, o sözleşmenin yüklenicisi tarafından yapıldığı kabul edilir. ... Somut olayda davacı, sözleşme kapsamındaki işleri bitirerek teslim ettiğini iddia etmiştir. Taraflar arasındaki sözleşme feshedilmeyip ayakta kaldığından bu sözleşmeler kapsamında kalan işlerin tümüyle davacı taşeron tarafından ifa edildiği karine olarak kabul edilir.*”²¹³ Bu kararda, sözleşme feshedilmemişse veya başka bir sebeple ortadan kalkmamışsa yüklenicinin işi yaptığı hayatın olağan akışı olarak kabul edilmiştir. Ancak, hayatın olağan akışının dayandığı hayat tecrübeleri ve olayların oluş sıklığı, eser sözleşmelerinde sözleşme feshedilmedikçe ifa edildiği gibi bir sonucun kabul edilmesini mümkün kılmamaktadır. Keza, eser sözleşmesinde kanun koyucunun, yüklenicinin işe zamanında başlamaması ve işi geciktirmesi dolayısıyla erken bir dönme hakkı gibi özel bir imkân tanımış olması (TBK m. 473); eser sözleşmelerinde işe zamanında başlanmaması ve işin geciktirilmesi gibi durumların muhtemel olduğunu gösterir. Bir diğer ifadeyle, sözleşme ortadan kalkmamışsa ifa gerçekleşmiştir şeklinde bir çıkarımın olağan bir durum olmadığı, aksinin muhtemel görülerek kanunî düzenlemeye kavuşturulduğu söylenebilir. Dolayısıyla, bu kararda oluşan kanaat, hayatın olağan akışının hatalı şekilde tespit edildiğinden yola çıkılarak karşı ispat yoluyla sarsılabilir.

Hayatın olağan akışına göre bir vakianın doğruluğu sonucuna ulaşıldıktan sonra, karşı tarafın aksini ispat faaliyetine başvurması mümkün olmaz²¹⁴. Zira, aksini ispat bağımsız bir asıl ispat faaliyeti olup, kanunî karinelerde karine sonucunun ispat edilmiş sayılması üzerine gerçekleştirilir. Bir diğer ifadeyle kanunî karinelerin özel ispat yükü kuralı niteliğinde olmasının bir sonucu olarak aksini ispat gündeme

²¹³ Yarg. 6. HD, 29.11.2021, E. 2021/423 K. 2021/1860 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

²¹⁴ Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 185-186; Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 165-166.

gelmektedir. Oysa fiilî karinelerde ve fiilî karinelerin yargılama pratiğinde görünümü olan hayatın olağan akışında aksini ispat gündeme gelmez²¹⁵.

Bununla birlikte aksini ispat faaliyeti kapsamında da hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapılabilecektir. Burada bir kanunî karinenin hükümden düşürülmesi, aksinin ispat edilmesi noktasında hayatın olağan akışına başvurulması söz konusu olmaktadır. Örneğin istinaf incelemesine konu bir kararda, edinilmiş mal karinesi bertaraf edilirken hayatın olağan akışına dayanılmıştır²¹⁶. Zira üç ay süren bir evlilik süresince karı kocanın hem kredi taksiti ödeyip hem taraflardan birinin babasından alınan peşinatın ödemesi hem de evin geçimini temini hayatın olağan akışına aykırı görülmüş ve peşinat yönünden edinilmiş mal değil kişisel mal olduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuçta; hayatın olağan akışı değerlendirmesine asıl ispatta, karşı ispatta ve aksini ispatta başvurulabilir. İspat, taraflar açısından inandırma hâkim açısından ise kanaat getirme faaliyetidir. İspat konusu vakıayı gösteren delil sunmak veya ispat konusu vakıanın kendisinden çıkarılabileceği başka/yabancı bir vakıa ortaya koymak, ispat için yeterli olmaz. Söz konusu delil veya vakıanın hayatın olağan akışı gibi kriterlerle sınanıp ispat konusu vakıa açısından değerinin ortaya konulması gerekir. Bu, ispat türlerinin her birinde geçerli olan bir süreçtir. Buradaki ikinci sonuç ise şudur: Hayatın olağan akışına göre bir vakıa hakkında kanaat edinildikten sonra, bu kanaatin ortadan kaldırılması, aksini ispat değil karşı ispat ile gerçekleşir.

B. Doğrudan ve Dolaylı İspat

1. Genel Açıklamalar

²¹⁵ Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 185-186; Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 165-166; Börü, **a.g.e.**, s. 56. Karşı görüşte bkz. Başözen, **a.g.e.**, s. 82-84; Albayrak, **a.g.e.**, s. 47; Umar, **Şerh**, s. 586

²¹⁶ “davalının babası tarafından peşinat olarak ödenen 85.000 TL nin borç olarak alınıp birlik içinde geri ödendiğine ilişkin soyut beyanların esas alınması ve yeniden hesap yapılarak daha yüksek alacağa hükmedilmesi hatalı olmuştur. Tarafların 3 ay fiilen süren evlilik içerisinde her ikisinin kazancı ile kredi taksidini ödeyip evin ihtiyaçlarını alıp bir de 85.000 TL biriktirmiş olmaları hayatın olağan akışına aykırıdır. Bu yöndeki soyut tanık beyanları esas alınamaz.” Kayseri BAM 2. HD, 31.05.2023, E. 2023/1059 K. 2023/1084.

İspat faaliyetinin içeriğine veya delillerin yöneldiği vakıanın ispatın konusu olup olmamasına göre doğrudan ve dolaylı ispat ayrımı yapılabilir²¹⁷. Buna göre, ispatın konusunu oluşturan vakıanın, bizatihi kendisine yönelik delillerle ispat edilmeye çalışması doğrudan ispatı ifade eder²¹⁸. Örneğin kira alacağının doğduğunu ve muaccel hâle geldiğini ispat için kira sözleşmesine başvurulması bir doğrudan ispat faaliyetidir. Keza, kiralananın kullanıma hazır bulundurulmadığı savunmasını ispatlamak için tanık beyanına başvurulması da doğrudan ispat faaliyetidir.

İspat konusu vakıanın, bu vakıayı doğrudan gösteren delillerle değil, ispatın konusuna yabancı komşu vakıaların değerlendirilmesi sonucu ispat edilmesi ise dolaylı ispat faaliyetidir²¹⁹. Örneğin, kiraya veren, kiralanda meydana gelen hasarın kiracı tarafından oluşturulduğunu ispat etmek için, kiralananın kira sözleşmesinin yapıldığı sıradaki durumu ile şu anki durumunu ortaya koyduğunda dolaylı bir ispat gerçekleştirmiş olur.

Hayatın olağan akışı, dolaylı ispatta özel bir önem taşır. Zira, varlığı sabit veya ispatlanmış bazı vakıalar hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek asıl ispat konusu vakıa hakkında sonuç çıkarılır. Örneğin Yargıtay kararına konu bir olayda²²⁰, hatır taşımasının olup olmadığı yani ücretsiz ve hatır için bir taşıma yapıp yapılmadığı doğrudan değil, taşıyan ve taşınan kişilerin arkadaş olmaları vakıasının hayatın olağan akışına göre değerlendirilmesi sonucu ispatlanmıştır. Öte yandan, doğrudan ispatta da hayatın olağan akışına başvurulabilir. İspat konusu vakıa hakkında dinlenen tanıkların beyanları hayatın olağan akışına göre değerlendirildiğinde, doğrudan ispat faaliyeti kapsamında hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapılmış olur. Zira, ispat konusuna yabancı komşu vakıalar üzerinden gerçekleştirilen bir ispat faaliyeti söz konusu değildir.

2. Dolaylı İspat Türleri Bakımından Hayatın Olağan Akışı

²¹⁷ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 621; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 7; Başözen, **a.g.e.**, s. 16; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 34; Tanrıver, **Usûl**, s. 851.

²¹⁸ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 121; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 7; Başözen, **a.g.e.**, s. 16; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 34; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1619.

²¹⁹ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 121; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 8; Başözen, **a.g.e.**, s. 17; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 35; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1619.

²²⁰ Yarg. 4. HD, 28.02.2022, E. 2021/26443 K. 2022/3464 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

a. Genel Açıklama

Dolaylı ispat türlerine ilişkin açıklamalara geçmeden önce, emare, emare ispatı, karine ve ilk görünüş ispatının birbiriyle ilgili olduğu gibi birbiriyle de karıştırılabildiği ve hatta bir kısmının sınırının da tam olarak ortaya konulamadığını²²¹ belirtmek yerinde olacaktır. Bu durum, tecrübe kuralları aracılığıyla sonuç çıkarılan her durumda bir fiilî karine oluştuğu²²² veya emarelerle ispatın meydana geldiği²²³ şeklindeki görüşlerle kendini göstermektedir. Öte yandan fiilî karinelerle ispatın bir emare ispatı olduğu, ilk görünüş ispatının da bir fiilî karine olduğu ileri sürülmektedir²²⁴. Ayrıca ilk görünüş ispatının gereksiz olduğu, zira bu ispat türünün aslında bir fiilî karine veya emare ispatı niteliğinde olduğu da ileri sürülmüştür²²⁵. Görüldüğü üzere, dolaylı ispat türlerinin sınırı tam olarak çizilememektedir. O hâlde, yargı kararlarında hayatın olağan akışına başvurularak asıl vakıa hakkında sonuç çıkarılan veya hayatın olağan akışı gereği asıl vakıanın varlığının kabul edildiği her durumda dolaylı ispat türlerinden yalnızca birinin oluştuğunu söylemek doğru olmaz. Zira iç içe geçmiş bu ispat türlerinden birinin uygulama alanına giren bir değerlendirmenin, diğerinin alanına da girebilmesi mümkündür. Dolayısıyla, yargı kararlarında örneğin yalnızca emare ispatında hayatın olağan akışına başvurulduğu şeklinde bir önerme doğru olmaz. Hayatın olağan akışına göre asıl vakıa hakkında sonuç çıkarılırken, yerine göre hem emare ispatı hem de ilk görünüş ispatı söz konusu olabilecektir.

b. Emare İspatı

Emare ispatı, dolaylı ispat türleri arasında en çok başvuru alan ve hatta dolaylı ispatla aynı anlama gelecek şekilde de kullanılan ispat türüdür²²⁶. Bu ispat türüne

²²¹ Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, 1619-1620. Dolaylı ispat türlerinin birbirinden net çizgilerle ayrılamadığı hakkında bkz. Albayrak, **a.g.e.**, s. 44; Neslihan Düllüoğlu, “**Medeni Usul Hukukunda Emarelerle İspat**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, Ankara, 2004, s. 48; Musielak, Voigt, **a.g.e.**, § 286 Rn. 21a.

²²² Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 543, 563.

²²³ Atalay, **Emare**, s. 14-16; Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1656-1657.

²²⁴ Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 136-139.

²²⁵ İlk görünüş ispatının niteliği hakkındaki görüşler için bkz. a.ş. 2. Bölüm, II/B, 2/c. dn.251

²²⁶ Atalay, **Emare**, s. 10; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 135; Başözen, **a.g.e.**, s. 58; Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1620; Jauernig, Hess, **a.g.e.**, s. 196.

adını veren emare, uyumsuzluğa uygulanacak hukuk kuralının koşul vakıaları hakkında kanaat elde etmek amacıyla kendisinden sonuç çıkarılan komşu vakıadır. Dolayısıyla emare, ispat aracı değil ispatın konusunu teşkil eder²²⁷. Emarelerle ispatta, öncelikle -eğer çekişmeliyse- emare vakıanın kendisi ispatlanır, daha sonra ise bu emare vakıadan asıl vakıa hakkında bir sonuca varılarak asıl vakıa ispat edilmeye çalışılır²²⁸.

Asıl vakıanın varlığı sonucuna ulaşabilmek için, bir veya birbirine aykırı olmayan birden çok emare vakıanın ispatlanması gerekir²²⁹. Örneğin, evi yakılan bir kişinin, bu olaydan çok kısa süre önce evini yüksek bedelle sigorta ettirmiş olması, aynı zamanda bu kişinin ekonomik durumunun kötü olması ve yangından kısa süre önce birkaç bidon benzin almış veya aldırılmış olması durumunda, tek başına bir anlam ifade etmeyen bu komşu vakıalar birlikte değerlendirilirse söz konusu evin sahibi tarafından yakılmış olabileceğini gösterebilir²³⁰. Ancak, asıl vakıa hakkında sonuç çıkarılabilmesi için öncelikle bu emare vakıaların varlığının sabit olması gerekir²³¹. Emare sonucu olan asıl vakıa hakkında tam kanaate ulaşılması gerekip gerekmediği ise tartışmalıdır. Bazı yazarlara göre, emarelerle ispatta tam kanaate ulaşılamayacağından, bu ispat türüne ancak ispat güçlüğü hâllerinde başvurulabilir²³². Gerçekten de, ispat güçlüğü hâllerinde emare ispatına sıklıkla başvurulabilecekse de bu bir ön koşul değildir²³³. Zira, ispat konusu bir vakıayı doğrudan gösteren bir tanık beyanı gibi, dolaylı olarak gösteren emare vakıa da

²²⁷ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 121; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 621; Atalay, **Emare**, s. 8-9; Başözen, **a.g.e.**, s. 58; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 136; Tanrıver, **Usûl**, s. 852. Emarenin, asıl vakıayı ihtimal düzeyinde de olsa temsil eden veya kısmen doğrulayabilen ispat aracı olduğu hakkında aksi görüş için bkz. Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 22, 29-30.

²²⁸ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 121; Atalay, **Emare**, s. 10; Başözen, **a.g.e.**, s. 58-64; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 135-136; Tanrıver, **Usûl**, s. 852.

²²⁹ Atalay, **Emare**, s. 10.

²³⁰ Örnek için bkz. Bloomeyer, **a.g.e.**, s. 171; Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 541.

²³¹ Topuz, **a.g.e.**, s. 136. Hâkimin genel bir bakış ile delilleri değerlendirebilmesi için sadece tam olarak ispat edilmiş emarelerin değil muhtemel emarelerin de dikkate alınması gerektiği şeklinde aksi yönde bkz. Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 10a.

²³² Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 540-541; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 29; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 490.

²³³ Atalay, **Emare**, s. 11; Düllüoğlu, **a.g.t.**, s. 27; Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 145

ancak hâkim tarafından değerlendirilerek kanaat oluşturabileceğinden, her iki durumda da tam kanaate ulaşılamama ihtimali vardır²³⁴.

Emare vakıaların ispatından sonra ikinci aşama, asıl vakıanın varlığı hakkında bir sonuca varma aşamasıdır. Bu sonuca emare vakıalar değerlendirilerek varılır. Bu aşamada ise hâkim tarafından bir değerlendirme ölçüsü olarak başvuru olan hayatın olağan akışı kavramı devreye girer. Komşu vakıalar, hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek emare niteliği kazanır ve böylece asıl vakıa hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılır²³⁵.

Hayatın olağan akışının emare ispatındaki işlevi, emarelerin birbiri ile ilişkisinin, birbirini tamamlayan bir bütünlük içinde olup olmadığının ve emarelerden asıl vakıaya ulaşıp ulaşılamayacağının tespitinde ortaya çıkar²³⁶. Nitekim, Yargıtay kararlarında da birden çok vakıa birbiriyle karşılaştırılarak ve bir bütün olarak değerlendirilerek bir sonuca ulaşılrken hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapılmaktadır²³⁷.

²³⁴ Doğrudan önemli(asıl) vakıalarla dolaylı emare vakıaların birlikte gösterilmiş olması durumunda, bunların hepsinin toplu olarak delillerin serbestçe değerlendirilmesi çerçevesinde hâkim tarafından değerlendirileceği hakkında bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 123.

²³⁵ Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1621. Farklı yazarlar tarafından emarelerle ispatta tecrübe kuralları, hayat tecrübesi kuralları, yaşam deneyi kurallarına başvurularak sonuç çıkarılması hâlleri, bir emare vakıadan hayatın olağan akışına göre sonuç çıkarma ile aynı anlamdadır. Bu isimlendirmeler hakkında bkz. Postacioğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 546; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 121; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1622; Tanrıver, **Usûl**, s. 852; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 136; Albayrak, **a.g.e.**, s. 43; Düllüoğlu, **a.g.t.**, s. 25-26.

²³⁶ Emarelerin birbiriyle ve bütün olarak değerlendirilmesi hakkında bkz. Atalay, **Emare**, s. 10-11.

²³⁷ Bu yöndeki kararlar için bkz. Yarg. 2. HD, 10.11.2021, E. 2021/5378 K. 2021/8372 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). “Yargıtay 6. Hukuk Dairesinin 22.03.2011 tarihli ve 2010/12541 E., 2011/3534 K. sayılı bozma kararının davacıya 25.04.2011 tarihinde tebliğ edilmiş olması, anılan bozma kararına ilişkin beyanları içeren dilekçenin dava konusu sigorta sözleşmesinin imzalandığı 26.04.2011 tarihinde mahkemesine sunulmuş olması ve sigorta poliçesinin 26.04.2011 günü saat 16.39’da düzenlenmiş olması hususları birlikte değerlendirildiğinde davacının, hayatın olağan akışı içerisinde tazmin talebine konu olayı sigorta poliçesinin düzenlenmesinden önce makul olarak bildiği/bilmesi gerektiği kabul edilmelidir.” HGK, 20.10.2022, E. 2020/655 K. 2022/1349 ((Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). Kararda görüldüğü üzere tazmin talebine konu hatanın/olayın bilindiği vakıası, birden çok emarenin birlikte ve hayatın olağan akışı çerçevesinde değerlendirilmesi sonucu tespit edilmiştir.

c. İlk Görünüş İspatı

İlk görünüş ispatı²³⁸, geçmişte benzer olaylarda karşılaşılan yüksek orandaki aynı sonucun somut olayda da gerçekleşmiş olduğu yönünde bir ilk izlenimin veya kuvvetli bir ihtimalin kabul edilmesine dayanır²³⁹. Böylece, çoğunlukla ispat güçlüğü yaşanan illiyet bağı ve kusurun ispatı alanlarında²⁴⁰, delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında bir ispat kolaylığı sağlanmış olur²⁴¹. Öyle ki bu ispat türünde, daha olay incelenmeden, ilk bakışta bir kanaate ulaşılmaktadır²⁴². Olayların tipik akışı (olayların sıradan ve alışlagelmiş gerçekleşme biçimi) ve dayanılan tecrübe kurallarının güvenilirliği daha olay incelenmeden ilk bakışta bir kanaate varmak için yeterli görülür²⁴³. Örneğin, trafiğin güvenli bir şekilde aktığı bir caddede aracıyla kaldırıma çıkarak yayalara çarpan bir aracın şoförü, daha kaza sebeplerine dair detaylı araştırma yapılmadan, ilk elden, kusurlu kabul edilebilir²⁴⁴. Bunu şu şekilde formüle edebiliriz: Belirli bir sonucu gerektiren belirli bir sebep gerçekleşmişse artık o sonucun varlığı ispat edilmeye çalışılmaz; aynı şekilde, belirli bir sebebi gerektiren belirli bir sonuç gerçekleşmişse de sebebin ispatı gerekmez²⁴⁵. Yargıtay kararlarında da özellikle ilk görünüş ispatının en yoğun uygulama alanı olan zararın ispatında,

²³⁸ İlk görünüş ispatı kavramından ziyade, delillerin ilk görünüşe göre değerlendirilmesinin meramı daha iyi anlatmış olacağı hakkında bkz. Schneider, **a.g.e.**, s. 85. İlk görünüş ispatı, bir dolaylı ispat türü olduğu genel olarak kabul edilmektedir (Üstündağ, **a.g.e.**, s. 621; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 121-122; Leyla Keser, “İlk Görünüş İspatı (Prima Facie Beweis)” **Prof. Dr. Mahmut Tefik Bırsel’e Armağan**, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını, 2001, s. 238; Atalay, **Emare**, s. 11; Başözen, **a.g.e.**, s. 17; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 139; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1620, 1625). Bununla birlikte, ilk görünüş ispatının delillerin değerlendirilmesi ilkesiyle ilişkili olmasına rağmen dolaylı ispat türü olmadığı da savunulmuştur. Bu konuda bkz. Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 295.

²³⁹ Postacıoğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 547; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Bloomeyer, **a.g.m.**, s. 172; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 124-125; Taşpınar, **Fiihî Karineler**, s. 542; Mine Erturgut, **Medeni Usul Hukukunda Elektronik İmzalı Belgelerin Delil Olarak Değerlendirilmesi**, Ankara, Yetkin Yay., 2004, s. 280; Başözen, **a.g.e.**, s. 9, 64; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 305; Topuz, **a.g.e.**, s. 136-137; Tanrıver, **Usûl**, s. 853; Schneider, **a.g.e.**, s. 85-86.

²⁴⁰ Atalay, **Emare**, s. 12; Keser, **İlk Görünüş**, s. 233; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 305; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Başözen, **a.g.e.**, s. 56, 148

²⁴¹ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 137; Atalay, **Emare**, s. 12; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Taşpınar, **Fiihî Karineler**, s. 542; Başözen, **a.g.e.**, s. 56-57, 62, 148; Tanrıver, **Usûl**, s. 853.

²⁴² Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 125. Olayların sürekli aynı şekilde tekrarından somut olayın da böyle gerçekleşmiş olacağı daha somut olay incelenmeden çıkartılmaktadır. Bkz. Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 305.

²⁴³ Atalay, **Emare**, s. 12; Keser, **İlk Görünüş**, s. 236-237; Başözen, **a.g.e.**, s. 149, 182.

²⁴⁴ Trafik kazalarında, gemi çatmalarında ve tıbbi müdahalelerde illiyet bağı ve kusuru gösteren farklı ilk görünüş ispatı örnekleri için bkz. Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Başözen, **a.g.e.**, s. 25-26, 186 vd.; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1624-1625.

²⁴⁵ Schneider, **a.g.e.**, s. 86.

daha olay incelenmeden bu şekilde yapılan çıkarımlar söz konusu olmaktadır. Örneğin, bir araç kaza geçirmişse, miktarı aracın modeline veya kazanın şekline göre değişmekle birlikte bir zararın oluşacağı hayatın olağan akışı gereği kabul edilir²⁴⁶. Bir başka ifadeyle, araçta değer kaybı sonucuna sebep olan kaza mevcutsa değer kaybı da mevcut kabul edilir.

Emare ispatının aksine ilk görünüş ispatında, tek tek emareler ispat edildikten sonra asıl vakıa hakkında bir sonuç çıkarılmaz. İlk görünüş ispatında, ön şart niteliğindeki olayların tipik akışının bir sonucu olarak vakıanın ispatı, daha detaylı bir araştırma yapılmaksızın kabul edilir²⁴⁷. Bu sırada, vakıa unsurlarında bazı boşluklar bulunabilir²⁴⁸. Ancak bu boşluklar bağlantı kurabilmek için görmezden gelinir²⁴⁹. Kaldı ki ilk görünüş ispatındaki tecrübe kuralının güvenilirliği, bu boşlukların görmezden gelinmesini sağlayacak ve vakıa değerlendirmesine gerek bırakmayacak derecede yüksektir²⁵⁰. Emare ispatı ve ilk görünüş ispatı arasındaki bu farklılık bir nitelik farkı oluşturmaz; yalnızca ilk görünüş ispatında başvuru tecrübe kurallarının özel niteliği ve tipik durumlara dayanıyor olması, daha az araştırmayla yüksek bir ihtimale ulaşmayı sağlar²⁵¹.

Kaldırırma çıkarak yayalara veya ağaca çarpma örneğinde, şoförün kusurlu olmaması her zaman mümkündür. Ancak bu duruma dair bir delil veya emare,

²⁴⁶ HGK, 15.06.2021, E. 2017/17-2049 K. 2021/771 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

²⁴⁷ Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1624.

²⁴⁸ Atalay, **Emare**, s. 14; Başözen, **a.g.e.**, s. 61. İlk görünüş ispatında, normdaki koşul vakıaların tamamının mevcut kabul edildiği hakkında bkz. Tanrıver, **Usûl**, s. 853.

²⁴⁹ Postacıoğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 547; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Başözen, **a.g.e.**, s. 156, 162.

²⁵⁰ Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 25. Tecrübe kurallarının güvenilirliğinin değil tecrübe kuralının ispat değerinin etkili olduğu hakkında bkz. Schneider, **a.g.e.**, s. 86.

²⁵¹ İlk görünüş ispatının, emarelerle ispatın tipik bir görünümü olduğu hakkında bkz. Postacıoğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 546; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Keser, **İlk Görünüş**, s. 238-239. İlk görünüş ispatının fiilî karine niteliğinde olduğu hakkında bkz. Jauernig, Hess, **a.g.e.**, s. 205; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 128, 137; Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 557; Atalay, **Emare**, s. 13; Topuz, **Karinelerle İspat**, s.139. Bizim hukukumuzda fiilî karine ve emarelerle ispatın, ilk görünüş ispatı ile aynı sonuçlara ulaştığı dolayısıyla gereksiz olduğu hakkında bkz. Çiftçi, **a.g.e.**, s. 385. İlk görünüş ispatından yalnızca nedenselliğin ve kusurun ispatında faydalanılabilmesi ve yüksek tecrübe kurallarına dayanması dolayısıyla fiilî karinelere ayrıldığı hakkında bkz. Başözen, **a.g.e.**, s.70-71; Tanrıver, **Usûl**, s. 804. İspat ölçüsünün düşürüldüğü bazı durumlarda basit nitelikte tecrübe kurallarının dahi ilk görünüş ispatına temel olabileceği (Başözen, **a.g.e.**, s. 144) düşünülürse bu ihtimalde kanaatimizce, ilk görünüş ispatının tecrübe kurallarının niteliğinden kaynaklanan bir farkı da kalmamış olur.

öğretideki ifadeyle²⁵² aksini kabul için belirli durumlar olmadıkça ilk görünüş ispatı geçerliliğini korur. Bu doğrultuda, olayların tipik akışı ile somut olay arasında ne kadar benzerlik bulunursa (somut olay, olayların tipik akışına ne kadar uygunsa), karşı tarafın yapacağı karşı ispat o kadar zorlaşırken hâkimin kanaatini tesis etmesi ve bu kanaati gerekçelendirmesi o kadar kolaylaşır²⁵³. Zira, karşı ispatın başarılı olabilmesi için, somut olayın olayların tipik akışına uygun olmadığı yönünde alelade bir ihtimalden ziyade, en azından aynı derecede bir ihtimalin varlığı ortaya konulmalıdır²⁵⁴.

İlk görünüş ispatında, somut olayın, olayların tipik akışının bir parçası olup olmadığı veya olayların tipik akışına uygun olup olmadığı tespit edilir. Yukarıdaki örneği tekrar edecek olursak, sorunsuz bir yolda ağaca veya yayaya çarpılması olaylarında şoförün kusurlu olması sıkça tekrar eden olağan bir durum olup, somut olay da bu şekilde gerçekleştiyse hayat tecrübeleri şoförün kusurlu olduğunu herhangi bir incelemeye ihtiyaç duymadan kabul etmeyi sağlar. Bir başka ifadeyle, böyle bir kazada şoförün kusurlu olması hayatın olağan akışına uygundur. İlk görünüş ispatının, geçmişte benzer olaylardan çıkan tipik sonuçlara göre somut olayın sıradan ve alışılmış nitelikte olması şeklindeki tanımı, hayatın olağan akışına uygunluk hakkında yukarıda²⁵⁵ yapılan tanıma benzemektedir. Keza, öğretilerde ilk görünüş ispatını tanımlarken kullanılan *alışılmışa uygun düşme, normal kabul edilme, hayatın mutad cereyanına ve olağan gidişine uygun bulunma* gibi ifadeler²⁵⁶ de hayatın olağan akışına göre sonuç çıkarmaya karşılık gelir. Kanaatimizce, bazı Yargıtay kararlarında, ilk görünüş ispatı ifadesi geçmemekle birlikte, hayatın olağan akışına göre sonuç çıkarılırken bu ispat türü kastedilmektedir. Örneğin bir Yargıtay kararı şöyledir: “*Desteğin bekar olduğu yıllar ile, evleneceği ve daha sonra da çocuklarının olacağı dönemlerde davacı anne ve babaya ayrılacak destek paylarının*

²⁵² Öğretilerde ilk görünüş ispatı için yapılan tanımların ortak özelliği, ilk görünüş ispatının “*aksini kabul için özel dayanaklar*” olmaması hâlinde mümkün olduğudur. İlk görünüş ispatı tanımları için bkz. Başözen, **a.g.e.**, s. 6-9.

²⁵³ Başözen, **a.g.e.**, s. 157.

²⁵⁴ Bloomeyer, **a.g.m.**, s. 173; Keser, **İlk Görünüş**, s. 233, 243; Başözen, **a.g.e.**, s. 177; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn.23.

²⁵⁵ Bkz. yuk., 1. Bölüm, I/A.

²⁵⁶ Postacioğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 547; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 622; Albayrak, **a.g.e.**, s. 91.

*düşeceği hayatın olağan akışı gereği olup, Yargıtayın yerleşmiş uygulamaları da bu yönde bulunduğundan davacılar için ayrılan destek payları yüksek miktardadır.”*²⁵⁷

Karara göre, bekar bir kişi, evlendikten sonra önce kendi ailesinin ihtiyaçlarını karşılayıp daha sonra anne ve babasına destek olur. Bu nedenle de anne ve babanın destek payları zamanla düşer. Bu kabul, geçmişteki benzer olaylardan çıkan tipik, sıradan ve alışılmış bir sonuçtur. Bir diğer ifadeyle hayatın olağan akışının gereğidir ve ilk görünüş ispatı uygulama alanı bulduğu söylenebilir. Bir başka Yargıtay kararı ise şöyledir: “*Bir taşınmaza yakın mesafede bulunan ve yasal sınırların üzerinde toz salınımı yapan bir taş ocağının varlığının taşınmazın değerinde düşüşe neden olması, hayatın olağan akışı gereğidir.*”²⁵⁸ Kararda, bir taşınmaza yakın mesafede bulunan bir taş ocağının yasal sınırın üzerinde toz salınımı yapmasının, o taşınmaz açısından zarara sebep olacağı hayatın olağan akışı gereği olarak kabul edilmiştir. Yasal sınırın üzerindeki hızla bir ağaca çarpma ile yasal sınırın üzerindeki toz salınımıyla hemen yakında konumlanmış bir taşınmaza zarar verme olayları ilk görünüş ispatı bakımından benzer örneklerdir. Zira, öğretide, zarar ortaya çıkmadan zararı önlemeye dönük bu gibi düzenlemelerin, ilk görünüş ispatının temeli olan tipik olay gruplarını oluşturduğu ifade edilmiştir²⁵⁹.

III. Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Ölçüsü ile İlişkisi

Bir vakıanın ispatlanmış sayılabilmesi için hâkimde o vakıanın gerçekleştiği hakkında yeterli derecede kanaat oluşturulmuş olmalıdır. Vakıanın doğruluğu hakkında hâkimde oluşması gereken kanaatin derecesini veya kuvvetini *ispat ölçüsü* belirler²⁶⁰. Buna göre, ispat faaliyetinin başarılı olabilmesi ve bunun sonucunda uygulanacak hukukî sonucun tanınabilmesi için, koşul vakıanın karşılığı olan somut vakıanın varlığı veya yokluğu hakkında hâkimde oluşması beklenen kanaat düzeyine ispat ölçüsü denir.

²⁵⁷ Yarg. 17. HD, 10.05.2016, E. 2014/13208 K. 2016/5710 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

²⁵⁸ Yarg. 4. HD, 07.04.2015, E. 2014/11978 K. 2015/4334 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

²⁵⁹ Başözen, **a.g.e.**, s. 149. Bu duruma, trafik düzenlemelerine uymayarak alkollü araç kullanan sürücülerin ilk görünüş ispatı gereği kusurlu kabul edilmesi örnek olarak verilebilir.

²⁶⁰ İspat ölçüsü tanımları için bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 39; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 37; Albayrak, **a.g.e.**, s. 32, 299, 317-318; Başözen, **a.g.e.**, s. 112; Tanrıver, **Usûl**, s. 856; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 17.

Hâkim delillerin değerlendirilmesi faaliyeti sonucunda elde ettiği kanaatin, ispatlanacak vakıanın aradığı ispat ölçüsüne erişip erişmediğine karar verir. Bu kapsamda hâkim öncelikle maddî hukuk kuralından çıkan gerekli kanaat derecesini belirler²⁶¹. Burada ifade edilmelidir ki, kural ispat ölçüsü tam ispat olduğundan²⁶², örneğin geçici hukukî korumalarda olduğu gibi daha düşük bir ispat ölçüsü ile yetinilmesinin mümkün olup olmadığı belirlenmelidir²⁶³. Eğer bu şekilde daha düşük bir ispat ölçüsünün yeterli olacağı bir durum yoksa kural olarak tam ispata erişilmelidir. İspat ölçüsünü bu şekilde belirleyen hâkim, delilleri değerlendirme faaliyeti sonucunda somut vakıanın varlığı yokluğu hakkındaki kanaatinin, ispat ölçüsü olarak belirlenen düzeyde olup olmadığını değerlendirir²⁶⁴.

Görüldüğü üzere, delillerin değerlendirilmesi ile ispat ölçüsü arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında başvuru hayatın olağan akışı ve diğer değerlendirme kriterleri, hâkimin ispat konusu vakıanın gerçekleştiği yolundaki inancını somutlaştırmaya yarar. Zira bugün kabul edilen ispat ölçüsü teorisine göre, bir vakıanın gerçekleştiği noktasında hâkimin salt bir inancı (iknası) yeterli değildir²⁶⁵. İşte bu noktada yani hâkimin şahsi inancının objektif olarak ortaya konulmasında tecrübe kuralları, mantık kuralları ve hayatın olağan akışı devreye girmektedir. Buna göre, gerekli ispat ölçüsü bakımından hâkimin kişisel iknası gerekli görülmekte ancak bu iknanın hayatın olağan akışına, mantık kurallarına, doğa kurallarına ve tecrübe kurallarına göre objektifleştirilmiş olması

²⁶¹ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 72; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 39; Başözen, **a.g.e.**, s. 114.

²⁶² Kuru, **Ders Kitabı**, s. 238-239; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 43; Başözen, **a.g.e.**, s. 114; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s.485.

²⁶³ Bir başka örnek de 4857 sayılı İş Kanunun 5. Maddesine göre ayrımcılığın ispatıdır. Bu hükümde ispat yükü işçiye yüklenmiş ancak bu durumun güçlü bir biçimde ortaya konulmasının yeterli olduğu da ilave edilmiştir. Bu durumda artık kanunun açık hükmüyle daha düşük bir ispat ölçüsünün yeterli olacağı kabul edilmiştir.

²⁶⁴ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 72; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 39; Başözen, **a.g.e.**, s. 114.

²⁶⁵ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 41; Başözen, **a.g.e.**, s. 121; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 303. “Teorilerin tek başlarına yeterli olamadığı, tecrübeli makûl ve emin bir şahıs olan hâkimin kanaatini objektif verilere dayandıracağı, fakat, çoğu zaman ağırlık noktası subjektif alanda kalan bir karar vereceği söylenebilir.” Bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 69. Bu iki teori arasında söylenebilecek hemen her görüşün söylenmiş olduğu, ancak geline nokta itibarıyla iki görüş arasında bir orta noktanın kabul edildiği hakkında bkz. Albayrak, **a.g.e.**, s. 318. Hâkimde oluşması gereken kanaatin mantık kurallarından ve tecrübelerden uzak olmaması gerektiği hakkında bkz. Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 17.

aranmaktadır²⁶⁶. Örneğin bir tanık beyanından bir vakıanın gerçekleşip gerçekleşmediği sonucuna varabilmek için hâkimin kişisel inancını; hayatın olağan akışına, mantık kurallarına ve tecrübe kurallarına göre objektif olarak gerekçelendirmesi gerekir.

İspat ölçüsü hukuk sistemlerine ve aynı hukuk sistemi içindeki farklı uyumsuzluk konularına ve hukuk alanlarına göre değişebilmektedir. Buna göre, bir vakıa iddiasının doğruluğu için düşük bir ihtimal bile yeterli olurken bir vakıa iddiası ancak kesinlik sınırında bir ihtimalin ortaya çıkması hâlinde ispatlanmış kabul edilebilmektedir. İspat ölçüsü açısından asıl önemli ayrım kural-istisna ispat ölçüsü ayrımıdır. Alman ve Türk hukukunda tam ispat olarak kabul edilen kural ispat ölçüsü, kesinlik sınırında ihtimaldir²⁶⁷. Nitekim mutlak kesinliğe ulaşılması gerekmediği gibi çoğu durumda da bu, mümkün olmaz. Bunun yerine pratik hayatta kullanılabilir ölçüde bir kesinlik yeterli olmalıdır²⁶⁸. Diğer bir ifadeyle, vakıanın gerçekleşmemiş olabileceği hakkında her türlü şüphenin giderilmiş olmasına gerek yoktur²⁶⁹. Tam kanaat için hâkimin günlük hayatta elde edilebilecek derecede kişisel iknasının yeterli olması durumu için, hayatın olağan akışına uygun olma formülünün kullanılabilmesi ifade edilmiştir²⁷⁰. Kanaatimizce de delillerin kendi içinde ve diğer delil ve emarelerle birlikte değerlendirilmesi sonucunda vakıa hakkında edinilen kanaat günlük hayatta karşılaşılabilecek ölçüdeyse, bazı şüpheler olsa bile, böyle bir kanaate ulaşılması hayatın olağan akışına uygun nitelik taşır. Bir başka deyişle, delillerin değerlendirilmesi faaliyeti sonucunda maddî hukuk kuralında gerekli ispat ölçüsü olarak belirlenmiş düzeye ulaşılabildiği sonucunun çıkarılması hayatın olağan

²⁶⁶ Albayrak, **a.g.e.**, s. 318; Nedim Meriç, “Türk ve Alman Hukukunda Tanık Delilinin Değerlendirilmesi”, **MİHDER**, No: 1, 2005, s. 102. Gerek Türk gerek Alman hukukunda mantık kuralları, doğa ve tecrübe kurallarıyla sınırlandırılmış olarak hâkimin kişisel iknasının kabul edildiği yönünde bkz. Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 41.

²⁶⁷ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 41; Başözen, **a.g.e.**, s.141; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 18-19.

²⁶⁸ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 600; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 303; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 19.

²⁶⁹ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 39; Albayrak, **a.g.e.**, s. 305, 319; Tanrıver, **Usûl**, s. 858; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 19.

²⁷⁰ Albayrak, **a.g.e.**, s. 318. Hayatın olağan akışı kriterinden ispat ölçüsünde de yararlanıldığı hakkında bkz. Kiraz, **a.g.m.**, s. 550.

akışına uygunsa artık tam ispat sağlanmış demektir²⁷¹. Sonuç olarak, ispatın kesin delillerle gerçekleştirilmediği durumlarda, gerekli ispat ölçüsüne hangi anda ulaşılmış olacağı hâkim tarafından hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine göre belirlenecektir.

IV. Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Yüğü ve Delil İkame Yüğü ile İlişkisi

A. Hayatın Olağan Akışı Kavramının İspat Yüğü ile İlişkisi

Hukuk kuralının öngördüğü hukukî sonucun elde edilebilmesi için, bu kuralın düzenlediği koşul vakıaların karşılığı olan somut vakıaların gerçekleşmiş olması gerekir. Bu vakıaların mevcut olmadığının tespiti hâlinde, hukuk kuralının koşulu gerçekleşmemiş olacağından hukukî sonucun elde edilmesi de mümkün olmaz. Ancak, vakıaların mevcut olup olmadığı belirsizse yani vakıa ispatsız kalmışsa da bir karar verilmesi gerekir. İşte, ispat yüğü, belirsizlik hâlinde hangi taraf aleyhine karar verileceğini bir başka deyişle ispatsızlığın riskini kimin yüklendiğini belirlemeye yarar²⁷². İspat yüğü kuralları, belirsizlik hâlinde hangi taraf aleyhine karar verileceğini gösteren ve böylece belirsizliğin aşılmasını sağlayan hukuk kurallarıdır²⁷³.

²⁷¹ “Tüm dosya kapsamı birlikte incelendiğinde, Bölge Adliye Mahkemesince, davacı eş tarafından davalı eşe devredilen 1/2 hisse yönünden artık değere katılma alacağına hükmedilmiş ise de, bu görüşe katılma olanağı yoktur. Şöyle ki, dava konusu taşınmazın 1/2’ser hisseli olarak taraflar adına 28.05.2008 tarihinde satın alındığı, davacı eşin 1/2 hissesini 14.05.2013 tarihinde davalı eşe devrettiği, davalı eşin kişisel malı olan taşınmazın satışından elde edilen parayı davacı eşin hesabına gönderdiği, taşınmazdan kaynaklı kalan borcun da boşanma dava tarihinden sonra davalı eş tarafından ödendiği sabit olup, taraflar arasında düzenlenen noter belgesinin içeriği, taşınmazın 1/2 hissesinin davalı eş tarafından açılan boşanma dava tarihinden iki gün önce davalıya devredilmesi ve davacı eşe davalı tarafından kişisel malından ödeme yapılmış olması, olayların oluşu dikkate alındığında, davacının para karşılığında hissesini davalı eşe sattığının kabulü hayatın olağan akışına uygun olur.” Yarg. 2. HD, 15.04.2021, E. 2020/3318 K. 2021/3564 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Kararda, tüm dosya kapsamı birlikte değerlendirilerek bir vakıanın gerçekleştiğinin artık kabul edilebileceği, bir başka deyişle vakıanın varlığını kabul etmenin hayatın olağan akışına uygun olduğu ortaya konulmuş.

²⁷² Postacioğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 555; Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 2; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 613; Taşpınar, **İspat Sözleşmeleri**, s. 162; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 9; Albayrak, **a.g.e.**, s. 383; Tanrıver, **Usûl**, s. 859; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 479; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 32.

²⁷³ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 9; Albayrak, **a.g.e.**, s. 383; Tanrıver, **Usûl**, s. 860. Bu kuralların, belirsizliğin aşılmasını sağlamadığı belirsizliğe rağmen bir karar verilmesini sağladığı hakkında bkz. Taşpınar, **İspat Sözleşmeleri**, s. 161.

Türk Hukukunda, Türk Medenî Kanunun 6. maddesi ve HMK'nın 190. maddesi ispat yüküne ilişkin temel kurallardır. Bazı durumlarda, genel kuraldan ayrı olarak, ispat yükünü taşıyan tarafı belirleyen özel kanunî düzenlemeler de söz konusu olabilir. Örneğin, Türk Borçlar Kanunun 50. maddesi haksız fiil sorumluluğunda zarar görenin, zararını ve zarar verenin kusurunu ispat yükü altında olduğunu özel olarak düzenlemiştir. Keza, taraflar da bir vakıanın kim tarafından ispatlanacağı noktasında ispat sözleşmesi yapabilirler²⁷⁴. Bunların yanında, öğretide ve yargı kararlarında da genel ispat yükü kuralının istisnası veya tamamlayıcısı olarak görülen bazı kriterler benimsenmiştir²⁷⁵. Bu istisnalardan biri de hayatın olağan akışı kriteridir. Nitekim Yargıtay, istikralı bir biçimde hayatın olağan akışına uygun durumun ispatının gerekmediğini, aksine hayatın olağan akışına aykırı iddiada bulunanın bunu ispatlaması gerektiğini ifade etmektedir²⁷⁶. Bu istisna, ispat yükünü dağıtmada Yargıtay kararlarında ve öğretide başvurulmuş normal durum ölçütüne karşılık olarak kullanılmaktadır²⁷⁷.

Öğretide *Belgesay*, Türk Kanunu Medenisinin 6. maddesindeki yetersizlikten dolayı ispat yükünü belirlemede pek çok önerinin yer aldığını, bunlardan birine göre de normal veya zahire uygun hâllerin aksini iddia edenin ispat yükü altında olması

²⁷⁴ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 13; Taşpınar, **İspat Sözleşmeleri**, s. 173-179.

²⁷⁵ İspat yükünün hangi tarafa düşeceğini belirlemek için kullanılan çeşitli kriterler hakkında açıklamalar için bkz. Belgesay, **Deliller**, s. 40-48. İspat yükünün dağıtılmasında başvurulmuş normal durum ölçütü ve ispat yükünün delilleri daha kolay elde edene düşeceği şeklindeki kriterler hakkındaki açıklamalar için bkz. Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 60-63. İspatın kolay başarana düşeceği ve hayatın olağan akışına aykırılığı ileri sürenin bunu ispat edeceği şeklinde Yargıtay kararlarından çıkan ölçütler için bkz. Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 552

²⁷⁶ HGK, 08.07.2020, E. 2017/1768 K. 2020/541 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi) HGK, 19.02.1997, E. 1996/2-710 K. 1997/72 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi); HGK, 26.06.2013, E. 2012/1137 K. 2013/879 (Legalbank Elektronik Hukuk Bankası); Yarg. 4. HD, 04.10.2021, E. 2021/5429 K. 2021/5964 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

²⁷⁷ “kanun koyucu “kanunda özel bir düzenleme bulunmadıkça” deyimiyle ispat yükünde genel kuralın bazı istisnalarının bulunduğunu belirtmiştir. İşte bu istisnalardan birisi de normal durumun aksini iddia eden tarafın iddiasını ispatla yükümlü olması hâlidir. Normal bir duruma dayanan tarafın bu iddiasını ispat etmesi gerekmez; bilakis, ispat yükü bu normal durumun aksini ispat eden diğer bir ifadeyle hayatın olağan akışına aykırı iddiada bulunan tarafa düşer.” HGK, 30.03.2021, E.2017/2715 K. 2021/360 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). Kararda görüldüğü üzere Yargıtay da normal durum ölçütü ile hayatın olağan akışı kriterine göre ispat yükünün dağıtılmasını aynı işlev ve değerde görmektedir. Öyle ki, *Kuru*’nun eski tarihli kitaplarında normal durum ölçütü olarak ifade edilen kavram, yeni kitaplarında içeriği değişmeksizin hayatın olağan akışına uygun durum olarak ifade edilmeye başlamıştır. Bunun için bkz. Kuru, **Şerh Cilt II**, 1989; Kuru, Aydın, **Ders Kitabı**, s. 243. Normal durum ölçütü ile hayatın olağan akışına uygun durumun aynı kavrama denk geldiği hakkında ayrıca bkz. Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 504; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 616.

gerektiğini ifade etmiştir²⁷⁸. *Postacioğlu* da anılan hükümdeki yetersizlikten dolayı ispat yükünün normal duruma veya zahire aykırı olanı iddia edene yüklenmesi gerektiğini ifade etmiş ve hatta bu kıstası ispat yükünü belirleyen ana kural olarak kabul etmiştir²⁷⁹. *Üstündağ* da ispat yükünü belirleyen genel kuralın yetersizliğinden dolayı ve bu kuralın tamamlanması için bazı kıstaslar geliştirildiğini bunlardan birinin de hayatın olağan yürüyüşüne aykırılığa dayanan tarafın bunu ispat yükü altında olduğunu ifade etmiştir²⁸⁰.

Uzun zaman boyunca ispat yükünü düzenleyen tek genel kural olan Türk Kanunun Medenisinin 6. maddesi, ispat yükünü belirlemede yetersiz bir hüküm olduğundan eleştirilmiştir²⁸¹. Buna göre, “*Kanun, hilafını emretmedikçe tarafeynden her biri müddeasını ispata mecburdur*”²⁸² ifadesinden anlaşılan, her iki tarafın da iddia ettiği vakıyı ispatlaması gerektiğidir. Ancak, alacaklı alacağının olduğunu borçlu ise borcunun olmadığını iddia ettiğinde, hangi tarafın ispat yükü altında olacağı veya her iki tarafın da iddia ettiği bu vakıaları ayrı ayrı ispat yükü altında olup olmayacağı belirsizdir. Anılan hükmün yeni hâli (TMK m. 6)²⁸³ ise, davanın temeli olarak vakıalara kanunî düzenlemede yer vermesi bakımında desteklenmiştir²⁸⁴. Ancak yine de ispat yükünü belirlemede yetersiz ve eksik görülmüştür²⁸⁵. Bu sebeplerle, üzerinde büyük oranda uzlaşılan ve daha açık bir hüküm olan Hukuk Muhakemeleri Kanununun 190. maddesi, ispat yüküne ilişkin genel kural olarak kabul edilmektedir²⁸⁶. Bu hükme göre, ispat yükü, vakıayı hangi

²⁷⁸ Belgesay, *Deliller*, s. 40-48.

²⁷⁹ Postacioğlu, Altay, *a.g.e.*, s. 560-561.

²⁸⁰ Üstündağ, *a.g.e.*, s. 615-616.

²⁸¹ Belgesay, *Deliller*, s. 40; Postacioğlu, Altay, *a.g.e.*, s. 560; Umar, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 87; Üstündağ, *a.g.e.*, s. 615; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, *Usûl Hukuku*, s. 311.

²⁸² 743 sayılı mülga Türk Kanunu Medenisinin 6. Maddesi şu şekildedir: “*Kanun, hilafını emretmedikçe tarafeynden her biri müddeasını ispata mecburdur.*” RG, 04/04/1926-339.

²⁸³ 4721 sayılı Türk Medenî Kanunun 6. Maddesi şu şekildedir: “*Kanunda aksine bir hüküm bulunmadıkça, taraflardan her biri, hakkını dayandığı olguların varlığını ispatla yükümlüdür.*” RG, 08/12/2001-24607.

²⁸⁴ Halûk Konuralp, Erdal Tercan, “Türk Medenî Kanunun Başlangıç Hükümleri ile Kişiler Hukuku Hükümlerinin Medenî Usûl ve İcra İflas Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *Medenî Usûl ve İcra İflas Hukukçuları Toplantısı – 1: Yeni Türk Medenî Kanunu’nun Medenî Usûl ve İcra İflas Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 2002, s. 15.

²⁸⁵ Atalay, *Pekcanıtez Usûl*, s. 1696; Tanrıver, *Usûl*, s. 862.

²⁸⁶ Atalay, *Pekcanıtez Usûl*, s. 1696; Topuz, *Karinelerle İspat*, s. 44. Umar, HMK m.190 hükmünün gereksiz ve hatalı olduğu görüşündedir. Zira, bir vakıadan lehe hak çıkması gerekmeksizin lehe

tarafın ileri sürdüğünden ziyade o vakıadan hangi tarafın lehine hak çıkardığı ile ilgilenir²⁸⁷.

Alman Hukukunda savunulan norm teorisinin, HMK'nın 190. maddesiyle bizim hukukumuzda da benimsendiği sonucuna varılabilir²⁸⁸. Zira bu teoriye göre, hukuk normları hangi taraf lehine sonuç doğuruyorsa o hukuk normunun koşul vakıası bakımından ilgili tarafın ispat yükü altında olması gerekir²⁸⁹. HMK m. 190 ise, ispat yükünün *iddia edilen vakıaya bağlanan hukuki sonuçtan kendi lehine hak çıkaran* tarafa ait olacağı esasını öngörmekle bu hususu açıkça kabul etmiştir. Hukuk normunun hangi taraf lehine sonuç doğurduğu sorusu ise bu normların hak doğuran ve bunu sınırlayan normlar olarak sınıflandırılması ile cevaplandırılır²⁹⁰.

Öğretide bir kısım yazarlar, ispat yükünü belirlemede daha açık bir hüküm olan HMK m. 190'nın varlığına rağmen, normal duruma veya hayatın olağan akışına aykırı durumu iddia edenin bunu ispat yükü altında olacağı görüşünü sürdürmüştür²⁹¹. Yazarlara göre, hayatın olağan akışına aykırılık ispat yüküne ilişkin genel kuralın bir istisnası niteliğindedir. Bu yazarlardan *Yılmaz*, gerek TMK m. 6'nın gerek HMK m. 190'nın somut olayda ortaya çıkan her türlü uyuşmazlığı çözmeye yetmediğini ve bu kuralların yanında Yargıtay tarafından ispat yükünü belirlemede ek kurallar oluşturulduğunu ifade etmiştir²⁹².

hukukî sonuç çıkması yeterlidir. Bu konuda bkz. Umar, *Şerh*, s. 574. Aynı hususun iki ayrı hükümde düzenlenerek yürürlükte bulunması hukuk teorisine aykırı olacağından üzerinde uzlaşılan ve sonraki bir hüküm olan HMK m. 190 hükmünün, TMK m.6'yı zımnen ilga ettiği hakkında bkz. Tanrıver, *Usûl*, s. 863.

²⁸⁷ Bloomeyer, *a.g.m.*, s. 167; Tanrıver, *Usûl*, s. 798; Atalay, *Pekcanıtez Usûl*, s. 1696.

²⁸⁸ Topuz, *Karinelerle İspat*, s. 44. *Yılmaz*, HMK m. 190'daki "*iddia edilen vakıaya eklenen hukuki sonucun tespiti*" açısından geliştirilen çeşitli teorilerden norm teorisinin benimsenmesi gerektiği görüşündedir. *Yılmaz*, *Şerh Cilt III*, s. 3563. HMK m. 190'ın karşılığı olabilecek bir hükmün bulunmadığı HUMK döneminde de mehzaz kanunun çevirisindeki eksiklik dolayısıyla TMK m. 6'nın yetersiz kaldığı ve mehzaz kanuna uygun olarak anlaşılması gerektiği ifade edilmekteydi. (Umar, *Yılmaz*, *a.g.e.*, s. 87) Norm teorisini somut olaya uygulandığında, bir vakıanın hakkı doğuran mı yoksa hakkın doğumunu engelleyen veya hakkı düşüren bir olgu mu olup olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Bu nedenle *Postacıoğlu* norm teorisine karşı çıkmaktadır. *Postacıoğlu*, Altay, *a.g.e.*, s. 573-575.

²⁸⁹ Umar, *Yılmaz*, *a.g.e.*, s. 50.

²⁹⁰ Umar, *Yılmaz*, *a.g.e.*, s. 51; Bloomeyer, *a.g.m.*, s. 167.

²⁹¹ Kuru, *Şerh Cilt II*, s. 1975, 1989; Kuru, Aydın, *Ders Kitabı*, s. 243; Arslan, *Yılmaz*, Taşpınar, Ayvaz, Hanağası, *Usul*, s. 409; *Yılmaz*, *Şerh Cilt III*, s. 3567; Karşı, *a.g.e.*, s. 519-520.

²⁹² *Yılmaz*, *Şerh Cilt III*, s. 3563

Kanaatimizce, ispat yükü altındaki tarafın hayatın olağan akışına göre belirlenmesi mümkün değildir. Ancak, Yargıtay'ın bazı kararlarından²⁹³ hayatın olağan akışına göre yapılan değerlendirmenin, ispat yükü altındaki tarafı değiştirebileceği sonucu çıkarılmaktadır. Oysaki ispat yükü kurallarının niteliği gereği, ispat yükü yer değiştirmez²⁹⁴. Hukuk kuralında yer alan hukukî sonuçtan yararlanacak olan ve bu hukukî sonuçtan yararlanabilmek için koşul vakıanın gerçekleştiğini ispat etmesi gereken kişi bellidir. Bu taraf, yargılamanın seyrine göre veya hâkimin değerlendirmesine göre değişmez. Hukukî sonuçtan lehine hak çıkaran kişi belli olduğu ve değişmediği için ispat yükünü taşıyan taraf da bellidir ve değişmez.

Bir vakıa iddiasının hayatın olağan akışına uygun görülerek varlığının kabul edilmesi hâlinde bir fiilî karine oluşmuş olur. Fiilî karineler ise, çoğunlukla kabul edildiği üzere, ispat yükünü yer değiştirme, ispat yükünün istisnası olma veya ispat yükünü etkileme işlevine sahip değildir; aksine delillerin değerlendirilmesi aşamasında önem taşır²⁹⁵. O hâlde, hayatın olağan akışına uygun olan bir durumu, delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında ispatlanmış kabul etmek doğrudur. Ancak, hayatın olağan akışına aykırı durumu iddia edenin ispat yükü altında olması doğru değildir. Zira, ispat yükünün somut duruma göre değil soyut hukuk kuralına göre dağıtılması gerekir²⁹⁶.

Kanaatimizce, hayatın olağan akışının aksinin iddia edildiği durumlarda bunu iddia edenin ispat yükü altında olması şeklinde ifade edilen kriter, norm teorisinin uygulanmasıyla gereksiz hâle gelebilecek niteliktedir. Özellikle, yukarıda da

²⁹³ “Bu tasarrufî işlem, hayatın olağan akışına göre, fiili karine olarak bağış kabul edilmektedir. Bu fiili karinenin aksini, yani parasını vererek gerçek anlamda satın alındığını iddia eden eş iddiasını ispatlamakla yükümlüdür. Kabul edilen bu fiili karine, ispat yükümlülüğü altındaki tarafı değiştirmektedir.” Yarg. 2. HD, 20.09.2021, E. 2021/5506 K. 2021/6245 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi) Benzer şekilde bir karar için bkz. Yarg. 8. HD, 12.11.2019, E. 2019/3140 K. 2019/10197 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). Ayrıca bkz. yuk. 2. Bölüm, IV/A dn.275-276.

²⁹⁴ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 15; Albayrak, **a.g.e.**, s. 384; Tanrıver, **Usûl**, s. 860.

²⁹⁵ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 15; Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 505; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 621; Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 565; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 44, 131; Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 165; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1656; Tanrıver, **Usûl**, s. 872.

²⁹⁶ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 15; Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 556. İspat yükü problemi somut olaylara göre çözülmeye çalışıldığında büyük yanılgılara ve yetersiz gerekçelere dayanacaktır. Bkz. Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 62

açıkladığımız gibi ispat yüküne ilişkin temel kuralın (HMK m. 190) ispat yükünü paylaştırmadaki yeterli ve yerinde düzenlemesi karşısında, hayatın olağan akışına aykırılık istisnasına başvurmaya lüzum kalmamıştır. Zira, hayatın olağan akışına aykırı olarak nitelenen hususlar çoğunlukla ayrı ve bağımsız bir ispat yükü niteliğindedir. Örneğin, öğretide normal duruma aykırılığa örnek olarak verilen şu hâller esasında ilgili tarafın kendi lehine hak çıkardığı vakıalardır²⁹⁷: Fazla çalışma yapıldığını iddia eden işçinin bunu ispat yükü altında olması, yıllık izin kullanıldığını işverenin ispat yükü altında olması. Keza, sözleşme kurulurken tarafların fiil ehliyetinin olması hayatın olağan akışına uygun olup aksinin iddia eden ispat yükü altında olması²⁹⁸ da norm teorisiyle çözümlenebilecektir. Zira, burada da hayatın olağan akışına göre ispat yükü belirlemesi yapmaya gerek olmaksızın, ehliyetsizliği iddia ederek kendi lehine hak çıkaran taraf bunu ispat etmelidir²⁹⁹. Zira, ehliyetsizlik hakkın doğumuna engel olan vakıa olup bundan yararlanan tarafın ispat etmesi gerekir. Ziyet eşyalarının iadesi davalarında da ispat yükünün dağıtılmasında sıklıkla hayatın olağan akışına başvurulmaktadır³⁰⁰. Bu kararlara göre, ziyet eşyalarının kadının himayesinde bulunması hayatın olağan akışına uygun olup bunun aksini iddia eden kadın eşin ispat etmesi gerekir. Hâlbuki bu durumda da ziyet eşyalarının kendi himayesinde olmadığını bu nedenle ziyet eşyalarının iadesini talep eden kadın eş, esasında ziyet eşyalarının evde kalmış olmasından kendi lehine hak çıkarmaktadır³⁰¹.

B. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Delil İkame Yükü ile İlişkisi

Delil ikamesi (gösterme), tarafların kendi iddialarının doğru olduğunu veya karşı taraf iddialarının doğru olmadığını ispat edebilmek için, çekişmeli vakıalar

²⁹⁷ Kuru, Aydın, **Ders Kitabı**, s. 243.

²⁹⁸ Kuru, Aydın, **Ders Kitabı**, s. 243.

²⁹⁹ Taşpınar, **Fıilî Karineler**, s. 553.

³⁰⁰ HGK, 18.11.2020, E.2017/2-2443 K. 2020/918 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). *Yılmaz*, ispat yükünün dağıtılmasında hayatın olağan akışı kriterine başvurulduğuna dair açıklamalarında verdiği örneklerden çoğu ziyet eşyalarının iadesine davalarına yöneliktir. Bkz. *Yılmaz*, **Şerh Cilt III**, s. 3563 vd.

³⁰¹ Vildan Peksöz, “Ziyet Eşyalarının İddiasında İspat Yükü”, **İÜHFİM**, C. LXXIX No: 1, 2021, s. 204.

hakkında deliller yoluyla hâkimi inandırmayı amaçlayan usûlî faaliyettir³⁰². Dolayısıyla delil ikamesi, ispatlanmak istenen vakıanın ispatlanamaması hâlinde nasıl karar verileceğini değil, o vakıanın nasıl ispatlanacağını böylelikle ispat yükünün yerine getirilme şeklini ifade eder³⁰³. Delil ikamesini hangi tarafın yapacağı ise delil gösterme yükü ile belirlenir. Buna göre, delil ikame yükü (subjektif/şeklî ispat yükü), ispat yükü kurallarından kaynaklı olarak aleyhe verilecek bir kararı önlemek amacıyla, delil toplanması talep edilerek veya delil gösterme yoluyla çekişmeli vakıanın ispatının hangi tarafça yerine getirileceği sorusuna cevap verir³⁰⁴.

Delil ikame yükünün gereğinin yerine getirilmemesi, bir diğer ifadeyle delil göstermenin başarısızlığa uğramasının sonucu, ispat yükü kurallarına göre ortaya çıkan aleyhe sonuca katlanmak olup, bu yönüyle delil ikame yükü, ispat yükünden farklı olarak gerçek anlamda bir usûlî yüküdür³⁰⁵. Dolayısıyla yargılamaya geçilmemişse delil ikame yükü henüz ortaya çıkmamıştır. Ancak, ispat yükü yargılamadan bağımsız olarak soyut hukuk kuralının niteliği gereği bellidir.

Delil ikame yükü, çoğunlukla ispat yükünü taşıyan taraftadır³⁰⁶. Buna göre, uygulanacak hukuk kuralının koşul vakıalarını ispat (etme) yükü hangi taraftaysa kural olarak o vakıayla ilgili delil ikame etme yükü de o taraftadır. Bununla birlikte, yargılamanın gidişatına ve hâkimin değerlendirmesine bağlı olarak, delil ikame yükü, ispat yükünden farklı olarak taraflar arasında yer değiştirebilir.

İspat yüküne karşılık gelen delil ikame yükü türü, soyut delil ikame yükü olarak ifade edilir³⁰⁷. Davanın başında daha tahkikata girilmeden, yani vakıalar hakkında bilgi sahibi olunmadan, koşul vakıaların hangi tarafça ispat edilmek üzere

³⁰² Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 32; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 18; Başözen, **a.g.e.**, s. 90; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1707.

³⁰³ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 32; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 613; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1708.

³⁰⁴ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 34; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s.16; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1708.

³⁰⁵ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 17; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 482.

³⁰⁶ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 34; Başözen, **a.g.e.**, s. 92; Tanrıver, **Usûl**, s. 875; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 33.

³⁰⁷ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 19; Başözen, **a.g.e.**, s. 91. HMK’da bazı hâllerde, henüz ispat yükü sorunu gündeme gelmemiş olmasına rağmen, delil ikame etme zorunluluğunun düzenlendiği hâller, ispat yükünden bağımsız bir soyut delil ikame yükünü gösterir. Bkz. Tanrıver, **Usûl**, s. 877.

delil ikamesi yapılacağı soyut delil ikame yüküne gereğince bellidir³⁰⁸. Bu taraf harekete geçmezse ispat yükü kurallarına göre aleyhe sonuca katlanmak zorunda kalır.

Soyut delil ikame yüküyle ispat yükünün örtüşmesinden olsa gerek, ispat yükü-delil ikame yükü ayrımı Yargıtay tarafından yapılamamakta ve bu kavramlar birbirinin yerine kullanılabilmektedir³⁰⁹.

Somut delil ikame yükü, hâkimin, yargılamada vakıalar hakkında belli bir bilgi edindikten sonra, gösterilen delillerin durumuna göre, özellikle karşı ispat faaliyeti için taraflardan hangisini delil göstermeye davet edeceği ile ilgilidir³¹⁰. Somut delil ikame yükü, ispat yükü kurallarına göre değil, hâkimin delilleri değerlendirmesine göre taraflar arasında yer değiştirebilir³¹¹. O hâlde, davanın başında bir vakıa hakkında ispat yükü ve soyut-somut delil ikame yükü aynı taraftayken somut delil ikame yükü, yargılamanın gidişatına göre karşı tarafa geçebilir.

Bir vakıa hayatın olağan akışına uygun olduğu için ispatlanmış sayıldığında da karşı tarafa geçen ispat yükü değil somut delil ikame yüküdür. Nitekim Umar/Yılmaz, normal durum ölçütü diğer bir ifadeyle hayatın olağan akışına uygunluk kıstasının norm teorisine aykırı olmadığını, yalnızca hâkim tarafından yaşam deneyi kurallarına göre vakıanın ispatlanmış sayıldığını ve böylece delil

³⁰⁸ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 18-19; Atalay, **Pekcanıtez Usûl**, s. 1707

³⁰⁹ Bu yönde bkz. Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 36; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 75; Başözen, **a.g.e.**, s. 92. Bu hususa şu karar örnek gösterilebilir: “Eylemli (ya da beşerî) karine denen yaşam deneyi kuralları, tarafların olay iddialarının doğruluğu veya bir delilin güvenilebilirlik derecesi hakkında, hâkimin kanaat edinmesine yarayan, yaşam deneylerinin ortaya koyduğu değer hükümleridir. Buna göre hâkim, iddianın doğruluğunu, yaşam deneyi kurallarına dayanarak kabul edebilir ve bu durumda delil gösterme yükü, o olayın aksini ileri süren tarafa geçer...muvazaanın mevcudiyeti yönünden fiili bir karine oluşturmaktadır. Artık muvazaa bulunmadığını ispat yükü davacıya düşer. Davacı yan ise bunu kanıtlayamamıştır. Bu itibarla, cebri tescil isteğinin reddi gerekirken kabulü doğru görülmemiştir.” HGK, 10.11.2004, E. 2004/14-464 K. 2004/588 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Görüldüğü üzere, önce delil gösterme yükünün karşı tarafa geçtiği ifade edilmiş ancak daha sonra somut olayın değerlendirilmesine geçildiğinde ispat yükünün karşı tarafa geçtiğinden bahsedilmiştir.

³¹⁰ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 18; Başözen, **a.g.e.**, s. 91; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 38.

³¹¹ Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 18; Başözen, **a.g.e.**, s. 91; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 38. Postacıoğlu, böyle bir durumda, ispat yükünün yer değiştireceğini ifade etmişken, Altay’ın yazar olarak dahil olduğu son baskıda, ispat yükünün değil delil ikame yükünün yer değiştireceği ifade edilmiştir. Bkz. Postacıoğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 556.

ikame yükünün karşı tarafa geçtiğini ifade etmiştir³¹². Atalay da ilk görünüş ispatının geçerli olduğu, ispat güçlüklerinin yaşandığı, delillerin karşı tarafın iktidar alanında olduğu ve hayat tecrübelerine göre olağan veya normal kabul edilen bir durumun aksinin iddia edildiği hâllerde somut delil ikame yükünün karşı tarafa geçtiğini ifade etmiştir³¹³.

Kanaatimizce de hâkimin delilleri değerlendirme faaliyeti kapsamında, hayatın olağan akışına göre bir kanaat elde ettiği durumda o vakıa ispatlanmış sayılacağından ispat yükü problemi kalmamıştır. İspat yüküyle ilgili bir problem olmadığından ispat yükünün yer değiştirmesinden de söz edilemez. Hâkim, yargılamada vakıalar hakkında belli bir bilgi edinmekte ve bazı vakıaların hayatın olağan akışına uygun olduğu sonucuna varmaktadır. Bu durumda, hayatın olağan akışına uygun olarak kabul edilen vakıa açısından somut delil ikame yükü yer değiştirmektedir. Ancak, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi³¹⁴, hayatın olağan akışının aksi yönde ileri sürülen vakıa başlı başına karşı tarafın lehine hak çıkardığı ayrı bir vakıa ise, burada artık delil ikame yükünden değil anılan vakıa açısından karşı tarafın bağımsız bir ispat yükünden söz edilmelidir.

³¹² Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 61. Umar, bu görüşü, Hukuk Muhakemeleri Kanununun Şerhinde de sürdürmüştür. Bkz. Umar, **Şerh**, s. 586.

³¹³ Atalay, **Emare**, s. 17; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1706.

³¹⁴ Bkz. yuk., 2. Bölüm, V/A.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAYATIN OLAĞAN AKIŞI KAVRAMI VE DELİLLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

I. Delillerin Değerlendirilmesi Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramı

A. Genel Olarak

Delillerin değerlendirilmesinde, hâkimin, kanunla sınırlandırılmış olup olmamasına veya delilleri serbestçe değerlendirme yetkisine sahip olup olmamasına göre iki farklı delil sistemi söz konusudur¹. Kanunî (kesin) delil sisteminde, delillerden çıkan sonuç, hâkim tarafından değerlendirilemeden kabul edilir. Delillerin serbestçe değerlendirilmesi veya serbest delil sisteminde ise, hâkim delilleri kanun tarafından öngörülen sınırlamalara tâbi olmaksızın serbestçe değerlendirir. Türk hukukunda, kural olarak delillerin serbestçe değerlendirilmesi esas olmakla birlikte, istisnaların (senet gibi serbestçe değerlendirilemeyen ve doğruluğu kabul edilen delillerin) varlığından dolayı karma sistemin kabul edildiği söylenebilir².

Bir vakıa hakkında kanaat oluşturmaya elverişli ve bilimsel açıdan kabul edilebilir her şey delil olabilir³. Delilleri pek çok açıdan sınıflandırmak mümkündür⁴. Buna göre örneğin, dosyadaki bir belgenin her an hâkim tarafından incelenebilme imkânı varken, bir tanık kural olarak usûlüne uygun olarak çağrıldığı duruşmada

¹ Halûk Konuralp, **Medenî Usul Hukukunda Yazılı Delil Başlangıcı**, Tıpkı Basım, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 23-30; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1733-1734; Serdar Kale, Salih Keser, “Medeni Yargılama Hukukunda Delil Sistemi,” **MÜHF-HAD**, C. XXI, No:2, 2016, s. 704; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 486-487.

² Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 30; Erturgut, **a.g.e.**, s. 176; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 487; Nur Bolayır, **Hukuk Yargılamasında Delillerin Toplanması ve Tarafların ve Hâkimin Rolü**, İstanbul, Vedat Yay., 2014, s. 115; Murat Yavaş, **Senetle İspat ve Senede Karşı Senetle İspat Kuralları ile Bu Kuralların İstisnaları**, Ankara, Seçkin Yay., 2020, s. 390. Türk Hukukunda serbest delil sisteminin geçerli olduğu ancak HMK m. 189 ve 192 hükümleri birlikte düşünüldüğünde, istisnaları olan bir serbest delil sisteminin geçerli olduğu hakkında bkz. Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1734; Kale, Keser, **a.g.m.**, s. 714. Türk hukukunda kural olarak kesin delil sisteminin geçerli olduğu hakkında bkz. Tanrıver, **Usûl**, s. 884.

³ Rabi Koral, “Takdiri İspat Vasıtaları”, **İÜHF**, C. XII, No: 4, s. 1165; Oğuz Atalay, “Delil Kavramı Üzerine,” **Halûk Konuralp Anısına Armağan**, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 131; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 487; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1328-1329.

⁴ Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 493; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1343; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 491. Bu sınıflandırmalar hakkında bkz. Koral, **a.g.m.**, s. 1165-1166.

dinlenebilir. Deliller hakkında yapılan sınıflandırmalar içinde en temeli, Türk hukukunda geçerli delil sisteminin bir sonucu olarak, delillerin kesin ve takdirî deliller olarak ayrılmasına ilişkindir⁵. Deliller, hâkimin delille bağlı olup olmamasına göre kesin ve takdirî deliller olarak ikiye ayrılır⁶. Kesin deliller, senet, yemin ve kesin hüküm⁷ olmak üzere sınırlı sayıda olup, hâkim, bu delilleri serbestçe değerlendirme yetkisine sahip değildir; bunlardan çıkan sonucu kabullenmekle yetinir⁸.

Kesin deliller, hâkim tarafından serbestçe değerlendirilemediğinden, bir değerlendirme ölçüsü olan hayatın olağan akışı kavramının kesin deliller açısından kural olarak kullanılmadığı ifade edilmelidir⁹. Bu nedenle, öncelikle delillerin serbestçe değerlendirilebildiği alanda hayatın olağan akışı dahil olmak üzere değerlendirme kriterlerine başvurulmasının önemi ve gerekliliği; daha sonra ise takdirî delil çeşitleri kapsamında hayatın olağan akışının işlevi ele alınacaktır.

B. Delillerin Değerlendirilmesi Faaliyeti Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramının Önemi

Vakıaların gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında bir kanaat oluşturmaya çalışılan değerlendirme süreci, delillerin değerlendirilmesi olarak ifade edilir¹⁰. Bir

⁵ Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 491

⁶ Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 648-649; Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 493; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3656; Koral, **a.g.m.**, s. 1166; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 491

⁷ Kesin hükmün her durumda kesin delil (yazarın tercih ettiği ifadeyle bağlayıcı) niteliği taşımadığı, kesin delil olarak ikinci davada dikkate alınabilmesi için dava sebebinin ve taraflarının aynı olması gerektiği; ayrıca kesin delilden farklı olarak kesin hükmün aksinin iddia ve ispat edilemeyeceği, hâkimin ve tarafların kesinleşen hususlarla bağlı olduğu hakkında kesin hükmün kesin delil niteliğine ilişkin açıklamalar için bkz. Mine Akkan, “Medenî Usûl Hukukunda Tarafların Farklı Olması Durumunda Kesin Hükmün Delil Niteliği,” **DEÜHFD**, C. XI, Özel Sayı, 2009, s. 13 vd.

⁸ Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1735-1736; Tanrıver, **Usûl**, s. 911-912; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 491. Bu deliller yanında bazı yazarlar ikrarın da kesin delil niteliğinde olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 643; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 317; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3656. Ancak, ikrarın kesin delil olmaktan ziyade delil niteliği taşımadığı, yalnızca ilgili vakıayı çekişmeli olmaktan çıkardığı ifade edilebilir. Bkz. Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1634-1635

⁹ Umar, **Şerh**, s. 618. Kesin delillerde kanunî gerçeklik hedef alındığı ve hukuk dışı soyutlamaların maddî gerçekliği hedef alan delillerin serbestçe değerlendirilebildiği alanda geçerli olduğu hakkında bkz. Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 10.

¹⁰ Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 266; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 117; Atalay, **Menfî Vakıaların İspatı**, s. 37; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 46-47; Bolayır, **Delillerin Toplanması**, s. 94.

diğer ifadeyle, delillerin değerdendirilmesi, vakıa tespiti yapılabilmesi için çoğunlukla gerekli olan usûlî faaliyeti ifade eder¹¹. Öte yandan delillerin değerdendirilmesi, hukukî meseleyle ilgili değildir; yani uygulanacak hukuk kuralının bulunduğu, yorumlandığı, somut vakıaların bu hukuk kuralına göre nitelendirildiği ve son olarak da hukukî sonucun ortaya konulduğu aşamalarda delillerin değerdendirilmesi faaliyetinden söz edilemez.

Her delil aynı değerde değildir. Bu nedenle, delillerin değerdendirilmesi faaliyeti kapsamında, farklı değerdeki bu delillerin hâkimin kanaatini etkileyebilme gücünün yani delil değerdinin ortaya konulması gerekir¹². Delil değerdinin tespit edilmesinde hayat tecrübelerine göre kendisinden sonuç çıkarılacak yardımcı vakıalar önem taşır¹³. Ancak bazı delillerin delil değeri kanun tarafından belirlendiğinden bu şekilde bir değerdendirme yapılamaz. Kesin deliller olarak ifade edilen bu delillerin ortaya koyduğu vakıanın doğru olup olmadığı hâkim tarafından değerdendirilmeksizin doğru olduğu kabul edilir¹⁴. Bu sebeple, bu tür deliller açısından herhangi bir delil değerdendirme faaliyeti söz konusu olmaz.

Kesin deliller dışında kalan deliller ise hâkim tarafından serbestçe değerdendirilir. Nitekim HMK m. 198 bu hususu şöyle ortaya koymuştur: “*Kanunî istisnalar dışında hâkim delilleri serbestçe değerdendirir.*” Hükümde yer alan, delillerin değerdendirilmesindeki serbestlik, keyfilik anlamına gelmez; yalnızca delil değerdinin kanunda belirlenmediği veya delillerin değerdendirilmesinin kanunî ispat kuralları yoluyla sınırlandırılmadığı anlamına gelir.

Hâkim tarafından delillerin serbestçe değerdendirilebildiği alanda serbestliğin keyfiliğe dönüşmemesi için hâkimin bazı sınırlara riayet etmesi gerekir. Bu sınırları,

¹¹ Vakıa tespitinin çoğunlukla delillerin değerdendirilmesi yoluyla yapılacağı ancak keşifte olduğu gibi vakıanın doğrudan gözlemlenebildiği durumlarda delillerin değerdendirilmesine gerek olmayacağı hakkında bkz. Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 266. Doğrudan gözlem veya deliller aracılığıyla bir sonuca ulaşılabilmiş olmasına rağmen tecrübe kurallarına dayanarak bir iddianın gerçekleştüğünün tespit edilebileceği hakkında bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerdendirilmesi**, s. 117; Atalay, **Menfi Vakıaların İspatı**, s. 37; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 46-47; Bolayır, **Delillerin Toplanması**, s. 94.

¹² Yıldırım, **Delillerin Değerdendirilmesi**, s. 35.

¹³ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 20; Yıldırım, **Delillerin Değerdendirilmesi**, s. 35.

¹⁴ Postacıoğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 592; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 45; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1736.

mantık kuralları, doğa kuralları, tecrübe kuralları ve hayatın olağan akışı oluşturur¹⁵. Delillerin değerlendirilmesinde bağlı kalınan bu kurallar, bir yandan hâkimi sınırlarken diğer yandan hâkimin daha kolay ve daha objektif bir kanaate varmasını ve varılan kanaatin daha kolay denetlenmesini sağlar¹⁶. Bu nedenle, hâkimin bir vakıa hakkında kanaate varabilmesi için bu kurallara başvurusunun gerekli olduğu ifade edilmektedir¹⁷.

Delillerin değerlendirilmesinde, bir üst paragrafta ifade edilen ölçü ve prensiplerden iki aşamada faydalanılır. Buna göre, delillerin önce kendi içinde daha sonra da diğer delil ve emarelerle sınanarak güvenilirliği ortaya konulur. Her iki durumda da hayatın olağan akışının da dahil olduğu değerlendirme kriterlerine başvurulur¹⁸. Örneğin, bir yağlı boya tablosu ile karşılaştırıldığında, bir fotoğrafın, hileli olmadığı sürece büyük olasılıkla gerçek bir sahneyi temsil ettiği hayatın olağan akışı gereğidir. Diğer bir örnek olarak, bir tanığın beyanının doğru olma ihtimali, taraflarla bir yakınlığı olmadığı veya tesadüfen bir olaya tanıklık ettiği şeklindeki yardımcı vakıalar düşünüldüğünde daha yüksektir¹⁹. Delilin güvenilirliği bu şekilde ortaya konulduktan sonra, söz konusu delilden ispatlanmak istenen vakıaya ulaşıp ulaşılamayacağı mantık kurallarına, hayatın olağan akışına ve en geniş anlamıyla tecrübe kurallarına uygun olarak tespit edilir²⁰. Böylelikle *objektif, mantıksal ve hayatın olağan akışına uygun* vakıa tespitlerine ulaşılır²¹.

¹⁵ Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s.28, 126; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 47-49; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 125; Yıldız, **a.g.t.**, s. 148; Meriç, **a.g.m.**, s. 99; Rosenberg, Schwab, Gottwald, **a.g.e.**, s. 683 Rn. 3, 893 Rn. 12; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 284 Rn. 10a.

¹⁶ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 601; Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 118; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1493-1494; Musielak, Voit, **a.g.e.**, § 286 Rn. 67.

¹⁷ Taşpınar, **Fiili Karineler**, s. 534; Başözen, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁸ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 16-17; Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 142; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 47-49; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1493-1494.

¹⁹ Örnekler için bkz. Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1493-1494.

²⁰ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 16-17; Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 264-267; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 117; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1490-1494; Göksu, **Vakıa ve Hukuk**, s. 340.

²¹ “*ilk Derece Mahkemesinin objektif, mantıksal ve hayatın olağan akışına uygun, dosyadaki verilerle çelişmeyen tespitlerine ...*” Yarg. 9. HD, 27.10.21, E. 2021/10510 K. 2021/15103 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

Vakıa tespiti yapılırken hayatın olağan akışının göz önünde bulundurulması gerektiği Yargıtay kararlarında da vurgulanmaktadır²². Buna göre, delilleri serbestçe değerlendiren hâkimin, hayat tecrübelerini ve hayatın olağan akışını dikkate alarak deliller hakkında değerlendirmeler yapması gerekir²³. Nitekim, delillerin değerlendirilmesi faaliyetinde hâkime hukuk kurallarından daha ziyade hayat tecrübeleri, bilimsel kurallar ve mantık kuralları yol gösterici olur. Zira delilleri değerlendirerek vakıa tespiti yapan hâkim; bağ kuran, muhakeme eden, mantık yürüten, bilgili ve tecrübeli bir kişi olarak hareket etmelidir²⁴.

II. Takdirî Deliller Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramı

A. Tanık Beyanı Açısından Hayatın Olağan Akışı Değerlendirmesi

Takdirî deliller, hâkim tarafından serbestçe değerlendirilebilen ve delil niteliğinde olmak kaydıyla kanunda sayılanlarla sınırlı olmayan tüm ispat araçlarıdır²⁵. Takdirî delillerden en önemlisi ise tanık beyanıdır²⁶. Tanığın kendisi değil, beyanı veya ifadesi delil niteliğindedir²⁷. Tanık ise, vakıalar hakkında duyu organları ile edindiği bilgiyi mahkemeye aktaran üçüncü kişidir²⁸. Tanık, edindiği

²² Yarg. 1. HD, 21.10.21, E. 2021/8086 K. 2021/5927 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). Kesin delil sisteminin geçerli olmadığı ceza muhakemesinde deliller değerlendirilirken hayatın olağan akışına uygunluğa daha sık başvurulur. Bu yönde örnek kararlar: Yarg. 6. CD, 09.11.2021, E. 2021/888 K. 2021/17386; Yarg. 2. CD, 19.10.21, E. 2020/16199 K. 2021/17161 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

²³ “Yâni bunları zihnî ameliyelerde bulunmak, hayat tecrübelerinde mütehasıl kanaatle mukayeseler yapmak suretile, serbestçe, fakat yine rasyonel esaslar dahilinde, takdir eder.” Bkz. Postacioğlu, Altay, **a.g.e.**, s. 554. Üstündağ’ın örnek verdiği Yargıtay kararlarında da değerlendirme hayatın olağan akışı ve mantık kurallarına göre yapılmıştır. Bkz. Üstündağ, **a.g.e.**, s. 586. *Sivrihisarlı*’nın, Yargıtay tarafından delillerin değerlendirilmesinde tecrübe kurallarına aykırılığın denetlendiğine işaret ettiği kararlarda, hayatın olağan akışı kavramına işaret eden olağan, mutad ifadeleri geçmektedir. Bkz. *Sivrihisarlı*, **a.g.e.**, s. 120-122.

²⁴ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 10; Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 258-259; Bloomeyer, **a.g.m.**, s. 168; Sözer, **a.g.m.**, s. 638. Delillerin değerlendirilmesinin hukuk dışı boyutlarının çok geniş olduğu hakkında bkz. Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. V; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 43. Tanık delili açısından bu yönde bkz. Akil, Ercan Özler, **a.g.m.**, s. 65.

²⁵ Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 648-649; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3656; Koral, **a.g.m.**, s. 1168; Atalay, **Pekcantez Usûl**, s. 1737; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 519.

²⁶ Tanrıver, **Usûl**, s. 959. Tanık beyanının çok değerli ve vazgeçilmez bir delil olduğu hakkında bkz. Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 521.

²⁷ Tanrıver, **Usûl**, s. 881; Kunter, Yenisey, Nuhoğlu, **a.g.e.**, s. 1326, 1346-1347.

²⁸ M. Reşit Belgesay, **Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi Teoriler İspat Teorisi**, 3. bs., İstanbul, Saka Matbaası, 1950, s. 94; Koral, **a.g.m.**, s. 1169; Kuru, **Şerh Cilt III**, 2567; Kuru,

bilgiyi mahkemeye aktararak tanıklık ettiği olayın hâkimin zihninde canlandırılmasını ve olay hakkında hâkimde bir kanaat oluşturulmasını sağlar.

Tanık beyanı, takdirî delillerden olduğundan serbestçe değerlendirilecektir. Hukuk Muhakemeleri Kanununun 255. maddesi “*Tanığın davada yararı bulunmak gibi tanıklığının doğruluğu konusunda kuşkuyu gerektiren sebepler varsa, bunu iki taraftan biri iddia ve ispat edebilir.*” şeklindedir. Bu hüküm, öğreti ve içtihatlarda, aksi yönde ciddi ve inandırıcı delil ve belirtiler bulunmadıkça, tanığın doğruyu söylemiş olmasının kabul edilmesi gerektiği şeklinde anlaşılmaktadır²⁹.

Tanığın beyanının doğruluğu hususunda kuşkuyu gerektiren çeşitli sebepler söz konusu olabilir. Öncelikle, tanığın anlama, algılama ve akılda tutma yeteneği tanıklık ettiği vakıaları aktarmasını doğrudan etkileyecektir³⁰. Örneğin, tanığın yaşının küçüklüğü veya çok yaşlı olması yahut hastalığı tanıklık ettiği olayı tam olarak anlamasına veya algılamasına engel olabilir. Tanığın anlama ve algılama yeteneğinde bir problem olmamasına rağmen, olaya tanıklık ettiği sırada ilgi ve dikkatini yeterince verememiş olması da tanığın beyanının doğruluğunu etkileyecektir³¹. Bu durumlarda, tanık bilerek mahkemeyi yanıltmamaktadır. Ancak bunun aksi de mümkündür. Örneğin, tanığın, tanıklık yapacağı uyuşmazlıkla ve o uyuşmazlığın taraflarıyla maddî veya manevî bir menfaat ilişkisinin olması, mahkemeyi yanıltmasına sebep olabilir³². Öte yandan tanığın, mahkemeyi yanıltmadan gerçekliğe en uygun bilgi aktarımı için, dürüst, iyi ahlaklı, güvenilir ve sağlam karakterli olmasının da gerekli olduğu ifade edilmektedir³³. Şu hâlde, tanığın

Ders Kitabı, s. 305; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 731; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, 4032; Tanrıver, **Usûl**, s. 882; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 521.

²⁹ Meriç, **a.g.m.**, s. 114; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, 4099; Akil, Ercan Özler, **a.g.m.**, s. 70. Örnek bir karar için bkz. HGK, 23.12.2021, E. 2019/22-648 K. 2021/1757 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

³⁰ Kuru, **Şerh Cilt III**, 2571; Kuru, **Ders Kitabı**, s. 305; Koral, **a.g.m.**, s. 1170; Meriç, **a.g.m.**, s. 94; Akil, Ercan Özler, **a.g.e.**, s. 65; Tanrıver, **Usûl**, s. 960. Tanığın, vakıaları çoğu zaman aynen değil, algılama kabiliyetine göre aktaracağı ve bu yönüyle usûl hukukçuları tarafından en fena delil olarak nitelendirildiği hakkında bkz. Üstündağ, **a.g.e.**, s. 739.

³¹ Meriç, **a.g.m.**, s. 94.

³² Belgesay, **İspat Teorisi**, s. 115; Umar, **Şerh**, s. 606; Meriç, **a.g.m.**, s. 95; Akil, Ercan Özler, **a.g.m.**, s. 66-67.

³³ Tanrıver, **Usûl**, s. 960; Akil, Ercan Özler, **a.g.m.**, s. 63. Ahlak, din, şeref, namus gibi manevî yönleri zayıf kişilerin her zaman bilerek mahkemeyi yanıltabileceği hakkında bkz. Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 762; Kuru, **Ders Kitabı**, s. 305

hem beyanından hem kişiliğinden kaynaklı sebeplerle açıklamalarına şüpheyile yaklaşılabılır.

Tanığın bilinçli veya bilinçsiz olarak mahkemeyi yanıltabilmesinin mümkün olduğuna³⁴ işaret ettikten sonra, bu zayıf yönlerine rağmen tanık beyanının çok önemli bir delil olduğu ifade edilmelidir. Zira tanık beyanı, taraflar dışında bir üçüncü kişinin olay hakkındaki bilgisi olup, ikame edilemez olduğu için kıymetlidir. Bu nedenle, tanığı dinlemekten peşinen imtina etmekten ziyade tanık beyanını dikkatli bir şekilde değerlendirmek gerekir³⁵.

Tanık beyanını değerlendiren hâkim, tanığın olayı bilinçli veya bilinçsiz şekilde tam olarak aktarmasına engel olan hususları tespit ederken mantık kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışı değerlendirmesine başvurur³⁶. Yukarıda ifade edildiği gibi tanığın uyumsuzlukla ve uyumsuzluğun tarafları ile bir menfaat ilişkisinin olması veya taraflardan birinin yakın bir akrabası olması, genel hayat tecrübelerine ve hayatın olağan akışına göre tanığın beyanının güvenilirliği hakkında bir şüphe teşkil eder³⁷. Tanık beyanlarının hayatın olağan akışı karşısındaki durumu, “*tanık beyanları davacının iddialarını desteklese de hayatın olağan akışına aykırı olduğu*”³⁸ şeklinde mahkemelerce de değerlendirilmektedir. Tanığın beyanına güvenilip güvenilemeyeceği veya ne oranda, hangi kısımlar açısından güvenilebileceği noktasında bu kriterlere başvurularak değerlendirme yapılabilecektir. Nitekim, tanık beyanının güvenilirliği noktasında salt bir vicdani kanaat yeterli olmaz³⁹. Tecrübe kurallarına, mantık kurallarına ve hayatın olağan akışına dayanan bir kanaat elde edilmelidir. Böylece, tanık beyanını serbestçe

³⁴ Kuru, *Şerh Cilt III*, 2571; Yılmaz, *Şerh Cilt III*, 4119; Meriç, *a.g.m.*, s. 95; Atalı, Ermenek, Erdoğan, *a.g.e.*, s. 521; Akil, Ercan Özler, *a.g.m.*, s. 65-66; Kunter, Yenisey, Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 1352.

³⁵ Meriç, *a.g.m.*, s. 95; Akil, Ercan Özler, *a.g.m.*, s. 71.

³⁶ Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, *Usûl Hukuku*, s. 299; Üstündağ, *a.g.e.*, s. 602-604; Meriç, *a.g.m.*, s. 102; Kunter, Yenisey, Nuhoglu, *a.g.e.*, s. 1494.

³⁷ Bu yönde bkz. Umar, *Şerh*, s. 606.

³⁸ İlk derece mahkemesinin tanık beyanları bu şekilde değerlendirmesi sonucunda verdiği karar Yargıtay tarafından da onanmıştır. Bkz. Yarg. 11. HD, 28.04.2021, E. 2020/5893 K. 2021/4214 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). İlk derece mahkemesince karara esas alınan tanık beyanlarını hayatın olağan akışına aykırı bulan BAM, ilk derece mahkemesinin kararını bu açıdan kaldırarak yeniden esas hakkında karar vermiştir (Kayseri BAM 2. HD, 31.05.2023, E. 2023/1059 K. 2023/1084)

³⁹ Kuru, *Ders Kitabı*, s. 312; Meriç, *a.g.m.*, s. 95; Akil, Ercan Özler, *a.g.m.*, s. 66.

değerlendirme yetkisi de keyfi değil objektif olarak kullanılmış olur⁴⁰. Örneğin Yargıtay kararına konu bir uyuşmazlıkta, muvazaayı tespit etmeye çalışan mahkeme, miras bırakanın ilgili taşınmazı satmaya ihtiyacı olup olmadığı hakkında gösterilen davacı ve davalı tanıklarının beyanlarını değerlendirirken hayat tecrübelerinden yola çıkmıştır. Buna göre, miras bırakanın (seksen yaşında bir kadın) sırtında çuvala hobi olarak pazarcılık yaptığını ifade eden tanık beyanı, hayatın olağan akışına aykırı görülmüştür⁴¹. Görüldüğü üzere, emare niteliğindeki vakıalar hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek tanığın beyanının doğru olamayacağı sonucuna varılmıştır. Keza, başka bir kararda⁴², tanıkların birbiriyle çelişkili beyanlarından hangisine değer atfedileceği veya hangisinin esas alınacağı noktasında hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Buna göre, tanıklardan birinin davacıyla menfaat ilişkisi içinde olmasının, diğer emarelerle birlikte onun beyanını daha az güvenilir kıldığı hayatın olağan akışına uygun görülmüştür.

Yargıtay, delillerin özellikle de tanık beyanlarının değerlendirilmesinde alt derece mahkemelerce dikkat edilmesi gereken somut olayı aşan bazı ilkeler benimsemiştir⁴³. Buna göre, deliller ve bu arada tanık beyanı hayat tecrübelerine ve hayatın olağan akışına uygun olarak değerlendirilmelidir. Eğer hayatın olağan akışına aykırı bir tespitte bulunulmuşsa da bunun sebebi ortaya konulmalıdır. Örneğin, fazla mesai tanık beyanlarıyla ispatlanmışsa ve *işçinin uzun süre her gün fazla çalıştırıldığına ilişkin kabul* söz konusuysa Yargıtay tarafından bu vakıa

⁴⁰ Kuru, **Şerh Cilt III**, 2618; Meriç, **a.g.m.**, s. 102; Albayrak, **a.g.e.**, s. 302 vd.

⁴¹ İlk derece mahkemesinde yapılan bu değerlendirme, istinaf kanun yolunda bölge adliye mahkemesi tarafından yerinde bulunmuştur. Bkz. Trabzon BAM 1. HD, 26.10.2020, E. 2020/517 K. 2020/525 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

⁴² “Belirtmek gerekir ki, taraf tanıklarının birbiriyle çelişkili beyanları bulunması sebebiyle hangi tarafın tanığının beyanına değer verileceği Mahkemenin takdirinde ise de tanık beyanlarının hayatın olağan akışına uygun olup olmadığının da değerlendirilmesi gerekir. Davacı tanıkları davacı iddiasını doğrulamış iseler de davacı tanıklarından H.. Ö.. kendisinin 08:00-19:00 saatleri arasında çalıştığını ifade etmiştir. Diğer davacı tanığı da işyerinden davacıdan önce ayrılıp kasap dükkanı açan ve fesihten sonra davacının yanında çalıştığı arkadaşısıdır. Beyanlarından kendisine menfaat sağlayabilecek durumdadır. Ayrıca davacı tanığının kasap olması işyerinde aynı dönemde 9 kasap çalıştığı konusundaki tanık beyanları da nazara alındığında vardiyalı çalışma sisteminin olduğuna dair davalı tanık beyanlarının daha doğru ve hayatın olağan akışına uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu sebeplerle davacının fazla çalışma alacağının davalı tanık beyanlarına göre hesaplanması gerekirken davacı tanık beyanlarına göre hesaplanması hatalı olup bozma nedenidir.” Yarg. 7. HD, 14.05.2014, E. 2014/2693 K. 2014/10770 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

⁴³ Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 121-122.

tespitleri, *hayatın olağan akışına ve insan doğasına uygun düşmeyeceği* şeklinde değerlendirilmektedir⁴⁴. Bu kararlarda, tanık beyanlarının içeriği, komşu vakıalar üzerinden yapılan hayatın olağan akışı değerlendirmesiyle sınanmakta ve hayatın olağan akışına, insan doğasına aykırı bulunan kısma kuşku ile yaklaşılmaktadır. Gerçekten de yıllarca hastalanmadan, izin kullanmadan, düğün, bayram, ölüm gibi sebeplerle iş yerinden ayrılmadan her gün devamlı fazla mesai yapılmasının hayatın olağan akışına uygun olmadığı ifade edilebilir. Böylece Yargıtay, fazla mesai vakıasını ortaya koyan tanık beyanlarının değerlendirilmesi, hayatın olağan akışıyla bağdaşmayan kısımlara itibar edilmeden bir hesaplama yapılması gerektiğini ifade eden ilkesel kararlar vermektedir⁴⁵. Ancak Yargıtay; tanık beyanlarıyla ortaya konan ve hayatın olağan akışına, insan doğasına aykırı fazla mesai tespitlerinde belli ölçüde indirim yapılması gerektiği sonucuna varırken *“işçinin fazla mesai alacaklarından indirim yapılması konusunda yasal bir düzenleme bulunmamaktadır”* şeklinde bir ön açıklama yapmaktadır. Hâlbuki böyle özel ve ayrı bir kanun hükmüne gerek yoktur. Delillerin serbestçe ancak belli sınırlara uygun biçimde değerlendirilmesini öngören hüküm⁴⁶, zaten bahsi geçen fazla mesai tespitlerinde belli ölçüde indirim yapmaya imkân tanımaktadır. Zira bu kararlarda yapılan, esasında tanık beyanlarının değerlendirilmesi ve bu değerlendirme sonucunda vakıa tespitinin gözden geçirilmesinden ibarettir.

B. Bilirkişi Raporu Açısından Hayatın Olağan Akışı Değerlendirmesi

Hâkim, çekışmeli bir vakıanın doğruluğunun tespitinde ihtiyaç duyduğu özel ve teknik bilgiyi, uzman bir üçüncü kişi olan bilirkişi aracılığıyla elde eder⁴⁷.

⁴⁴ HGK, 02.03.2021, E. 2018/9-388 K. 2021/190 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

⁴⁵ HGK, 02.03.2021, E. 2018/389 K. 2021/191 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Bu yöndeki örnek kararlar: HGK, 23.03.2021, E. 2021/209 K. 2021/332 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi) HGK, 15.04.2021, E. 2016/2387 K. 2021/504 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi) Yarg. 15. HD, 14.04.2021, E. 2021/2613 K. 2021/1664 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası) HGK, 22.11.2022, E. 2021/660 K. 2022/1574 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi)

⁴⁶ Delillerinde serbestçe değerlendirilmesi ve sınırları hakkındaki genel açıklamalar için bkz. yuk. 3. Bölüm, I-B.

⁴⁷ Kuru, *Şerh Cilt III*, 2622; Üstündağ, *a.g.e.*, s. 740 vd. Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, *Usûl Hukuku*, s. 358; Süha Tanrıver, *Hukukumuzda Bilirkişilik*, Ankara, Yetkin Yay., 2021, s. 25; Atalı, Ermenek, Erdoğan, *a.g.e.*, s. 531.

Böylelikle bilirkişi, hâkimde uyuşmazlığın çözümü bakımından eksik olan ve vakıaların aydınlatılabilmesi için gerekli olan özel ve teknik bilgiyi tamamlamış olur. Dolayısıyla, üstlendiği işlev nedeniyle bilirkişi, hâkim yardımcısı pozisyonunda görülmüştür⁴⁸.

Bilirkişinin yargılamadaki işlevine dair kısa açıklamadan sonra, medenî usûl hukuku anlamında delil niteliğinde olanın, bilirkişinin kendisi değil, kendisine başvurulmuş konuda oy ve görüşünü içeren rapor olduğu belirtilmelidir⁴⁹. Bu rapordaki tespit, değerlendirme ve bilgiler hâkimin ihtiyaç duyduğu özel ve teknik bilginin niteliğine göre üç şekilde karşımıza çıkabilir. Buna göre, bilirkişi, yalnızca özel ve teknik bilgiyi mahkemeye iletebileceği gibi, bu özel ve teknik bilgiyi vakıalara uygulayarak vardığı sonucu da mahkemeye iletebilir veya bu özel ve teknik bilgiyi kullanarak vakıaların tespitini de yapabilir⁵⁰.

HMK'da (m. 266, 279/4) ve 6754 sayılı Bilirkişilik Kanununda (m. 3/2-3) hangi konularda bilirkişiye başvurulacağı belirlenmiştir⁵¹. Buna göre, bilirkişiye özel ve teknik bilgi gerektiren bir konuda başvurulabilir. Hukukî bilgiyle çözümlenmesi gereken veya bilirkişinin hukukî nitelendirme ve değerlendirme yapmasını gerektiren bir konuda bilirkişiye başvurulamaz. Öte yandan, genel bilgi veya tecrübeyle çözülebilecek bir konuda da bilirkişiye başvurulamaz. Bu noktada, henüz bilirkişi raporunun değerlendirmesi aşamasına geçmeden önce, hâkim tarafından bir değerlendirme yapılmalıdır. Bu değerlendirme, vakıa tespiti için ihtiyaç duyulan

⁴⁸ Tanrıver, **Bilirkişilik**, s. 26; Toraman, **Bilirkişilik**, s. 112-113; Atalay, **Delil**, s. 135. Bilirkişinin hâkim yardımcısı niteliğinde olup olmadığı hakkında görüşler için ayrıca bkz. Üstündağ, **a.g.e.**, s. 742-743.

⁴⁹ Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 530; Bilirkişinin veya bilirkişi raporunun delil niteliğinde olmadığı, hâkime, vakıa tespiti için ihtiyaç duyduğu özel ve teknik bilgiyi sağlayarak vakıanın aydınlanmasına yardımcı olduğu hakkında bkz. Atalay, **Delil**, s. 135. Bilirkişi raporunun, dar anlamda delil niteliğinde olmamasına rağmen hâkime ihtiyaç duyduğu bilgiyi sağlayarak vakıa ve delilleri değerlendirmesini sağlayan geniş anlamda bir ispat aracı olduğu hakkında bkz. Toraman, **Bilirkişilik**, s. 99-100.

⁵⁰ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 740; Alangoya, Yıldırım, Deren-Yıldırım, **Usûl Hukuku**, s. 358; Tanrıver, **Bilirkişilik**, s. 25; Toraman, **Bilirkişilik**, s. 331-351; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 531.

⁵¹ Bilirkişiye başvurulabilecek ve başvurulamayacak hâller Yargıtay kararlarında da açıklanmaktadır. Bu minvalde örnek bir karar için bkz. “*Bilirkişi, raporunda çözümü uzmanlığı, özel veya teknik bilgiyi gerektiren hususlar dışında açıklama yapamaz; hukukî nitelendirme ve değerlendirmelerde bulunamayacağı gibi, hâkim de genel bilgi veya tecrübeyle ya da hâkimlik mesleğinin gerektirdiği hukukî bilgiyle çözümlenmesi mümkün olan konularda bilirkişiye başvuramaz.*” HGK, 15.06.2021, E. 2017/17-2049 K. 2021/771 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

bilginin, özel ve teknik bilgi olup olmadığına karar verilmesine ilişkindir⁵². Hâkim tarafından bu kapsamda yapılacak değerlendirmede hayatın olağan akışına da başvurulabilecektir. Zira, hayatın olağan akışı gereği hâkim tarafından bilinmesi gereken bilgiler için, bir diğer deyişle hayatın olağan akışı içinde olağan, normal, makûl sayılabilecek bilgiler için bilirkişiye başvurulamaz⁵³. Örneğin, bir öğrencinin sınava girememesinin zarar oluşturup oluşturmayacağının tespitinde, bir zararın oluşacağı hayatın olağan akışı gereği değerlendirilebileceğinden bu konuda bilirkişiye gidilmemesi gerektiği ifade edilmiştir⁵⁴.

Bilirkişi raporu, takdirî bir delil olması sebebiyle hâkim tarafından diğer delillerle birlikte serbestçe değerlendirilecektir (HMK m. 282). Raporun yeterince kanaat vermemesi durumunda hâkim, bilirkişiye soru sorabilir veya bilirkişiden ek rapor alabilir ya da ayrı bir bilirkişiden yeni bir rapor alabilir (HMK m. 281/2-3). Bu konuda, tarafların bilirkişi raporundaki eksiklik ve belirsizliklere dair itirazları (HMK m. 281) da yol gösterici olacaktır.

Takdirî delillerin genelinde olduğu gibi bilirkişi raporunun değerlendirilmesinde de hâkim tarafından mantık kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına başvurulabilir. Buna göre, bilirkişi raporundaki tespit ve değerlendirmelerin mantık kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına aykırı olması durumunda, hâkimin bu hususlarda bilirkişiden ek açıklamalar istemesi veya yeni bir bilirkişiye başvurması gerekebilir. Yargıtay kararına konu bir olayda⁵⁵, bir ürünün iki ayrı yıla ait fiyatlarının aynı olması veya sonraki yıldaki fiyatların daha düşük olması hayatın olağan akışına aykırı görülmüştür. Kararda, bu durumun

⁵² Kuru, **Şerh Cilt III**, 2632.

⁵³ Tanrıver, **Bilirkişilik**, s. 45.

⁵⁴ Yılmaz, **Şerh Cilt III**, 4172.

⁵⁵ “Aynı kamulaştırma kapsamında kalan aynı gün Dairemizce incelenen dosyaların incelenmesinde Müdürlüğü’nün cennet elması ürününe 2013 ve 2014 yıllarına ait verilerinin aynı olduğu anlaşılmıştır. Bu durum hayatın olağan akışına aykırı olup Müdürlüğü’nden iki yıl için aynı verilerin gönderilmesinin nedenleri açıklattırılarak 2014 yılına ait veriler getirtilip bu veriler esas alınarak düzenlenecek bilirkişi raporuna göre karar verilmesi gerekirken, bilirkişi kurulunca henüz 2014 yılına ait verilerin oluşmadığı gerekçesi ile taşınmazın değerlendirilmesinde 2013 yılı verilerinin esas alınması suretiyle belirlenen kamulaştırma bedeline hükmedilmesi, doğru görülmemiştir.” Yarg. 18. HD, 13.06.2016, E. 2015/12388 K. 2016/9340 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Benzer bir karar için bkz. Yarg. 18. HD, 05.12.2016, E. 2015/13845 K. 2016/12656 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

sebebinin ortaya konularak yeniden bir bilirkişi raporu alınması gerektiği ifade edilmiştir. O hâlde, hâkim, doğrudan veya tarafların itirazları üzerine⁵⁶, hayatın olağan akışına aykırı değerlendirme ve tespitlerin sebebinin bilirkişiye açıklattırılmasına veya bu hususlara cevap veren yeni bir rapor alınmasına karar verebilir.

Hâkimin, tekrardan bilirkişiye başvurmaksızın, bilirkişi raporunda yer alan hayatın olağan akışına aykırı değerlendirme ve tespitlerin aksi yönde bir sonuca varıp varamayacağı da akla gelebilir. Bu noktada, öğretide, bilirkişi raporunun takdirî delil olmasından yola çıkılarak, hâkimin ihtiyaç duyduğu özel ve teknik bilgiyi bilirkişi raporundan elde ederek rapordan aksi yönde de karar verebileceği kabul edilmektedir⁵⁷. Aksi takdirde, hâkim bilirkişi raporu ile hüküm arasında bir aracı konumuna gelebilir⁵⁸. Ancak Yargıtay kararlarında⁵⁹, hâkimin bilirkişi raporunu değerlendirmesi, aynı bilirkişiden ek rapor veya farklı bir bilirkişiden yeni bir rapor almak olarak anlaşılmaktadır. Kanaatimizce de çoğu zaman mümkün olmamakla birlikte⁶⁰, rapordaki özel ve teknik bilgi kullanılarak mantık kurallarına, tecrübe kurallarına, hayatın olağan akışına aykırı değerlendirme ve tespitlerin aksi bir sonuca varılabilecektir⁶¹. Özellikle özel ve teknik niteliği fazla ve karmaşık bir

⁵⁶ Bilirkişi raporundaki tespitin hayatın olağan akışına aykırı olması sebebiyle yapılan taraf itirazlarına bir örnek olarak bkz. yuk., 2. Bölüm, I/A dn. 172.

⁵⁷ Kuru, **Şerh Cilt III**, 2769; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 752; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, 4255-4256; Tanrıver, **Bilirkişilik**, s. 123-124; Toraman, **Bilirkişilik**, s. 645-660; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 539.

⁵⁸ Tanrıver, **Bilirkişilik**, s. 123-124.

⁵⁹ “Ayrıca bilirkişi raporu kural olarak hâkimi bağlamaz. Hâkim, raporu serbestçe takdir eder. Hâkim, raporu yeterli görmezse, bilirkişiden ek rapor isteyebileceği gibi gerçeğin ortaya çıkması için önceki bilirkişi veya yeniden seçeceği bilirkişi vasıtasıyla yeniden inceleme de yaptırabilir.” Yarg. 3. HD, 26.05.2022, E. 2022/3381 K. 2022/5119 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Kararda görüldüğü üzere, bilirkişi raporunun hâkimi bağlamadığı belirtildikten sonra hâkimin elindeki yegâne imkânın, ek rapor almak veya yeni bir bilirkişi incelemesi yaptırmak olduğu vurgulanmıştır.

⁶⁰ Özellikle estetik operasyon nedeniyle açılan hekim sorumluluğu davaları, taşınmaz değerlendirme davaları gibi özel ve karmaşık nitelikteki uyuşmazlıklarda alınan bilirkişi raporlarının hâkim tarafından değerlendirilmesi son derece zordur. Nitekim böyle bir uyuşmazlıkta, hâkimin sahip olmadığı özel ve teknik bilgiyi bilirkişi raporundan elde edebilmesi mümkün olmaz. Bu nedenle bu gibi durumlarda, hâkim, bilirkişi raporuna dair şüphesi varsa bu şüpheleri ek rapor veya yeni rapor alarak gidermeye çalışmalıdır. Ayrıntılı açıklama için bkz. Ersin Erdoğan, S. Hilal Üçüncü, Bilirkişilik Kurumu ve “Bilirkişi Raporunun Delil Değerine İlişkin Bazı Sorunlar”, **HHFD**, C. X, No: 1, 2020, s. 380-382.

⁶¹ Bilimsel veya teknik bilginin bu niteliği arttıkça hâkimin bu bilgiyi değerlendirme imkânı azalır. Ancak bu durum, bilimsel ve teknik bilginin hâkim tarafından hiçbir şekilde değerlendirilemeyeceği anlamına gelmez. Zira delillerin değerlendirilmesinde geçerli diğer ilkeler

uyuşmazlıkta, hâkimin rapordan elde ettiği özel ve teknik bilgiyi kullanarak aksi yönde bir karara varabilmesi çoğunlukla mümkün olmaz. Hâkimin aksi yönde bir sonuca varması çoğunlukla mümkün olmasa da raporun içerdiği tespit ve değerlendirmelerin yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mantık kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına aykırılıklar taşıdığına dair şüpheleri varsa bu şüphelerin giderilmesi için bilirkişiden açıklama isteyebilir. Bir diğer ifadeyle takdirî delil niteliğinde olan bilirkişi raporunun değerlendirilmesi, ancak bu çerçevede hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine göre gerçekleştirilebilir.

C. Keşif Açısından Hayatın Olağan Akışı Değerlendirmesi

Keşif, hâkimin, uyuşmazlığın çözümü bakımından önemli vakıalar hakkında, duyu organları aracılığıyla doğrudan bilgi edinebilmek için taşınır, taşınmaz eşya ile insan vücudu üzerinde, bunların bulunduğu yerde veya mahkemede inceleme yapmasıdır⁶². Keşif sayesinde hâkim, uyuşmazlığın çözümü için önemli vakıalar hakkında, doğrudan ve aracısız olarak gözlem yapma, incelemede bulunma ve bilgi toplama imkânı elde eder⁶³.

Keşif kapsamında hâkim, uyuşmazlık konusu vakıalarla doğrudan temas ederek bunlar hakkında kanaat elde edebilir⁶⁴. Örneğin, bir taşınmazın üzerinde haksız el atma hâlinin devam ettiğini görmek suretiyle o vakıayı doğrudan gözlemlemiş olur⁶⁵. Öte yandan, uyuşmazlık konusu vakıa keşif sırasında ortadan kalkmış olabilir. Örneğin su borularının kesilmesinden kaynaklı tazminat davasında,

burada da geçerlidir. Buna göre mantık kurallarına, hayat tecrübelerine aykırı tespit ve değerlendirmeler hâkim tarafından göz önünde bulundurulabilecektir. Bu konuda bkz. Toraman, **Bilirkişilik**, s. 645-660.

⁶² İbrahim Aşık, **Medenî Usûl Hukukunda Keşif**, Ankara, Seçkin Yay., 2019, s. 19-20. Benzer tanımlar için bkz. Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 831; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, 4271; Zeynep Albayrak Açı, **Medenî Usûl Hukukunda Keşif**, Ankara, Adalet Yay., 2019, s. 32-33; Tanrıver, **Usûl**, s. 1088-1089; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 541.

⁶³ Keşfin bilgi toplama, gözlem yapma ve inceleme yapmayı sağladığı neredeyse bütün yazarlar kabul edilir. Ayrılık, keşfin delil niteliği noktasındadır. Bu husus çalışma konumuzla doğrudan ilgili olmadığından bu görüşlere yer vermekle yetiniyoruz: Keşfin gözlem yapma, delil elde etme ve bilgi toplama yöntemi olduğu ancak delil niteliğinde olmadığı hakkında bkz. Atalay, **Delil**, s. 135; Kunter, Yenisey, Nuhoglu, **a.g.e.**, s. 1326; Atalay, **Pekcanitez Usûl**, s. 1949. Keşfin kendisinin delil niteliğinde olmadığı, hâkimde kanaat oluşturmaya yarayan bir ispat aracı olduğu hakkında bkz. Aşık, **a.g.e.**, s. 50-51. Keşfin bilgilendirme amacının delil niteliğini engellemediği, delilin temsilîlik niteliğinin delilin gücünü ilgilendirdiği hakkında bkz. Albayrak Açı, **a.g.e.**, s. 49.

⁶⁴ Aşık, **a.g.e.**, s. 51; Albayrak Açı, **a.g.e.**, s. 48. Aksi yönde bkz. Atalay, **Delil**, s. 135.

⁶⁵ Örnekler için bkz. Albayrak Açı, **a.g.e.**, s. 48.

su borularının kesilmesi vakıası geçmişte gerçekleşmiş ve sona ermiştir. Oysa, bu vakıanın varlığı hakkında hayatın olağan akışına göre sonuç çıkarmayı sağlayacak ipuçları olan komşu vakıalar (zarar gören ekinler) mevcuttur ve devam etmektedir. Hâkim keşifte bu vakıaları gözlemleyerek hayatın olağan akışına ve mantık kurallarına göre hukuka aykırı fiil hakkında sonuç çıkarabilecektir.

Hâkimin keşif sırasında duyu organlarıyla elde ettiği bilgi ve bulgular takdirî delil niteliğindedir⁶⁶. Bunlar da hâkim tarafından serbestçe, ancak yukarıda ifade ettiğimiz gibi⁶⁷ mantık kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına göre değerlendirilir. Örneğin Yargıtay; bir kararı, keşif kapsamında elde edilen bilgi ve bulguların hayatın olağan akışına aykırı olduğu ve hayatın olağan akışına aykırılığın sebebinin araştırılması gerektiğinden bahisle bozmuştur⁶⁸. Şu hâlde, keşif sırasında elde edilen bilgi ve bulgular hem kendi içinde hem de birbiriyle karşılaştırılarak hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine aykırılık taşıyıp taşımadığı yönünden değerlendirilmelidir. Hayatın olağan akışından ayrılmayı haklı kılan sebeplerin olup olmadığı araştırılmalıdır. Zira anılan kararda, 20 yaşında olan ve askerlik çağındaki bir kişinin tek başına genişçe bir alanı imar ve ihya etmesi sonucuna ulaşan keşif tutanağı, hayatın olağan akışına aykırı bulunmuş ve bu durumun araştırılması istenmiştir. Demek ki, keşif sonucunda elde edilen bilgi ve bulgular doğrudan hükme esas alınmak yerine, delilleri değerlendirirken bağlı olunan yukarıdaki kriterler nezdinde ele alınması ve ortaya çıkan makûl şüphelerin giderilmesi gerekir.

Hâkim keşif sırasında gerektiğinde tanık ve bilirkişiye de başvurabilir (HMK m. 290/2). Hatta keşif kapsamında yapılacak inceleme çoğunlukla özel ve teknik bilgi gerektirdiğinden, bu incelemelerde hâkim tarafından bilirkişiye

⁶⁶ Aşık, **a.g.e.**, s. 51; Tanrıver, **a.g.e.**, s. 1090. Keşfin pek çok takdirî delili bünyesinde taşıdığı hakkında bkz. Albayrak Açı, **a.g.e.**, s. 60.

⁶⁷ Bkz. yuk. 3. Bölüm, I/B.

⁶⁸ “bu konuda davacının 1966 doğumlu olduğu, 1985 yılında imar ve ihyaya başladığı ve tek başına imar ve ihyayı 1987 yılında tamamladığı, yapılan keşif tutanaklarının kapsamlarından anlaşıldığından, imar ve ihyaya başladığı tarihte henüz 20 yaşında bulunan ve askerlik çağında olan bir kişinin tek başına yaklaşık 93000 m²’lik yeri imar ve ihya etmesinin hayatın olağan akışına uygun düşüp düşmediği” Yarg. 8. HD, 26.03.2012, E. 2012/1067 K. 2012/2168 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Benzer bir karar için bkz. Yarg. 8. HD, 14.04.2011, E. 2011/1294 K. 2011/2202 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

başvurulmaktadır⁶⁹. Bu durumda tanık beyanları ve bilirkişi raporları yukarıda kendi başlıklarında ele aldığımız şekilde değerlendirilecektir. Keza, tanık beyanları, keşif kapsamında gözlemlenen olay yerine ve olay yerindeki emarelere uygun olup olmadığı açısından da değerlendirilebilecektir⁷⁰. Bu değerlendirmede, tanık beyanları ile olay yeri arasındaki uyum açısından hayatın olağan akışına ve diğer değerlendirme kriterlerine başvurulabilecektir.

III. Senetle İspat Kuralı Açısından Hayatın Olağan Akışı Kavramı

A. Genel Olarak

Bir hakkın doğumu, düşürülmesi, devri, değiştirilmesi, yenilenmesi, ikrarı ve itfası amacıyla yapılan hukukî işlemlerin, yapıldığı zamanki miktar veya değerinin 2022 yılı için 6.640 lirayı aşması hâlinde senetle ispatı gerekir (HMK m. 200). Senetle ispat kuralının ikincisi olan senede karşı tanıkla ispat yasağına göre ise, senede bağlanmış her türlü iddiaya karşı, senedin hüküm ve kuvvetini ortadan kaldıracak ya da azaltacak nitelikteki hukukî işlemlerin, miktar veya değerine bakılmaksızın senetle ispat edilmesi gerekir (HMK m. 201). Gerek senetle ispat zorunluluğu gerek senede karşı tanıkla ispat yasağı, yalnızca hukukî işlemler için geçerlidir⁷¹. Ayrıca, senetle ispat zorunluluğundan farklı olarak, senede karşı tanıkla ispat yasağı zorunluluğu geçerliyse artık hukukî işlemin değer veya miktarının önemi yoktur. Bu sebeple, senede karşı tanıkla ispat yasağının uygulama alanının senetle ispat zorunluluğuna göre daha geniş olduğu söylenebilir⁷².

Senetle ispat kuralının geçerli olduğu vakıaların senet dışındaki kesin delillerle de ispatı mümkündür. Ancak en önemli ve uygulama alanı en geniş olan kesin delil, senettir. Bu sebeple, doğrusu kesin delille ispat zorunluluğu veya takdirî delille ispat yasağı olmasına rağmen, belli hukukî işlemlerin kesin delillerle ispatını

⁶⁹ Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 840.

⁷⁰ Aşık, **a.g.e.**, s. 21.

⁷¹ İlhan E. Postacıoğlu, **Şehadetle İspat Memnuiyeti ve Hudutları**, 2. bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 1071, Baha Matbaası, 1964, s. 38 vd.; Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 694, 714; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 453, 444; Yavaş, **a.g.e.**, s. 237; Tanrıver, **Usûl**, s. 864, 871; Atalı, Ermenek, Erdoğan, **a.g.e.**, s. 508-510.

⁷² Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 714.

zorunlu kılan düzenleme, kanunda senetle ispat zorunluluğu olarak anılmıştır⁷³. Buna göre, kanun gereği senetle ispat zorunluluğunun geçerli olduğu durumlarda, diğer kesin delillerle de ispat mümkündür.

Senetle ispatı zorunlu olan vakıaların takdirî delillerle ispatı mümkün değildir. Ancak, senetle ispat zorunluluğunu ortadan kaldıran istisnalardan biri gerçekleşmişse, artık takdirî delillerle ispat mümkün hâle gelir. Keza, kesin delillerle ispatı zorunlu olan bir vakıanın gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında, fiilî karinelere ve bu arada hayatın olağan akışına başvurularak bir değerlendirme yapılması da mümkün olmaz⁷⁴. Çünkü bu alanda, delillerin serbestçe değerlendirilmesi ilkesi geçerli değildir. Kesin delillerin söz konusu olduğu durumlarda hâkim tarafından yapılan faaliyet, o delilin işaret ettiği durumun kabullenilmesinden ibarettir.

Buna karşılık, senetle ispat kuralının geçerli olduğu bir vakıanın gerçekleşip gerçekleşmediğinin hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek bir sonuca varıldığı kararlara rastlanılmaktadır⁷⁵ ⁷⁶. Senetle ispat kuralına rağmen Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına başvurulması, öğretide, senetle ispat kuralına adeta bağımsız

⁷³ Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 694; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3672; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 452, 459; Erdönmez, **Pekcanıtez Usûl Cilt II**, s. 1836; Karslı, **a.g.e.**, s. 543-544; Erturgut, **a.g.e.**, s. 175-177. Tanrıver, **Usûl**, s. 939; Yavaş, **a.g.e.**, s. 147. Kesin hükmün bir delil olmaktan ziyade niteliği gereği doğruluk faraziyesine dayandığı, yeminin ise delil olmaktan ziyade karşı tarafın iddia ve savunmasının son bir tekrarı niteliğinde olduğundan senedin gerçek anlamda tek kesin delil olduğu ve bu nedenle Kanunda geçen ifadenin teorik olarak doğru olduğu hakkında bkz. Göksu, **Senetle İspat**, s. 56.

⁷⁴ Umar, Yılmaz, **a.g.e.**, s. 166; Umar, **Şerh**, s. 618; Taşpınar, **Fiilî Karineler**, s. 569; Göksu, **Senetle İspat**, s. 63.

⁷⁵ “... senette herhangi bir tahrifat bulunmadığı hususu taraflar arasında uyuşmazlık konusu değildir. Ancak davalının, bankadan kredi çekmek suretiyle kendisinden toplam 67.000,00TL bedel ile daire satın alan davacıya 900.000,00TL gibi davacının mali durumu ile izah edilemeyecek yüksek meblağı herhangi bir teminat olmaksızın elden verdiği iddiasının hayatın olağan akışına (genel hayat tecrübelerine) aykırı olduğu, hayatın olağan akışına dayanan kişinin, artık iddiasını ispatla yükümlü olmadığı ...” HGK, 18.06.2019, E. 2017/827 K. 2019/689 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). Kararda, senet içeriği hayatın olağan akışına aykırı olarak değerlendirilmiş ve senede karşı bir fiilî karine oluşturulmuştur.

⁷⁶ “Uluslararası çalışan bir TIR şoförünün sadece sefer başına ücret ile çalıştığı kabulü hayatın olağan akışına, yapılan işin gerekleri ile bu işkolunda çalışan işçiler hakkındaki genel ücret uygulamasına uygun düşmemektedir. ... ödenmeyen asgarî ücretin kabulü gerekirken mahkemece ... yazılı şekilde reddine karar verilmesi bozmayı gerektirmiştir.” Yarg. 9. HD, 11.03.2008, E. 2007/11859 K. 2008/4681. Bu karar, asgari ücretin dışında bir ücret sözleşmesinin emarelere dayalı olarak kabul edilmesi dolayısıyla Umar tarafından eleştirilmiştir. Bkz. Umar, **Şerh**, s. 619-620.

bir istisna eklenmiş gibi yorumlanmıştır⁷⁷. Oysaki, senetle ispat kuralının istisnaları sınırlı olarak düzenlenmiştir⁷⁸. Bu nedenle, bağımsız bir istisna oluşturularak senetle ispat kuralını sınırlamanın mümkün olmadığı söylenebilir. Nitekim, bir yandan da Yargıtay'ın bazı kararlarında, hayatın olağan akışına aykırılığın bağımsız bir istisna olamayacağına açıkça vurgu yapılmaktadır⁷⁹.

Hayatın olağan akışı kavramını senetle ispat kuralı ve bu kuralın istisnaları açısından ele almadan önce, istisnaların kısaca değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, senetle ispat kuralının maddî ve manevî imkansızlığı ve senedin kaybolması hâlini düzenleyen istisnaları, özel durumları düzenleme altına alan dar kapsamlı istisnalardır⁸⁰. Hatta bazı istisnaların, zaten senetle ispat zorunluluğunun geçerli olmadığı durumları düzenlediğinden gerçek anlamda istisna olarak görülemeyeceği de ifade edilmiştir⁸¹.

İstisnalardan ilkinde (HMK m. 203/1-a), yalnızca sınırlı olarak sayılan akrabalar arasındaki hukukî işlemlerin senetle ispatının zorunlu olmadığı düzenlenmiştir. Buna göre, bu akrabalar dışında kalan akrabalar veya akraba olmayan kişiler arasında, senet alınmasına engel olan bir manevî imkânsızlık olsa

⁷⁷ Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına aykırılığa dayalı adeta yeni bir istisna meydana getirilmiş olduğu hakkında bkz. bkz. Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1870-1872. Hayatın olağan akışının Yargıtay tarafından hukuka aykırı olarak senetle ispat kuralını aşmak için kullanıldığı hakkında bkz. Çiftçi, **a.g.e.**, s. 388.

⁷⁸ Kuru, **Şerh Cilt II**, s. 2246; Erturgut, **a.g.e.**, s. 180; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 445, 452, 459; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1851. *Berkin (Usul Hukukunda Senetler ve Senetlerin İspat Kuvveti*, İstanbul, 1947, s. 134)'e göre, HMK m. 203'ün karşılığı olan HUMK m. 293 tahdidi bir düzenleme olmadığını değildir. Zira, bu düzenleme, senet almanın imkânsız olduğu hâllerle mutad olmayan hâllerde hak sahiplerini ispat imkansızlığından korumaya dönük bir düzenlemedir. Ancak yazar sonraki tarihli bir makalesinde, anılan hükmün suistimal edilmemesi için dar yorumlanması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. Necmeddin M. Berkin, "Senetle İspat Mecburiyeti ve Kaidenin İstisnaları," **İÜHF**, 1950, C. XVI, No: 3-4, s. 814.

⁷⁹ "Kambiyo senetleri illetten mücerret olup senet borçlusu tarafından senedin gerçek bir borç ilişkisini göstermediği senede karşı senetle ispat kuralı çerçevesinde ispatlanmalıdır. Mahkemece bu yön göz ardı edilmek suretiyle taraflar arasındaki hesap hareketleri ve hayatın olağan akışı gibi soyut değerlendirmeler üzerinden gerekçe oluşturmak suretiyle davanın kabulü yoluna gidilmesi isabetsiz olup bozmayı gerektirmiştir." Yarg. 19. HD, 04.04.2016, E. 2015/15240 K. 2016/5702 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Benzer bir karar için bkz. Yarg. 19. HD, 22.12.2016, E. 2015/6657 K. 2016/16109 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

⁸⁰ Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 38; Yavuz Alangoya, "Hayatın Olağan Akışı Kavramı," **Makaleler**, Der. Mert Namlı, İstanbul, Beta Yay., 2012, s. 266; Kale, Keser, **a.g.m.**, s. 720.

⁸¹ Postacioğlu, **Şahadetle İspat**, s. 132. Bu istisnalar için ayrıca bkz. a.ş. 3. Bölüm, III/A, s. 86.

bile, senetle ispat zorunluluğu geçerli olacaktır⁸². İkinci istisna ise (HMK m. 203/1-b), senet alınmaması yolunda bir teamül oluşmuş olmasını aramaktadır. Bu istisnanın da yeteri kadar geniş uygulanmadığı söylenebilir⁸³. Üçüncü istisnanın (HMK m. 203/1-c) geçerli olabilmesi için ise senet alınmasının yangın, deniz kazası, deprem gibi olağanüstü sebeplerle mümkün olmaması veya çok zor olması gerekir. Bu istisna da son derece dar bir uygulama alanına sahiptir⁸⁴. İrade bozukluğu ve aşırı yararlanma iddialarını düzenleyen dördüncü istisna ise (HMK m. 203/1-ç), bu iddialar hukukî işlem niteliğinde olmadığından -Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu döneminde olduğu gibi- gereksiz bir düzenleme olmasından dolayı eleştirilmiştir⁸⁵. Zira senetle ispat kuralı hukukî işlemlerde geçerli olduğundan, hukukî işlem niteliğinde olmayan durumların ispatı için herhangi bir istisnaya başvurmaya ihtiyaç yoktur. Hukukî işlemlere ve senede karşı üçüncü kişilerin muvazaa iddialarına dair beşinci istisna (HMK m. 203/1-d) da senetle ispat kuralının gerçek anlamda bir istisnası olarak görülemez. Nitekim zaten senedi düzenlememiş olan (ve senedi düzenleyen kanunî halefi olmayan) taraf için senedin aleyhe delil olarak kullanılması mümkün olmadığından⁸⁶ bu istisnanın da gereksiz olduğu ifade

⁸² Fransız hukukunda, sayma yöntemi yerine senet alınmasındaki manevî imkânsızlık genel istisnası, her olay özelinde belirginleştirilmektedir (Postacioğlu, **Şehadetle İspat**, s. 152 vd.; Yavaş, **a.g.e.**, s. 305) Böylece bir yandan taraflar akraba olmasa da aralarında senet alınmasını engelleyen bir manevî imkânsızlık tespit edilebilirken, diğer yandan akrabalığın varlığı manevî imkansızlığın kesin sebebi olarak görülmez. Bu konuda tek belirleyici kıstas, somut olayın şartları içinde bir manevî imkânsızlık sonucuna varılıp varılamaması olur. Hukukumuzda da Fransız Hukukundaki istisnaların düzenlenişine uygun şekilde bir düzenlemeyle, taraflar arasındaki belli dereceye kadar olan hısımlık *şekli* kriterinin kaldırılarak genel bir düzenleme yapılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Böylelikle senetle ispat kuralı da amacına daha uygun bir uygulama alanı bulur. Örneğin kardeşler arasındaki ilişkinin manevî imkânsızlık doğuracak nitelikte olmadığı bir somut olayda, kanunda yer alan istisnayı şeklen karşıladığı için genel kuraldan sapılmış olmaz. Ancak kanunumuz *sayılı* kişiler arasında manevî yakınlığı varsaydığından ve varsayımın aksi ispat edilemediğinden amaca aykırı bu sonuçlar, mevcut düzenlemede engellenemez. Bu konuda detaylı açıklama için bkz. Yavaş, **a.g.e.**, s. 296; Erdönmez, **Pekcanıtez Usûl Cilt II**, s. 1852-1853.

⁸³ Bu istisna devam eden başlıkta ayrıca ele alınmış olduğundan burada yalnızca bir sonuç cümlesi yazılmakla yetinilmiştir.

⁸⁴ Erdönmez, **Pekcanıtez Usûl Cilt II**, s. 1852

⁸⁵ Umar, **Şerh**, s. 642; Yavaş, **a.g.e.**, s. 438 vd. *Yavaş*, bu istisnayı, hukukî fiillere ilişkin istisnalar başlığı altında almıştır.

⁸⁶ Kuru, **Şerh Cilt II**, 2245.

edilmelidir⁸⁷. Son istisna ise ancak senedin fiziken ortada olmadığı durumda geçerli olabilecektir.

Senetle ispat kuralının anılan istisnalarının uygulama alanının darlığı sebebiyle Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına aykırılık gibi bir istisnanın geliştirilmiş olması düşünülebilir. Öğretide de Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına aykırılığa başvurulmuş bazı hâllerin, kanuna aykırı olmasına rağmen somut olay açısından hakkaniyetli olduğu ifade edilmiştir⁸⁸. Bu açıdan yaklaşıldığında, Yargıtay tarafından somut olayla sınırlı hâllerde hayatın olağan akışına aykırılığa bir istisna gibi başvurulduğu tespiti yerinde görülebilir. Öte yandan, Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına aykırılık olarak geliştirilen durum, kanundaki istisnalardan birinin uygulama alanına da giriyor olabilir. Diğer istisnalar açısından bu pek mümkün olmasa da, teamül istisnası ve delil başlangıcı istisnaları bu açıdan elverişlidir. Zira teamül istisnası ve delil başlangıcı istisnaları senetle ispat kuralını yumuşatacak nitelikte görülmüştür⁸⁹. Bunlarda delil başlangıcı istisnası, diğer istisnalar gibi özel ve dar kapsamlı değil, konusu bakımından sınırlandırılmamış genel nitelikli bir istisnadır⁹⁰. *Alangoya* da Yargıtay'ın bir kararında başvurulmuş hayatın olağan akışına aykırılığın, (yazılı) delil başlangıcı istisnasının bir uygulaması olabileceği şeklinde değerlendirmiştir⁹¹. Bu sebeplerle anılan iki istisna bağlamında hayatın olağan akışı ele alınıp daha sonra genel bir değerlendirme yapılacaktır.

⁸⁷ Umar, **Şerh**, s. 633; Yavaş, **a.g.e.**, s. 458. Senetle ispat zorunluluğu kapsamına girmeyen bir hâl olduğu hakkında bkz. Göksu, **Senetle İspat**, s. 61.

⁸⁸ Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 166, dn. 737; Gülçin Çam, “Hukukta Hayatın Olağan Akışına Aykırılık Kavramının Bono Hakkında Uygulanabilirliği ve Yargıtay Kararları”, **BÜHFD**, C: II, No: 3, 2021, s. 39-42.

⁸⁹ Postacıoğlu, **Şahadetle İspat**, s. 155, 165, 253; Yavaş, **a.g.e.**, s. 296, 327. Delil başlangıcı açısından bu yönde bkz. Berkin, **a.g.m.**, s. 810.

⁹⁰ Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 38; Alangoya, **Hayatın Olağan Akışı**, s. 266; Kale, Keser, **a.g.m.**, s. 720; Salih Keser, **Medeni Yargılama Hukukunda Delil Başlangıcı**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2016, s. 43.

⁹¹ Hayatın olağan akışına uyumsuzluğun sonucunda (yazılı) delil başlangıcı istisnasının uygulanabileceği hakkında bkz. Alangoya, **Hayatın Olağan Akışı**, s. 268.

B. HMK 203/1-b Hükümü Çerçevesinde Hayatın Olağan Akışı Kavramının Yeri

Hukuk Muhakemeleri Kanunun 203. maddesinin 1. fıkrasının (b) bendinde *“İşin niteliğine ve tarafların durumlarına göre, senede bağlanmaması teamül olarak yerleşmiş bulunan hukuki işlemler”* senetle ispat kuralının istisnası olarak kabul edilmiştir. Hükümün gerekçesi ise şöyledir: *“Birinci fıkranın (b) bendi, 1086 sayılı Kanundaki ifadeye göre biraz daha geniş tutulmuştur. Bu yönde yerleşik yargı kararlarının da mevcut olduğu dikkate alınarak, özellikle hayatın olağan akışı çerçevesinde, senede bağlanması teamülden olmayan işlemlerde tanıkla ispatın mümkün olması amaçlanmıştır. 1086 sayılı Kanunun 293. maddesinin (4) numaralı bendinde yer alan “senede raptı müteamil olmayan muameleler” ifadesi yerine, doktrinde de kabul edilen şekilde “senede bağlanmaması teamül olarak yerleşmiş bulunan hukukî işlemler” ifadesine yer verilmiştir.”* Görüldüğü üzere, gerekçede hükümün uygulanma şartı olarak, hayatın olağan akışı çerçevesinde senede bağlanmama teamülünden bahsedilmiştir⁹². Bu hususu değerlendirmeye geçmeden önce hükümün nasıl anlaşıldığının açıklanması gerekir.

Gerekçede ifade edildiği üzere söz konusu düzenleme, 1086 sayılı Hukuk Usûlü Muhakemeleri Kanununa göre daha geniş tutulmuştur. Ancak, hükümde dil bilgisel bir farklılık olmakla birlikte 1086 sayılı Kanuna nazaran uygulama farkı oluşturacak bir değişiklik yapılmamıştır⁹³. Zira, düzenleme, önceden de senede bağlanmama noktasında bir teamülün varlığı şeklinde anlaşılmaktaydı⁹⁴.

Hükümde yer alan teamül, öğretide, senede bağlanmama noktasında yaygın bir geleneğin varlığı, bu durumun kararlılık oluşturmaya ve kamuoyunda bu geleneğe duyulan bir inanç olması şeklinde anlaşılmıştır⁹⁵. Yargıtay’ın bu konuda verdiği bir

⁹² Gerekçede hayatın olağan akışı kavramının kullanılmış olmasının yerinde olmadığı hakkında bkz. Yavuz Alangoya, M. Kâmil Yıldırım, Nevhis Deren-Yıldırım, **Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısı Değerlendirme ve Önerileri**, İstanbul, 2006, s. 122.

⁹³ Göksu, **Senetle İspat**, s. 63.

⁹⁴ Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 156; Kuru, **Şerh Cilt II**, 2245.

⁹⁵ Kuru, **Şerh Cilt II**, 2245; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, **a.g.e.**, s. 447; Tanrıver, **Usûl**, s. 942. Geleneğin yaygın, sürekli ve herkes tarafından böyle bilinip uygulanması gerektiği yönünde bkz. Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3773

karar⁹⁶ da öğretide kabul edilen niteliklerin uygulamada benimsendiğini göstermektedir. Bu kararda geçen ve bu sonuca varmamızı sağlayan ifade şu şekildedir: *“bir hukuki işlemin devamlı olarak senede bağlanmamasının adet haline gelmesi ve bu hususun zaman içinde herkesçe uyulmak suretiyle istikrarlı bir nitelik kazanmış bulunması ve ayrıca kamuoyunda da bu teamüle inanılmış olması gerekmektedir.”* Ancak örf adet hukuku seviyesine çıkmış bir teamül aranmamalıdır⁹⁷. Zira, teamülden bahsedebilmek için, ilgili teamülün uygulama anında benzer olaylara uygulanıyor olması ve bu konuda bir inancın varlığı yeterlidir⁹⁸. Bir başka tanıma göre ise, teamül örf adetin maddî unsuruna karşılık gelmekte olup yapılagelme şeklinde bir uygulama yeterlidir⁹⁹.

Hükümde salt bir teamül değil, işin niteliği ve tarafların durumuna göre bir teamül aranmıştır. İşin niteliği ile kastedilen, sözleşmenin içeriği, kapsamı ve sözleşmenin yapıldığı zaman ve mekân şartlarıdır¹⁰⁰. Tarafların durumuna nasıl bir anlam verilmesi gerektiği ise öğretide tartışılmıştır. Bir görüşe göre¹⁰¹, tarafların durumuna göre şartı, taraflar arasında bir teamül oluşmasının mümkün olacağı gibi bir anlama sebep olabilir. Ancak bu yorum, teamülün zamansal ve mekânsal açıdan tekrar etmesi gerektiği düşünüldüğünde yanıltıcı olur. Hatta böyle bir yorumun senetle ispat kuralını anlamsızlaştırabileceği de ileri sürülmüştür¹⁰². Yani, bu görüş esas alınırса hukukî işlemin tarafları arasında bir teamülden söz edilemez. Belirtmek gerekir ki bu görüş, senetle ispat kuralını yumuşatacak nitelikte görülen teamül istisnasının beklenen faydayı gösterememesine sebep olabilir. Nitekim bir üst

⁹⁶ Yarg. 9. HD, 14.02.2013, E. 2013/641 K. 2013/2260 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

⁹⁷ Senede bağlanmama teamülünün varlığının tespitinde kriter, mahalli örf adet değil tarafların içinde bulunduğu durumun niteliği ve özel durumlarıdır. Bkz. Berkin, **a.g.m.**, s. 816. Örf adet hukuku ile teamülün birbirinden farklı olduğu hakkında bkz. Edis, **Başlangıç Hükümleri**, s. 96; O. Gökhan Antalya, Murat Topuz, **Medenî Hukuk**, 4. bs., Ankara, Seçkin Yay., 2021, s. 300-301.

⁹⁸ Antalya, Topuz, **a.g.e.**, s. 301.

⁹⁹ Kemal Oğuzman, Nami Barlas, **Medeni Hukuk**, İstanbul, 27. bs., On İki Levha Yay., 2021, s. 102-103.

¹⁰⁰ Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 157.

¹⁰¹ Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 158; Yavaş, **a.g.e.**, s. 311.

¹⁰² Yavaş, **a.g.e.**, s. 311.

paragrafta verilen kararda da görüldüğü üzere, uygulamada, işin niteliği ve tarafların konumu değerlendirilmeksizin teamülün şartlarının varlığı aranmaktadır¹⁰³.

Öğretideki diğer bir görüşe göre ise¹⁰⁴, söz konusu istisna (HMK 203/1-b), özellikle HMK'nın senetle ispat kuralını yumuşatması karşısında dar yorumlanmamalıdır. Aksi takdirde, aynı hukukî işlem için karşı taraftan gönderilen bir kısa mesaj bile tanık dinletmeye olanak verirken, taraflar arasında yıllardır devam eden bir uygulama dikkate alınmayacaktır. Nitekim Fransız hukukunda, teamülün varlığı istisna olarak açıkça yer almamasına rağmen mahkemelerce manevî imkânsızlık kapsamında görülmekte ve daha da ileri gidilerek iki taraf arasında bir teamülün mevcut olabileceği kabul edilmektedir¹⁰⁵. Bu örnekten hareketle istisnaların geniş yorumlanması eğiliminin Fransız hukukunda da mevcut olduğu ifade edilmiştir¹⁰⁶.

Taraflar arasındaki bir uygulamanın istisna kapsamında görülüp görülemeyeceğinin tespitinde, gerekçede yer alan hayatın olağan akışı çerçevesinde bir teamül oluşması ifadesinden de yola çıkılabilir. Zira bir Yargıtay kararında, daha önce 15 defa sözlü sipariş verildiği ve bu siparişlerin gereğinin yerine getirildiği, bu kapsamda mevcut siparişin de sözlü olarak verildiği iddiasının hayatın olağan akışına uygun olduğu ifade edilmiştir¹⁰⁷. Aksi durumun yani *bu sözlü sipariş iddiasının kabul edilmemesi ve yazılı belge aranmasının çok fazla kuralcı davranmak* olacağı eklenmiştir. Kararda senetle ispat kuralının herhangi bir istisnası ile bağ kurulmuş olmasa da taraflar arasındaki bir uygulamanın senetle ispat kuralı dışına çıkarılıp çıkarılamayacağı tartışılmıştır. Buna göre, taraflar arasındaki uygulamanın geçmişi

¹⁰³ HUMK 293/4 (HMK 203/1-b) istisnasının senetle ispat kuralını yumuşatma niteliğinin Yargıtay tarafından hayata geçirilmediği hakkında bkz. Alangoya, **Hayatın Olağan Akışı**, s. 258.

¹⁰⁴ Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1854

¹⁰⁵ Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 152 vd.; Yavaş, **a.g.e.**, s. 306-307.

¹⁰⁶ Yavaş, **a.g.e.**, s. 306-307.

¹⁰⁷ “Taraflar arasında temel akdî ilişkinin kurulduğu uyumsuzluk konusu değildir. Daha sonra 15 kez sözlü sipariş üzerine davacı şirket tarafından mal imali ve teslimi yapılmıştır. Davacı şirketin 22.02.2008 tarihinde sözlü olarak 40 mağaza için sipariş verildiği iddiası, taraflar arasındaki ilişkinin yürüyüş şekline ve hayatın olağan akışına uygundur. Sadece bu sözlü sipariş iddiasının kabul edilmemesi, yazılı belge aranması çok fazla kuralcı davranmak olarak yorumlanmıştır.” Yarg. 15. HD, 18.04.2013, E. 2012/3527 K. 2013/2691 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Bu karar, “hayatın olağan akışı kriterinin, senetle ispat zorunluluğuna ilişkin kuralı değiştiremeyeceği de açıktır” şeklinde bir gerekçeyle Hukuk Genel Kurulu tarafından yerinde görülmemiştir. Bkz. HGK, 08.04.2021, E. 2017/15-425 K. 2021/440 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

göz önünde bulundurularak mevcut hukukî işlemin senede bağlanmaması hayatın olağan akışına uygun görülmüştür. Bir başka ifadeyle, taraflar arasındaki uygulama, hayatın olağan akışı çerçevesinde değerlendirildiğinde, mevcut işlemin senetle ispat kuralı dışına çıkarılması için yeterli görülmüştür. Bu karar taraflar arasında bir teamül oluşabileceği fikrini benimsemektedir. Hayatın olağan akışı kriteri ise, taraflar arasındaki uygulamanın mevcut şekilde devam ettiğini ortaya koyarken, bir diğer ifadeyle böyle bir sonuç çıkarırken başvurulabilecek bir ölçü olmaktadır. Öğretide de taraflar arasında oluşmuş kabul edilen bir teamülün inkârının açıkça hakkın kötüye kullanılması oluşturacağı durumlarda, söz konusu istisnanın (HMK 203/1-b) uygulanması gerektiği şeklinde ifade edilmiştir¹⁰⁸. Kanaatimizce de taraflar arasında belli bir süredir devam eden uygulamanın hayatın olağan akışı çerçevesinde o şekilde devam ettiği öngörülebiliyorsa artık uyuşmazlık konusu işlem açısından anılan bentteki istisna uygulama alanı bulabilecektir. Böyle bir yorum, kanun metninde yer alan “*tarafların durumuna göre*” ve gerekçede yer alan “*özellikle hayatın olağan akışı çerçevesinde*” ifadelerine de uygun olur. Ayrıca, anılan istisnanın, yalnızca uyuşmazlığın taraflarını aşan zamansal ve mekânsal açıdan yaygın ve herkes tarafından uyulan bir teamülün varlığı hâlinde uygulanması, HMK’nın senetle ispat kuralını yumuşatan gelişimine de uygun olmaz.

Taraflar arasında bir teamülün oluşup oluşamayacağı ihtimali dışında, hayatın olağan akışı değerlendirmesinin bu istisna kapsamında genel olarak bir yeri olup olmadığı da değerlendirilmelidir. Yargıtay kararına konu bir olayda¹⁰⁹, ilk derece mahkemesince başvuru bilirkşi raporunda “*hayatın olağan akışı gereği öğrencinin senet karşılığı borçlanmayacağı*” temeline dayanılmıştır. Buna karşılık Yargıtay, bu kararı şu gerekçeyle bozmuştur: “*Belirtilen istisnai kanun hükmü mahkemece nazara alınarak, işlemin niteliği itibarıyla diğer öğrenciler ile yurt hizmetine ilişkin yapılan anlaşmalarda sözleşme yapılıp yapılmadığı, yine senet kullanılıp kullanılmadığı, bölgede işletilen yurtlarda hangi uygulamanın teamül olarak benimsendiği araştırılarak*” Görüldüğü üzere, bir hukukî işlemin senede

¹⁰⁸ Erdönmez, **Pekcanıtez Usûl Cilt II**, s. 1853.

¹⁰⁹ Yarg. 13. HD, 28.11.2018, E. 2016/24653 K. 2018/11435 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). Benzer bir karar olarak bkz. Yarg. 13. HD, 04.11.2019, E. 2016/29879 K. 2019/10777 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

bağlanmaması hayatın olağan akışına uygun olsa bile, böyle bir kabul teamül istisnasının uygulanması için yeterli görülmemektedir. Bir diğer deyişle teamülün tespit edilmiş olması aranmaktadır. Kanaatimizce her ne kadar madde gerekçesinde hayatın olağan akışı ifadesi geçmekteyse de madde metninin bu hâliyle, hayatın olağan akışı gereği yapılan bir kabulün istisna kapsamında değerlendirilebileceğini söylemek zordur. Yani, bir hukukî işlemin senede bağlanmaması hayatın olağan akışına ne kadar uygun olursa olsun, o konuda bir teamül oluşmamışsa - taraflar arasında teamülün oluşup oluşmayacağı tartışması hariç- senetle ispat kuralına istisna teşkil etmez. Zira, hayatın olağan akışı ve teamül birbirinden farklı kavramlardır. Teamülün varlığı, hayatın olağan akışının tespitinde göz önünde bulundurulabilecekse de hayatın olağan akışına uygun her durumun teamül olduğu söylenemez¹¹⁰. Daha açık ifadeyle, teamülün bulunduğu bir alanda hayatın olağan akışının o yönde olduğu söylenebilirse de bir durumun, olayın, davranışın hayatın olağan akışına uygun olması o yönde bir teamülün varlığı anlamına gelmez.

C. Delil Başlangıcı Çerçevesinde Hayatın Olağan Akışı Kavramının Yeri

Senetle ispat zorunluluğu bulunan hâllerde delil başlangıcı varsa tanık dinlenebilmesi mümkündür (HMK m. 202/1). HMK m. 202’de delil başlangıcı şöyle tanımlanmıştır: *“iddia konusu hukuki işlemin tamamen ispatına yeterli olmamakla birlikte, söz konusu hukuki işlemi muhtemel gösteren ve kendisine karşı ileri sürülen kimse veya temsilcisi tarafından verilmiş veya gönderilmiş belge”*. Bu hükme göre delil başlangıcı, iddia konusu hukukî işlemi muhtemel gösteren ve kendisine karşı

¹¹⁰ Teamül, yukarıda (dn. 95-97) ifade edildiği gibi, örf adet hukuku kurallarının bir ön aşamasını teşkil eder. Örf adet hukuku kuralları ise; benzer davranış, olay ve hukukî ilişkilere toplum tarafından bağlanan çözümün kuşaklar boyu aktarılması sonucunda yerleşmiş hukuk kurallarından oluşur (Akipek, Akıntürk, Ateş, **a.g.e.**, s. 86; Antalya, Topuz, **a.g.e.**, s. 295) Görüldüğü üzere, bir örf adet hukuku kuralı uzun zamandır sürekli olarak uygulanıyor olmalı ve içeriği konusunda tereddüt bulunmamalıdır. Hayatın olağan akışı ise bir davranışın, olayın veya hukukî ilişkinin çözümünü içeren bir kural değildir. Örf adet hukuku kuralları ve teamüller de hayatın olağan akışının tespitinde dikkate alınır. Örneğin bir meslekte oluşmuş teamül, hayatın olağan akışının o yönde olduğunu gösterir. Ancak bir davranışın hayatın olağan akışına uygun olması o konuda bir teamülün varlığını göstermez. Bir diğer ifadeyle bir konunun hayatın olağan akışına uygun olup olmaması o konuda bir teamül olmasından bağımsız olarak değerlendirilebilir.

kullanılacak taraftan kaynaklanan¹¹¹ takdirî delil niteliğinde¹¹² bir belgedir. Tanımda da görüldüğü üzere, delil başlangıcı HMK'nın 199. maddesinde tanımlanmış belgenin özel ve nitelikli bir hâlidir. Buna göre, bir belgenin delil başlangıcı olabilmesi için, aleyhine kullanılacak kişiden kaynaklanmış olan ve iddia konusu hukukî işlemi tam olarak ispat edememekle birlikte muhtemel gösteren bir niteliği haiz olması gerekir.

Delil başlangıcı genel nitelikte bir istisna olup, diğer istisnalardan farklı olarak konu ve kapsam sınırlaması bulunmamaktadır. Bu nedenle, HUMK döneminden beri senetle ispat kuralını yumuşatma¹¹³ ve bu kuralın sakıncalarını giderme aracı¹¹⁴ olarak görülmüştür. Öyle ki, teknolojinin gelişimine bağlı olarak ortaya çıkan kayıt araçlarının delil niteliği konusunda çözüm arayan hukukçular ister istemez yazılı delil başlangıcına yönelmiştir¹¹⁵. Ayrıca, genel bir istisna olmasının bir sonucu olarak (HUMK döneminde uygulama alanını genişletecek hiçbir değişikliğe uğramamış olmasına rağmen¹¹⁶) öğreti tarafından genişletici yorumlarla¹¹⁷ uygulama alanı genişletilebilmiştir. Hukuk Muhakemeleri Kanunuyla birlikte ise hem HUMK döneminde öğreti tarafından yapılan genişletici yorumlar büyük oranda kanuna

¹¹¹ Delil başlangıcının tanımında yer alan *gönderilmiş* veya *verilmiş* olma ifadeleri, delil başlangıcının kaynağına işaret eder. Buna göre, delil başlangıcı niteliğindeki belge ile aleyhine kullanılacak kişi arasında maddî veya objektif bir bağ olmalı. Bir başka ifadeyle, söz konusu belge, aleyhine kullanılacak kişinin eseri olmalı. Bu nedenle kaynaklanmış olma ifadesi daha uygundur. Bu yönde açıklamalar için bkz. Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 257; Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 108-109; Umar, **Şerh**, s. 645; Erturgut, **a.g.e.**, s. 241; Keser, **Delil Başlangıcı**, s.153.

¹¹² Üstündağ, **a.g.e.**, s. 678; Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 134; Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 38; Erturgut, **a.g.e.**, s. 252; Keser, **Delil Başlangıcı**, s. 35, 46. Delil başlangıcının, takdirî delil olmakla birlikte ispat gücü açısından takdirî delille kesin delil arasında olduğu hakkında bkz. Yavaş, **a.g.e.**, s. 394.

¹¹³ Berkin, **a.g.m.**, s. 810; Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 253.

¹¹⁴ Konuralp, **İspatın Zorlanan Sınırları**, s. 38.

¹¹⁵ Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 44-45.

¹¹⁶ Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 21.

¹¹⁷ Örneğin, kanunî düzenlemede, yazılı delil başlangıcının aleyhine delil olarak kullanılacak tarafça *verilmesi* şartı yer almaktayken, aleyhine kullanılacak taraftan sâdır olan (kaynaklanan) ancak verilme şartını sağlamayan belgelerin de yazılı delil başlangıcı niteliğinde olabileceği ifade edilmiştir. Bkz. Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 257; Kuru, **Şerh Cilt II**, s. 2390; Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 110. Keza, Hukuk Usûlü Muhakemeleri Kanununda, aleyhine kullanılacak kişinin temsilcisinin oluşturduğu belgenin yazılı delil başlangıcı olarak nitelenip nitelenemeyeceği açık değildi. Ancak, kaynak Fransız hukukunda bu düzenlemenin mevcut olması ve temsilcinin beyanının maddî hukukta temsil olunanı bağlaması gibi yazılı delil başlangıcı oluşturabilmesinin de mümkün olması gerekçeleriyle, temsilci tarafından oluşturulan belgenin yazılı delil başlangıcı niteliği kazanabileceği ifade edilmekteydi. Bkz. Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 285; Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 118.

yansımış hem de yazılılık şartı kaldırılmıştır. Yazılılık şartının ve yazılılığa atıf yapan *evrak ve vesaik* ifadelerinin kaldırılarak ispata elverişli her bilgi taşıyıcısını kapsayan *belgenin* delil başlangıcı olmasının mümkün kılınması, söz konusu düzenlemedeki en önemli değişiklik olmuştur¹¹⁸.

Delil başlangıcının maddî unsurunu teşkil eden belge, HMK'da her türlü bilgi taşıyıcısını kapsayacak şekilde tanımlanmıştır (HMK m. 199). Bu tanımdan yola çıkılarak, belgenin çok geniş tanımlandığı ve tek sınırının hukuka aykırı yollardan elde edilmemesi olduğu ifade edilmiştir¹¹⁹. Buna göre, hukuka aykırı yollardan elde edilmemiş olmak kaydıyla yazılı belgeler, elektronik belgeler ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak oluşturulan her türlü bilgi taşıyıcısı delil başlangıcının maddî unsurunu oluşturabilir. Örneğin, ispat edilmek istenen hukukî işlemin delili olarak hazırlanmadığı hâlde, diğer iki unsuru taşıyan bir belge (örneğin mektup, kısa mesaj, e-posta) delil başlangıcı olabilir¹²⁰. Bunun yanında, doğrudan doğruya ispat edilmek istenen hukukî işlemi göstermemekle birlikte komşu vakıayı gösteren belge (zamanaşımına uğramış bono gibi) de delil başlangıcı teşkil edebilir¹²¹. Öte yandan, isticvap kapsamında elde edilen bilgiler ikrar niteliğini haiz olmamakla birlikte, şartları taşıyorsa delil başlangıcı oluşturabilir¹²². Keza, tarafların dilekçelerindeki ve duruşmadaki (vakıalara ilişkin) beyanları da delil başlangıcı oluşturabilir¹²³.

Delil başlangıcının alanının genişliğine dair bu genel çerçevenin çizilmesinin amaç; senetle ispat zorunluluğu olan durumlarda, hayatın olağan akışına aykırılığa dayanılarak tanık dinlenmiş olması durumunun, delil başlangıcı kapsamına dahil edilebilecek olmasıdır. Zira, genel bir istisna niteliğinde olması ve saydığımız gelişmeler sebebiyle, senetle ispat kuralının geçerli olduğu alanda başvuru hayatın

¹¹⁸ Yavaş, **a.g.e.**, s. 328-329; Kale, Keser, **a.g.m.**, s. 720-722.

¹¹⁹ Abdurrahim Karşlı, Evren Koç, Cengiz Serhat Konuralp, **Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda Problemli Konular**, İstanbul, Alternatif Yay., 2014, s. 120. Benzer şekilde bkz. Yavaş, **a.g.e.**, s. 339-343.

¹²⁰ Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 49; Ozan Tok, **Medeni Usul Hukukunda Delil Başlangıcı**, Ankara, Seçkin Yay., 2016, s. 50; Keser, **Delil Başlangıcı**, s. 77-78.

¹²¹ Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 127.

¹²² Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 107; Tok, **a.g.e.**, s. 69-70.

¹²³ Erturgut, **a.g.e.**, s. 244; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1862-1863; Keser, **Delil Başlangıcı**, s. 139-144.

olağan akışına aykırılık hâli için ilk akla gelen düzenleme delil başlangıcı olmaktadır.

Hayatın olağan akışına aykırılığın delil başlangıcı teşkil edip edemeyeceği noktasında öğretide tartışmaya sebep olan bir Yargıtay kararında¹²⁴, birden çok komşu vakıa değerlendirilerek senet içeriği hayatın olağan akışına aykırı görülmüş ve başka bir istisnaya dayanılmaksızın tanık dinlenebileceği sonucuna varılmıştır. Bu kararı değerlendiren *Alangoya*, hayatın olağan akışına aykırı bir durumu belgeleyen senede karşı ileri sürülen hayatın olağan akışına aykırılık itirazının, delil başlangıcı kapsamına girebileceğini ileri sürmüştür¹²⁵. Yazara göre, delil başlangıcının amacı, hukukî işlemin muhtemel gösterilmesinin objektif olarak ortaya konulmasıdır. Bu objektiflik, belgedeki el yazısıyla veya isticvapta beyanların hâkim huzurunda tespiti yoluyla sağlanabilir. Bu örneklerde olduğu gibi, tarafın beyanları ve resmi mercilerden elde edilen bilgiler de tarafın mali durumunu objektif olarak ortaya koyabilecektir. Bundan sonra ise bu durumda olan birinin senette yazan miktarda bir borcu verip veremeyeceği hayatın olağan akışına göre değerlendirilecek ve senedin bedelsizliği veya muvazaa için karine oluşacaktır¹²⁶. *Göksu* ise, kararda, hayatın olağan akışına aykırılığın yazılı delil başlangıcı olarak değerlendirilmesi için yeterli bir veri olmadığını; hayatın olağan akışı kavramının, senetle ispat kuralı ile değil ispat yüküyle alâkalı olduğunu, bu sebeple de senede karşı tanık dinletilme imkânı vermeyeceğini ileri sürmüştür¹²⁷.

¹²⁴ “Ne var ki, senede karşı senetle ispat zorunluluğunu öngören bu kural da mutlak değildir. ... Kaldı ki, somut olayda, davacının belgede belirtilen miktarda parayı borç olarak verecek mali gücünün bulunmadığı, davalıların miras bırakanının da bu miktarda borç almasını gerektirecek herhangi bir durumunun mevcut olmadığı da savunulmuş ve buna ilişkin deliller toplanmıştır. İşçi emeklisi eşi olduğu dosya kapsamından anlaşılan davacının, herhangi bir işinin, gelirinin ve malvarlığının bulunduğu kanıtlanamamıştır. Davalıların miras bırakanının ise, 1982 yılından itibaren oto tamirhanesi işlettiği, gayrimenkullerinin ve özel otomobilinin bulunduğu, kira geliri elde ettiği, buna ilişkin resmi yazı cevaplarıyla sabittir. Bu durumda, davacının davalıların miras bırakanına 1.08.1997 tarihinde 10 milyar TL. borç para vermesi hayatın olağan akışına da uygun düşmemektedir. Yukarıdaki açıklamalar ve somut olayın değinilen özellikleri gözetildiğinde, davalıların savunmasının tanıkla kanıtlanması usulen mümkündür.” HGK, 20.03.2002, E. 2002/177 K. 2002/206 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

¹²⁵ *Alangoya*, **Hayatın Olağan Akışı**, s. 266.

¹²⁶ *Alangoya*, **Hayatın Olağan Akışı**, s. 267-268.

¹²⁷ *Göksu*, **Senetle İspat**, s. 63. Hukuk genel kurulu kararının senede karşı senetle ispat zorunluluğuna aykırı olduğu hakkında bkz. Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3784.

Kanaatimizce anılan kararda, senedin bedelsizliğini veya muvazaayı doğrudan gösteren bir delil başlangıcı söz konusu değildir. Bir başka ifadeyle, ispatlanmak istenen işlemi doğrudan gösteren bir delil başlangıcı mevcut değildir. Zira, bir tarafın mali durumunu gösteren belgeyle, o tarafın alacaklı olduğu senedin karşılıksız olması arasında doğrudan bir bağ kurulamaz. Yalnızca, iddia edilen hukukî işlemin doğruluğunu gösteren bir fiilî karine söz konusudur. Malî durumu objektif olarak ortaya koyan belgeler, hayatın olağan akışına göre değerlendirildiğinde, bedelsizlik veya muvazaanın varlığı hakkında bir karine oluşturabiliyorsa artık bu istisnanın uygulama alanı bulduğu söylenebilir. Zira Hukuk Muhakemeleri Kanunuyla birlikte senetle ispat kuralının yumuşatılması da bu yorumu destekler niteliktedir¹²⁸. Burada, hayatın olağan akışına göre yapılan değerlendirme, malî durumu gösteren belgelerden muvazaa veya bedelsizliğin muhtemel kabul edilip edilemeyeceğine dönüktür. Bir başka ifadeyle, hayatın olağan akışı değerlendirmesi, delil başlangıcının muhtemel gösterme unsuruna denk gelmektedir. Hayatın olağan akışına başvurularak bedelsizliğin veya muvazaanın muhtemel olduğu objektif olarak ortaya konulmuş olur. Hayatın olağan akışı, delil başlangıcının belge unsurunun yerini almış değildir. Tarafların beyanlarını içeren tutanak ve dilekçeler ile resmi mercilerden elde edilen bilgiler¹²⁹ hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek bir delil başlangıcı oluşturulmaktadır. Ayrıca öğretide ifade edilenin aksine, hayatın olağan akışı yalnızca ispat yükü ile alakalı bir kavram değildir. Delillerin değerlendirilmesinde, dolaylı ispatta ve bu arada emare ispatında da hayatın olağan akışına başvurulmaktadır. Delil başlangıcının, nitelik olarak, iddia olunan vakıanın doğruluğu yönünde bir emare teşkil ettiği düşünüldüğünde¹³⁰, söz

¹²⁸ Erdönmez, **Pekcanıtez Usûl Cilt II**, s. 1872.

¹²⁹ Resmî merciden elde edilen bilgilerin, aleyhine kullanılacak tarafın maddî ve fikrî ürünü olmaması sebebiyle kaynaklanma unsurunun gerçekleşmediği de ileri sürülebilir. Zira, *kaynaklanma* unsurunun varlığından söz edilebilmesi için ilgili belgenin, aleyhine kullanılacak kişinin maddî ve fikrî ürünü olması gerekir. Aleyhine kullanılacak tarafın maddî ürünü olmaması delil başlangıcı olmaya engel olmayabilirse de, fikrî ürünü olmaması durumunda delil başlangıcının varlığından söz edilemez (Bu konuda bkz. Erturgut, **a.g.e.**, s. 246 vd.; Tok, **a.g.e.**, s. 55, 70) Bu nedenle resmî mercilerden elde edilen bilgiler kişinin beyanlarına dayanmamaktaysa, bir diğer deyişle ilgili merciler görevi gereği bilgi toplamışsa kaynaklanma unsurunun gerçekleşmediği gündeme gelebilir.

¹³⁰ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 676; Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 135; Yavaş, **a.g.e.**, s. 391. Delil başlangıcıyla vakıanın doğruluğu hakkında bir karine olduğu hakkında bkz. Berkin, **a.g.m.**, s. 812.

konusu belgeler hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek ispat konusu olan hukukî işlem hakkında bir emare ortaya çıktığı söylenebilir. Bu emarenin bir anlamda ispat gücünün tamamlanması diğer deliller ve bu arada tanık beyanıyla gerçekleşecektir¹³¹.

Senetle ispat kuralının geçerli olduğu işçi ücretlerinin tespiti noktasında da Yargıtay tarafından devamlı olarak hayatın olağan akışına göre değerlendirme yapılmaktadır. Örneğin bir Yargıtay kararı şöyledir: “Çalışma yaşamında daha az vergi ya da sigorta primi ödenmesi amacıyla zaman zaman, iş sözleşmesi veya ücret bordrolarında gösterilen ücretlerin gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Bu durumda gerçek ücretin tespiti önem kazanır. İşçinin kıdemi, meslek unvanı, fiilen yaptığı iş, işyerinin özellikleri ve emsal işçilere ödenen ücretler gibi hususlar dikkate alındığında imzalı bordrolarda yer alan ücretin gerçeği yansıtmadığı şüphesi ortaya çıktığında, bu konuda tanık beyanları gözetilmeli ve işçinin meslekte geçirdiği süre, işyerinde çalıştığı tarihler, meslek unvanı ve fiilen yaptığı iş bildirilerek sendikalarla, ilgili işçi ve işveren kuruluşlarından emsal ücretin ne olabileceği araştırılmalı ve tüm deliller birlikte değerlendirilerek bir sonuca gidilmelidir ... davacı 7 yıl kıdeme sahip sanayii tipi çamaşır makinası bakım-onarımı yapan zaman zamanda il dışı servis hizmetlerine de giden bir işçi olup bu kıdem ve nitelikte işçinin asgari ücretle çalıştığını kabul etmek hayatın olağan akışına aykırıdır.”¹³² İspatlanmak istenen ücretin senetle ispat zorunluluğu sınırını aşması durumunda senetle ispatı gerekir. Ücret, senetle ispat zorunluluğunu aşmasa bile, senet niteliğindeki¹³³ imzalı bordroya karşı, onun hüküm ve kuvvetini ortadan kaldıracak ya da azaltacak nitelikteki bir hukukî işlemin de senetle ispatı gerekir. Kararda ise, komşu vakıaların değerlendirilmesi sonucunda imzalı bordroların gerçeği yansıtmadığı şüphesi oluşursa, tanık beyanlarına ve diğer takdirî delillere başvurulabileceği ifade edilmiştir. Daha sonra da işçinin kıdemi ve yaptığı işin niteliği gereği asgari ücretle çalışmasının hayatın olağan akışına uyumsuzluğu ortaya

¹³¹ Konuralp, **Yazılı Delil Başlangıcı**, s. 135; Yavaş, **a.g.e.**, s. 391.

¹³² Yarg. 9. HD, 16.04.2019, E. 2017/10115 K. 2019/8866 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

¹³³ Gülümden Ürcan, “Bireysel İş Uyuşmazlıklarında Senetle İspat,” **75. Yaş Günü İçin Baki Kuru Armağan’ı**, Ankara, 2004, s. 794. Senet niteliği taşımayacağı hakkında aksi görüş için bkz. Kar, **a.g.e.**, s. 678-679. İmzalı bordroların işçinin ücreti açısından değil işçi tarafından tahsil edilen ücret açısından senet niteliği taşıdığı hakkındaki görüş için ayrıca bkz. Ürcan, **a.g.m.**, s. 796.

konulmuştur. Böylece, senetle ispat kuralı uygulanmamıştır¹³⁴. Ancak, işçinin kıdemi ve yaptığı işin niteliği, işverenin tuttuğu kayıtlardan objektif olarak ortaya konulabilir. Bu bilgilerin hayatın olağan akışına göre değerlendirilmesi sonucunda ise bordrodaki ücretin gerçeği yansıtmadığı yönünde bir karine oluşturulabilir. Bir diğer ifadeyle, *Alangoya* tarafından ileri sürülen delil başlangıcının bu kararlarda da meydana geldiği söylenebilir.

Ancak; kişinin ekonomik durumunu gösteren belgeler, resmî mercilerden elde edilen bilgiler, tarafların dilekçeleri, işveren kayıtları her ne kadar belge niteliği taşısa da, birbirinden bağımsız bu belgelerin bir araya gelerek delil başlangıcı oluşturmamasından ziyade, her biri ayrı bir emareyi ortaya koyan belgelerin birlikte değerlendirilmesiyle sonuç çıkarma olduğu ileri sürülebilir. Nitekim bu yorumun, delil başlangıcının belge unsurunun sınırlarını zorlamakta hatta ortadan kaldırmakta olduğu da ifade edilebilir. Şüphesiz delil başlangıcının tek bir belge olması şart değilse de, bu belgelerin birbiriyle bağlantısı olması gerekir¹³⁵. Bu nedenlerle, bir yargı kararında hayatın olağan akışına aykırılık olarak ifade edilen husus bir delil başlangıcı olarak görülebilirse de, buna dikkatli yaklaşmak gerekir.

D. Değerlendirme

Senetle ispat kuralının geçerli olduğu alanda¹³⁶ hayatın olağan akışına başvurulmuş hâllerin hepsi aynı nitelikte değildir. Örneğin senetle ispat kuralının

¹³⁴ İmzalı ücret bordrolarının varlığına rağmen tüm delillerin birlikte değerlendirilerek gerçek ücretin belirlenmesi gerektiği hakkında bkz. Şahin, Çil, “6100 Sayılı HMK’ya Göre İş Yargısında İspat Yüğü ve Deliller”, *İÜHF*, C. LXXII, No: 2, 2014, s. 93; Kar, *a.g.e.*, s. 629, 679. İş uyuşmazlıklarında, işçinin işini kaybetmemek veya ücretini alabilmek için bordroyu imzalamış olmasının iradesini sakatlamış olabileceği ve bu nedenle de ücretin ispatı noktasında senetle ispat kuralının istisnasının söz konusu olabileceği hakkında bkz. Ürcan, *a.g.m.*, s. 798. İşçinin iradesinin sakatlanmış olduğunun genel bir kabul şeklinde ele alınamayacağı, bunun için somut olayın şartlarının değerlendirilmesi gerektiği, özellikle iş hukukundan doğan hakları kullanabilecek durumda olan bir işçinin iradesinin sakatlanmış olduğunun kabul edilemeyeceği hakkında bkz. Muhammet Özekes, “İş Akdinin Sona Ermesinde Boşa Atılan İmza”, *AÜHFD*, C. LI, No: 3, 2002, s. 60-61.

¹³⁵ Yılmaz, *Şerh Cilt III*, s. 3735.

¹³⁶ Senedin varlığına rağmen senede karşı senetle ispat kuralının geçerli olmadığı durumlarda hayatın olağan akışına başvurulmasında bir engel yoktur. Örneğin, tasarrufun iptali davalarında, iptal sebeplerinin ispatı noktasında senetle ispat kuralının geçerli olmasına olanak ve gerek yoktur. Zira, davacı alacaklı iptale konu tasarrufun tarafı olmadığından tasarruf konusu senedin aksi her türlü delille ispat edilebilir (Baki Kuru, *İcra ve İflas Hukuku*, 3. bs., C: IV, 1997, s. 3550-3551) Yargıtay da tasarrufu konu alan senedi, her türlü delille birlikte hayatın olağan akışına göre

istisnası olan irade bozukluğunun varlığı objektif¹³⁷ bir şekilde ortaya konmaya çalışılırken hayatın olağan akışı değerlendirmesi de yapılmaktadır¹³⁸. Ancak burada hayatın olağan akışı, söz konusu irade sakatlığı istisnasının oluşup oluşmadığında başvurulacak bir kriter konumundadır. Öte yandan bazen de herhangi bir istisna ile bağ kurulmaksızın hayatın olağan akışına başvurulmakta ve (bağımsız bir istisna gibi) senetle ispat kuralı aşılmaktadır. Bu tür kararlarda özellikle delil başlangıcı kapsamına giren bir durumun oluşup oluşmadığı değerlendirilebilir¹³⁹. Öte yandan özellikle yıllık iznin ispatına ilişkin kararlarda¹⁴⁰, yıllık iznin kullandırıldığıının imzalı izin defteri veya buna eşdeğer senet niteliğinde bir belgeyle ispatlanması gerektiği¹⁴¹ genel kural olarak kabul edilmekte ancak bu tür belgelerden çıkan sonuç hayatın olağan akışına aykırı nitelikteyse karşı tarafın bilgisine başvurulması gerektiği ifade edilmektedir. Burada başvurulacak hayatın olağan akışına aykırılığın bağımsız bir istisna gibi işlev gördüğü söylenemez. Zira, hayatın olağan akışına aykırılık taşıyan yıllık izin kullanılmadığı yönündeki tespitler hakkında tanık dinlenmesi yoluna başvurulmamaktadır. Ancak böyle bir belge olmayan kısım için kabul edilen yıllık izin talepleri hayatın olağan akışına aykırılık taşıyorsa, Yargıtay, ek usûlî imkanlara başvurulduktan sonra bu konuda bir karar verilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

değerlendirmektedir (Bu minvaldeki örnek kararlar için bkz. Uyar, **Hayatın Olağan Akışı 2**, s. 283-299)

¹³⁷ İrade bozukluğu ve aşırı yararlanma iddialarının objektif, makul ve mantıklı bir şekilde ortaya konulmasından sonra ancak tanık dinlenebilir. Bu yönde açıklamalar için bkz. Postacıoğlu, **Şehadetle İspat**, s. 231 vd.; Kuru, **Şerh Cilt III**, 2399 vd.; Yavaş, **a.g.e.**, s. 438 vd.; Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1857.

¹³⁸ Yarg. 9. HD, 31.03.2002, E. 2022/3411 K. 2022/4289 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Karara konu olayda, aldatmanın varlığı hayatın olağan akışı değerlendirmesi de dahil olmak üzere objektif bir biçimde ortaya konulmuş ve bu karar Yargıtay tarafından onanmıştır.

¹³⁹ Bkz. yuk. 3. Bölüm, III/C.

¹⁴⁰ Yarg. 9. HD, 31.03.2002, E. 2022/3411 K. 2022/4289 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Bir başka karar da şöyledir: “Mahkemece davacının 6 yılı aşkın çalışma süresi boyunca hiç yıllık izin kullanmadığı kabul edilerek 114 gün üzerinden hesaplanan yıllık izin ücreti alacağı hükmü altına alınmıştır. Davacının bu süre içinde hiç izin kullanmamasının hayatın olağan akışına aykırı olduğu düşünülerek, izin alacağı konusunda Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nun 31. maddesi gereğince davacı isticvap olunarak sonuca gidilmesi gerekirken, yazılı şekilde eksik incelemeyle davalı vekilinin istinaf talebinin reddine karar verilmesi hatalıdır.” Yarg. 9. HD, 18.01.2021, E. 2020/4485 K. 2021/1169 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

¹⁴¹ Yıllık iznin kullandırıldığıının ispatında kesin delille ispat zorunluluğunun geçerli olduğu hakkında bkz. Çil, **a.g.m.**, s. 100.

Hayatın olağan akışına aykırılığın kambiyo senedine özgü takiplerde başvurulmuş menfi tespit davalarında özel bir yeri vardır. Zira, bu davalarda, özellikle de bedelsizlik iddiaları açısından Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına aykırılığa sıkça başvurulmaktadır¹⁴². Bu durumun, senetle ispat kuralının şekilciliğinin¹⁴³ kambiyo hukukuna yansıyan ağır sonuçlarına çözüm bulma arayışının¹⁴⁴ da bir sonucu olduğu söylenebilir. Zira, kambiyo senetlerindeki soyutluk ilkesinin bir sonucu olarak alacaklının, kambiyo senedinin temeli olan temel ilişkiyi ve alacaklı olduğunu ispat etmesine gerek yoktur; senedi ibrazı yeterli olup başka herhangi bir delil ibraz etmesine de gerek yoktur¹⁴⁵. Alacaklı açısından bu avantajın yanında, borçlunun da senede karşı olan iddia ve savunmalarını senetle ispatlaması gerektiğinden, kambiyo senetlerinin pek çok durumda kötüye kullanıldığı ifade edilmektedir¹⁴⁶.

Senet borçlusu temel ilişkiden kaynaklı bir sebeple borçlu olmadığını ileri sürdüğünde, senedin bedelsiz veya karşılıksız olduğunu ileri sürmüş olur¹⁴⁷. Bu durumda borçlu, önce temel ilişkiyi daha sonra da bu temel ilişkinin bedelsizliğini senetle ispat etmelidir¹⁴⁸. Zira alacaklı kambiyo senedine dayanarak alacaklı olduğunu senetle ispat etmiştir. Ancak, borçlu pek çok durumda ileri sürdüğü bedelsizlik iddiasını senetle ispat edemez. Özellikle bazı durumlarda, örneğin arada

¹⁴² Çam, **a.g.m.**, s. 39. *Alangoya* da hayatın olağan akışı kavramını, senetle ispat kuralı bağlamında değerlendirirken yalnızca senede karşı senetle ispat zorunluluğu açısından ele almış olup incelediği karar menfi tespit davası neticesinde verilmiş bir karardır. Bkz. Alangoya, **Hayatın Olağan Akışı**, s. 257 vd.

¹⁴³ Medenî usûl hukukundaki en katı şekilcilik kuralının senetle ispat kuralı olduğu hakkında bkz. İbrahim Ermenek, “Medeni Usul Hukukunda Şekilcilik”, **GÜHFD**, 2000, No:1-2, s. 167

¹⁴⁴ Senetle ispat kuralının ve bu kuralın istisnalarının yetersiz kaldığı kambiyo hukukunda kaynaklı vakıalar için uygulama ve öğretide çözüm arandığı hakkında bkz. Kiraz, **a.g.m.**, s. 531.

¹⁴⁵ Hüseyin Ülgen, Mehmet Helvacı, Arslan Kaya, N. Füsun Nomer Ertan, **Kıymetli Evrak Hukuku**, 14. bs., İstanbul, Vedat Yay., 2021, s. 101.

¹⁴⁶ Yaşar Can Göksoy, “Kambiyo Senetlerine Dayalı Menfi Tespit Davalarında İspat Yükü Açısından “Hayatın Olağan Akışı” Kavramı”, **Ticaret Hukuku Sempozyumu 2021 Bildiri Kitabı Sorunlar ve Çözüm Önerileri 9-12 Şubat 2021**, Ankara, Yetkin Yay., 2021, s. 542.

¹⁴⁷ Ahmet Türk, “Kambiyo Senedi Borçlusu Tarafından Açılan Bedelsizliğe ve Hükümsüzlüğe dayalı Menfi Tespit Davalarının Gösterdiği Özellikler”, **DEÜHFD**, C. 7, Özel Sayı, 2005, s. 321.

¹⁴⁸ Türk, **a.g.m.**, s. 360. Soyut borç ikrarı niteliğinde bir senet olan kambiyo senetleri hukukî sebebin varlığına da karine teşkil eder. Senet aleyhine olan taraf sebebin gerçekleşmediğini ispat etmesi gerekir. Burada da senetle ispat kuralı ve istisnaları geçerli olur. Bkz. Üstündağ, **a.g.e.**, s. 662. Borç ikrarının bir sebebi varsa onun gerçekleşmediğini, aksi durumda ise önce borç ikrarının bir sebebinin olduğunu sonra da bu sebebin gerçekleşmediğini ispat etmek gerekecektir. Bu ispat faaliyetinde de HMK m. 201 geçerli olacaktır. Bkz. Umar, **Şerh**, s. 629.

herhangi bir hukukî ilişki yoksa bunun senetle ispatı oldukça zordur. İşte bu gibi hâllerde, hayatın olağan akışına aykırı olan senet içeriğine karşı ileri sürülen bedelsizlik iddiaları için senetle ispat kuralının uygulanmadığı Yargıtay kararları mevcuttur¹⁴⁹. Ancak Yargıtay kararlarında, senetle ispat kuralı açısından hayatın olağan akışına aykırılığa dayanma noktasında bir istikrar olmadığı söylenebilir. Zira, bazı Yargıtay kararlarında senetle ispat kuralının geçerli olduğu alanda hayatın olağan akışına başvurulamayacağı ifade edilmektedir¹⁵⁰. Hatta Yargıtay'ın aynı türdeki olaylarda bile farklı kararlar verdiği rastlanmaktadır¹⁵¹. Örneğin bir Yargıtay kararında; yazıyla gösterilen bedelin rakamla gösterilen bedelden bin kat fazla olması, davacının malî durumu ile izah edilemeyecek bir meblağı elden vermiş olmasının hayatın olağan akışına aykırı olması ve belirtilen tarihte YTL kullanımının terk edilerek TL kullanımına geçilmiş olması sebebiyle yazıyla gösterilen bedelde borcun olmadığı sonucuna varılmıştır¹⁵². Öte yandan bir başka kararda¹⁵³ ise, yazıyla gösterilen senet bedelinin (on beş Türk lirası) hiçbir alım gücü olmamasına ve bu miktarda bir borç için senet düzenlenmesinin hayatın olağan akışına aykırı olmasına rağmen yazıyla gösterilen senet bedeli dikkate alınmıştır.

Senetle ispat kuralının geçerli olduğu alanda hayatın olağan akışı değerlendirmesinin yeri olup olmadığı hususunda, Yargıtay kararlarında olduğu gibi öğretide de bir birlik yoktur. Bir görüşe göre, senetle ispat kuralının geçerli olduğu

¹⁴⁹ HGK, 20.03.2002, E. 2002/177 K. 2002/206 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi). “tüm dosya kapsamından davacının işyerinde çalıştığı süre, yaptığı iş, dinlenen tanık beyanları, senedin düzenleme, ödeme tarihi ile takib konulmasına ilişkin aradan geçen üç yıla yakın süre, işyerinde yapılan uygulamalar ve hayatın olağan akışına göre takibe konu senedin, davacılarından işe girerken teminat olarak alınan senet olduğu anlaşılmaktadır” Yarg. 22. HD, 09.09.2019, E. 2019/5179 K. 2019/15608 (Göksoy, **a.g.m.**, s. 548) “davalının, 1986 ve öncesi yıllarda devlet memuru olarak 200.000.000 TL’yi tedarik edip, davacı şirkete herhangi bir belge almadan vermesinin ve yedi yıl gibi uzun bir süre geri ödenmesini istememesinin hayatın olağan akışına da uygun düşmeyeceği” Yarg. 19. HD, 16.09.1996, E. 2019/6123 K. 2019/7805 (Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1871-1872).

¹⁵⁰ Örnek iki karar için bkz. yuk. 3. Bölüm, III/A dn. 79.

¹⁵¹ Senette yazıyla ve rakamla yazılan bedellerin farklı olduğu durumlardan kaynaklı davalar açısından bu yönde bkz. Ebru Tüzemen Atik, “Kambiyo Senetlerinde Senet Bedelinin Farklı Şekillerde Gösterilmesi ve Hayatın Olağan Akışına Aykırılık Kıstası,” **Selçuk Hukuk Kongresi 2020 Özel Hukuk Tebliğleri Tam Metin Kitabı**, 2020, s. 82.

¹⁵² Benzer bir karar: “tanzim tarihindeki Türk lirasının değeri dikkate alındığında hiçbir alım gücü olmayan 26 YTL üzerinden bono düzenlenmesi hayatın olağan akışına uygun düşmediği gibi, bu yöndeki kabul, aşırı şekilcilik olup, ağır hak kaybına neden olmaktadır.” Yarg. 12. HD, 17.12.2009, E. 2009/17047 K. 2009/25571 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi).

¹⁵³ Yarg. 12. HD., 24.02.2015, E. 2014/287794 K. 2015/3706 (Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi)

bir alanda hayatın olağan akışına ve fiilî karinelere başvurulması yerinde değildir¹⁵⁴. Diğer bir görüşe göre, alacaklının elindeki senede göre şeklen hak sahibi olmasına rağmen bu durumun hayatın olağan akışına aykırı olması hâlinde alacaklılık sıfatı tartışmalı hâle gelir ve artık söz konusu senede dayanarak alacağını talep etmesine izin verilmemelidir¹⁵⁵. Keza HMK'daki en önemli değişikliğin senetle ispat kuralını yumuşatmak olduğu düşünüldüğünde, hayatın olağan akışına aykırılığı ortaya konan senet içeriğine karşı istisnaen tanık dinletilebileceği de ileri sürülmüştür¹⁵⁶. Açık kambiyo senetlerine karşı ileri sürülen ve bu senetlerin anlaşmaya aykırı doldurulduğunu içeren itirazların senetle ispatının zor olduğu, bu hâllerde de hayatın olağan akışına aykırılığın göz önünde bulundurulmasının taraf menfaatlerine uygun olacağı ileri sürülmüştür¹⁵⁷. Öte yandan, bir bonoya karşı ileri sürülen ve senet metninden anlaşılmayan itirazların senetle ileri sürülmesi gerektiği; ancak somut olaydaki tüm vakıaların hâkimin objektif değerlendirmesi kapsamında hayatın olağan akışına aykırı olduğu ortaya konulabiliyorsa artık senede karşı senetle ispat kuralının katı bir şekilde uygulanmayabileceği de ileri sürülmüştür¹⁵⁸. Benzer şekilde bir başka görüşe göre ise, açık bir şekilde hayatın olağan akışına aykırı durumların ispatında, temel ilişki kambiyo ilişkisinden bağımsız düşünülerek bu itirazlar senetle ispat kuralının dışında bırakılabilir¹⁵⁹.

Görüldüğü üzere, bu konuda fikir beyan eden öğreti çoğunluğunun, hayatın olağan akışına aykırılığı açıkça ortaya konulan senede karşı tanık dinletilebileceği yaklaşımını desteklediği söylenebilir. Ancak hayatın olağan akışı

¹⁵⁴ Umar, **Şerh**, s. 636; Göksu, **Senetle İspat**, s. 63; Yılmaz, **Şerh Cilt III**, s. 3784. Hayatın olağan akışına başvurulmasının hakkaniyetli olduğu ancak senetle ispat kuralının ve fiilî karinenin teorik temellerine aykırı olduğu hakkında bkz. Peksöz, **Karineler ve Fatura**, s. 166, dn. 737.

¹⁵⁵ Talih Uyar, “Hayatın Olağan Akışına Aykırı Olduğu” Gerekçesiyle “Bir Senedin İptaline” Karar Verilebilir Mi?” **LHD**, C. XIII, No: 151, 2015, s. 195-196

¹⁵⁶ Erdönmez, **Pekcanitez Usûl Cilt II**, s. 1872.

¹⁵⁷ Ebru Tüzemen Atik, **Açık Kambiyo Senetleri**, 3. bs., Ankara, Seçkin Yay., 2021, s. 416-417.

¹⁵⁸ Çam, **a.g.m.**, s. 41-42

¹⁵⁹ Göksu, **a.g.m.**, s. 551. Bu görüşe iki açıdan karşı çıkmıştır. Öncelikle, kambiyo senedinin temsil ettiği borç ile temel ilişkiden kaynaklanan borç aynı borç olup senetle ispatlanması gerekir (Kiraz, **a.g.m.**, s. 553) Gerçekten de bu borçların birbirinden ayrılarak ispat faaliyetine konu edilmesi soyutluk ilkesine zarar verebilir. İkinci olarak, bir kambiyo senedinin bedelsizliğine ilişkin iddia veya savunma açısından ticari defterler de kesin delil niteliğinde olduğundan hayatın olağan akışına başvurmaya gerek olmadığı da ifade edilmiştir (Kiraz, **a.g.m.**, s. 546) Ancak, tarafların tacir olmaması veya tacir olsalar bile her iki tarafın da defterlerinde bir kayda rastlanılmaması durumunda ticari defterler bu konuda bir çözüm olmayacaktır.

değerlendirmesinin, kambiyo hukukuna hâkim olan ilkeleri devre dışı bırakmaması için, bu istisnanın sınırlı hâllerde uygulanması gerektiği de bu yazarlarca ifade edilmektedir. Kanaatimizce, kambiyo senedine karşı bedelsizlik iddialarının ispatında senet lehtarının dilekçelerinden, tutanağa geçen beyanlarından veya resmî mercilerden elde edilen belgelerden söz konusu senedin bedelsiz olduğu hayatın olağan akışına göre muhtemel sayılabiliyorsa, delil başlangıcının oluşmuş olduğundan bahisle tanık dahil diğer takdirî delillere başvurulabilir¹⁶⁰. Öğretide, sınırlı hâllerde ve hayatın olağan akışına açıkça aykırı olan durumlarda senetle ispat kuralının aşılabileceği ifade edilmektedir. Nitekim, hayatın olağan akışına aykırılığın açıkça ortaya konulabilmesi için objektif verilere ihtiyaç vardır. Örneğin borçlunun durumuna nazaran senet bedelinin çok yüksek olması veya işçi, kiracı gibi sözleşmede daha zayıf olan tarafın diğer taraf lehine olacak şekilde kambiyo senedi düzenlemiş olması hâllerinde, ekonomik durumun objektif olarak ortaya konması mümkündür. Bu gibi hâller objektif bir biçimde ortaya konulabilirse, hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek bir delil başlangıcı elde edilebilir. Böylelikle bu hâllerin, soyutluk ilkesinden ve senetle ispat kuralından taviz verilmeden önlenmesi de mümkün hâle gelir. Belirtmek gerekir ki, bu sonuç, (delil başlangıcının yazılılık şartının olduğu HUMK döneminde bile kayda değer bir nitelik taşıırken) Hukuk Muhakemeleri Kanunuyla birlikte (delil başlangıcının alanının genişletilerek) senetle ispat kuralının önemli ölçüde yumuşatılması yolundaki gelişmeyle de uyumlu olacaktır.

Bununla birlikte delil başlangıcı düzenlemesi, hâlâ belge unsurunu gerekli kılmaktadır. Bir başka ifadeyle hayatın olağan akışına aykırılığın delil başlangıcı oluşturmamasının mümkün olmadığı hâller olabilir¹⁶¹. Burada önemle belirtmek gerekir ki, bağımsız bir istisnadan söz edilmesi ve senetle ispat kuralının bazı durumlarda uygulanması hâlinde hakkaniyetsiz durumlar oluşturmaları örtülü boşluk kurumunu akla getirmektedir. Zira istisna boşluğu da denilen bu boşluk türünde, hukuk kuralı yeterince daraltılmış değildir ve hükmün amacına aykırı, adaletsiz sonuçlar ortaya

¹⁶⁰ Bu konuda ortaya koyduğumuz çekince için bkz. yuk. s. 99.

¹⁶¹ Bkz. yuk. 3. Bölüm, III/C, s. 99.

çıkabilmektedir¹⁶². Zira senetle ispat kuralı da tipik durumlar açısından faydalı olsa da, bazı adaletsiz sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Nitekim öğretideki tartışmalar da bu duruma bir çözüm olmaya yönelmiş durumdadır. Bu nedenle oldukça sınırlı bir biçimde hayatın olağan akışına aykırı bir durumu içeren hukukî işlemler açısından örtülü boşluk olduğu düşünülebilir. Ancak söz konusu kuralın, her ne kadar bazıları gerçek bir istisna niteliği taşımasa da¹⁶³, yeterince istisnayı içerdiği de ileri sürülebilir. Keza, şimdiye kadar HMK ve ondan önce HUMK'ta yapılan değişikliklerde bu yönde bir değişiklik yapılmamış olması göz önünde bulundurulursa da, kanun koyucunun bilinçli olarak senetle ispat kuralını daha fazla sınırlandırmak istemediği düşünülebilir. Kaldı ki, delil başlangıcının alanı genişletilmek suretiyle senetle ispat kuralı sınırlandırılırken, hayatın olağan akışına aykırılığın düzenleme konusu edilerek normatif bir temele kavuşturulmamış olması da kanun koyucunun bilinçli tercihinin sonucu olduğu söylenebilir. Ancak buna rağmen, Yargıtay tarafından hayatın olağan akışına dayanılarak karar verilmeye devam edilmektedir. Zira senetle ispat kuralının delil başlangıcı dışındaki istisnaları, kuralı gerçek anlamda sınırlandıramamaktadır¹⁶⁴. Bu nedenle, oldukça sınırlı bir düzenlemeyle hayatın olağan akışına aykırılığın senetle ispat kuralının istisnalarına dahil edilmesi ve böylelikle muhtemel adaletsiz sonuçların önlenmesi mümkün olacaktır.

IV. Hayatın Olağan Akışı Kavramının Kanun Yollarında Denetlenmesi

A. İstinaf

Hukukumuzda, ilk derece mahkemesinde yapılan yargılamanın her durumda tamamen yenilenmesini gerektirmeyen dar anlamda istinaf yolu kabul edilmiştir¹⁶⁵.

¹⁶² Rona Serozan, **Hukukta Yöntem-Mantık**, İstanbul, 2017, s. 156, 166.

¹⁶³ Bkz. yuk. 3. Bölüm, III/A.

¹⁶⁴ Bkz. yuk. 3. Bölüm, III/A.

¹⁶⁵ Ejder Yılmaz, **İstinaf**, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2005, s. 56-57; Cenk Akil, **İstinaf Kavramı**, Ankara, Yetkin Yay., 2010, s. 196; Akkaya, **a.g.e.**, s. 103; Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 1386,1387; Özokes, **Pekcanitez Usûl**, s. 2244.

Bu kabulle, maddî gerçeğin ortaya çıkarılması ile yargılamanın makûl sürede bitirilmesi amaçlarının dengelenmiş olduğu ifade edilmiştir¹⁶⁶.

Bölge adliye mahkemesince yapılacak istinaf incelemesinde, temyiz incelemesinden farklı olarak hem hukukîlik denetimi hem vakıa denetimi yapılabilir¹⁶⁷. Buna göre, bir hukuk kuralının bulunduğu, yorumlandığı ve vakıaların hukukî nitelendirildiği aşamalarda yapılan hatalarla birlikte, vakıa tespitinde yapılan hatalar istinaf incelemesinde denetlenebilir ve gerektiğinde yeniden bir karar verilebilir.

İstinaf incelemesi, istinaf sebeplerini ve kamu düzenine aykırılık teşkil eden hâlleri içeren bir incelemeyi ifade eder¹⁶⁸. Bir diğer deyişle istinafta, istinaf sebepleriyle bağıllık esastır. İstinaf sebepleriyle bağıllığın, hukuka aykırılık hâllerini de kapsayıp kapsamadığı belirsizdir. Bir diğer ifadeyle, maddî hukuka ve usûl hukukuna aykırılıkların istinaf sebebi yapılmamış olmasına rağmen, hâkim tarafından göz önünde bulundurulup bulundurulamayacağı açık değildir. Ancak, açık ve kesin bir düzenlemeye sahip hâkimin hukuku re'sen uygulaması ilkesinin (HMK m. 33), kanun yollarında geçerli olmadığı veya sınırlı bir şekilde geçerli olduğuna dair açık bir hüküm bulunmadığından istinaf sebepleriyle bağıllık kuralı hukuka aykırılık hâllerini kapsamaz¹⁶⁹. İstinaf sebeplerine ilişkin bu açıklamayı yapmamızın sebebi, hayatın olağan akışı değerlendirmesinin hem vakıa hem hukuk alanında yer alıyor olmasıdır. İstinaf sebepleriyle bağıllığın kapsamına göre, hukuk alanında başvuru hayatın olağan akışı değerlendirmesi de istinafta resen incelenebilecektir. O hâlde, hayatın olağan akışının vakıaların hukukî nitelendirmesinde veya hukukî sonucun takdirinde kullanıldığı hâllerde, bu durum istinaf sebebi olarak

¹⁶⁶ Yılmaz, **İstinaf**, s. 56-57.

¹⁶⁷ Yılmaz, **İstinaf**, s. 56; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s. 2206 vd. İstinaf kanun yolunun aslî işlevinin vakıa tespitlerindeki yanlışlık ve eksiklikler olduğu hakkında bkz. Akkaya, **a.g.e.**, s. 210.

¹⁶⁸ Yılmaz, **İstinaf**, s. 73; Akil, **a.g.e.**, s. 197; Akkaya, **a.g.e.**, s. 262; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s. 2213.

¹⁶⁹ Murat Atalı, "Hâkimin Hukuku Re'sen Uygulaması İlkesi ve İstinaf İncelemesinin Sebebe Bağıllığı", **Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı, YBHD**, No: 2, 2022, s. 744-746. Maddî hukuk kurallarına aykırılık bakımından istinaf sebepleriyle bağıllık söz konusu olmazken usûl hukukuna aykırılık bakımından ikili bir ayırım yapılması gerektiği ve nispî istinaf sebeplerinin taraflarca ileri sürülmesi gerektiği hakkında bkz. Akkaya, **a.g.e.**, s. 262-263; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s. 2214-2215.

gösterilmemiş olsa bile istinaf incelemesinde hâkim tarafından re'sen dikkate alınacağını ifade edebiliriz. Vakıa tespitlerindeki ve delillerin değerlendirilmesindeki hatalar açısından ise istinaf sebepleriyle bağıllık ilkesi geçerlidir¹⁷⁰. Buna göre, ilk derece mahkemesince yapılan delil değerlendirmesi ve vakıa tespitlerinden taraflarca istinaf sebebi olarak gösterilmeyen hususlar, istinafta inceleme konusu yapılamayacaktır.

Tecrübe kurallarının yanlış kullanılmış olmasından veya yanlış tecrübe kuralının kullanılmış olmasından kaynaklı olarak vakıa tespiti hatalı hâle gelmişse bu husus maddî vakıaya ilişkin bir istinaf sebebi oluşturur¹⁷¹. O hâlde, ilk derece mahkemesince bir vakıanın doğruluğu olağan bir durum olarak kabul edilerek hayatın olağan akışına uygun bulunmuş ancak hayatın olağan akışı yanlış tespit edilmişse yani anılan husus olağan bir nitelik arz etmiyorsa bu durum bir istinaf sebebi yapılabilir. Öte yandan delillerin yanlış değerlendirilerek hatalı bir sonuç çıkarılmış olması veya delillerin serbestçe değerlendirilme yetkisinin yanlış kullanılmış olması da maddî vakıaya ilişkin bir istinaf sebebi oluşturacaktır¹⁷². Örneğin, ilk derece mahkemesince beyanına itibar edilen tanığın beyanının, hayat tecrübelerine ve hayatın olağan akışına göre güvenilir olmadığına dair şüpheler varsa veya farklı bir sonuca da ulaşılabilceği düşünölmekteyse bu husus da istinaf sebebi olabilecektir.

Delillerin değerlendirilmesi ile vakıa tespitinin hayatın olağan akışına uygun olup olmaması, istinafta yapılan inceleme kapsamında dikkate alınmaktadır. Öyle ki, bölge adliye mahkemelerince verilen pek çok kararda bu husus açıkça ifade edilmektedir: “*mahkemece hukuki ilişkinin nitelendirilmesine, vakıa mahkemesi hakiminin objektif, mantıksal ve hayatın olağan akışına uygun, dosyadaki delillerle çelişmeyen tespit ve değerlendirmesine ve uyuşmazlığa uygulanması gereken hukuk kurallarına göre, HMK'nın 355. maddesi uyarınca istinaf sebepleriyle sınırlı olarak ve re'sen kamu düzeni yönünden yapılan inceleme sonucu, ilk derece mahkemesinin vakıa ve hukuki değerlendirmesinde usul ve esas yönünden yasaya aykırılık*

¹⁷⁰ Akkaya, **a.g.e.**, s. 262; Özekes, **Pekcanıtez Usûl**, s. 2214; Atalı, **a.g.m.**, s. 746.

¹⁷¹ Akil, **a.g.e.**, s. 364-365; Akkaya, **a.g.e.**, s. 213.

¹⁷² Akil, **a.g.e.**, s. 364-365; Akkaya, **a.g.e.**, s. 212, 270.

bulunmadığı kanaatine varıldığından istinaf başvurusunun 6100 Sayılı HMK'nın 353/1-b-1 bendi uyarınca esastan reddine"¹⁷³ Görüldüğü üzere, vakıa mahkemesince yapılan tespit ve değerlendirmeler karardaki nitelikleri (ve bu arada hayatın olağan akışına uygun olma şartını) taşıyorsa, o vakıa tespitleri açısından bir eksiklik veya hata olsa da bu durum istinaf sebebi olarak değerlendirilemeyecektir. Sonuçta, yapılan vakıa tespitinin diğer şartlarla birlikte hayatın olağan akışına uygunluk şartını sağlaması, bölge adliye mahkemeleri tarafından yerine getirilen denetimin bir kriterini oluşturmaktadır.

B. Temyiz

1. Vakıaların Nitelendirilmesi

Temyiz kanun yolunda, alt derece mahkemelerce verilen hükmün hukuka uygunluğu (hukukun yanlış uygulanmış veya hiç uygulanmamış olması) denetlenir¹⁷⁴. Dolayısıyla, temyiz mahkemesi tarafından yapılan denetim vakıa denetimi değil hukuk denetimi veya hukukîlik denetimidir. Hukukîlik denetimi, vakıa tespitinin yapılmasından sonraki aşama olan hukukun uygulanması aşamasının denetlenmesidir. Buna göre, vakıalara uygun bir hukuk kuralının bulunması, yorumlanması ve vakıaların hukukî nitelendirmesinin yapılması (anlamına gelen atılma) faaliyeti, hukukun uygulanması kapsamındadır ve bu aşamalarda yapılan hatalar temyiz mahkemesinin denetim alanını ifade eder¹⁷⁵.

Hayatın olağan akışına göre değerlendirme ve sonuca varma yalnızca delillerin değerlendirilmesi ve vakıa tespiti alanında değil, vakıaların hukukî nitelendirmesi ve hukukî sonucun belirlenmesi alanında da görülür¹⁷⁶. Hayatın

¹⁷³ Adana BAM 1. HD, 14.10.2022, E. 2021/1802 K. 2022/1509 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası). Benzer değerlendirmeyi içeren kararlar: İstanbul BAM 44. HD, 25.11.2021, E. 2020/626 K. 2021/1431 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası); Van BAM 3. HD, 22.10.2020, E. 2020/1056 K. 2020/893 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası)

¹⁷⁴ Kuru, Aydın, **El Kitabı**, s. 1386, 1387; Yıldırım, **Delillerin Değerlendirilmesi**, s. 265; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s. 2213, 2277, 2301, 2350; Bolayır, **Temyiz**, s. 223; Hakan Pekcanitez, "Hukuk Muhakemeleri Kanununa Göre Temyiz Kanun Yolunda Yargısal Denetiminin Sınırı Maddi ve Hukukî Denetim", **Temyiz İncelemesinde Hukuki Denetimin Sınırları Türk Hukuku İstinaf Reformu Sonrası Mukayeseli Hukuk Sempozyum Bildirileri Kitabı**, Ankara, 2018, s. 221 vd.

¹⁷⁵ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 18, 42-48; Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 491; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s. 2301-2302; Pekcanitez, **Yargısal Denetimin Sınırı**, s. 222; Rosenberg, Schwab, Gottwald, **a.g.e.**, s. 895 Rn 24-26.

¹⁷⁶ Bkz. yuk. 1. Bölüm, III/A.

olağan akışının hangi aşamada kullanıldığı temyiz denetimi açısından önemlidir. Zira hukukun uygulanması kapsamında başvuru hayatın olağan akışı değerlendirmesinin denetlenebileceğinde şüphe yoktur.

Hukukî nitelendirme aşamasında, hayatın olağan akışı ve tecrübe kuralları hukuk kuralları olmamasına rağmen, hukukun uygulanmasında kullanıldığından hukukîlik denetimi kapsamında denetlenebilir¹⁷⁷. Örneğin muris muvazaasında, yapılan kazandırmanın mirasçılarının miras hakkına zarar verme amacıyla yapıp yapılmadığının tespiti için bu kazandırmanın hayatın olağan akışına uygun olup olmadığı değerlendirilmektedir¹⁷⁸. Burada, hayatın olağan akışı kavramına, somut vakıaların (gerçekleştirilen tasarrufların) varlığı veya yokluğu noktasında değil, muvazaa olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği noktasında başvurulmaktadır. Bu örnekte ve yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi¹⁷⁹, hayatın olağan akışı değerlendirmesine hukuk alanında başvuru durumların, Yargıtay'ın denetimi kapsamında olmasında şüphe edilmemelidir.

2. Vakıaların Tespiti

Vakıa tespiti, vakıaların hukukî nitelendirilmesinden ve hukukî sonucun tanınmasından önceki bir aşamadır. Bizim bu sıralamaya aykırı olarak vakıaların tespitini, vakıaların nitelendirilmesi başlıından sonra ele almamızın sebebi, vakıaların hukukî nitelendirilmesinin de dahil olduğu hukuk alanının temyiz aslı alanı olmasıdır.

Hayatın olağan akışı kavramına ve diğer değerlendirme kriterlerine, hukukun uygulanmasının yanında ve daha yoğun olarak delillerin değerlendirilmesi ile vakıa tespitinde başvuru. Bu aşamada başvuru hayatın olağan akışı değerlendirmesinin temyiz kanun yolunda denetlenip denetlenemeyeceği sorusuna da cevap verilmelidir. Öncelikle, delillerin değerlendirilmesi ve vakıa tespitinin temyiz

¹⁷⁷ Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 100-102; Üstündağ, **a.g.e.**, s. 844; Topuz, **Karinelerle İspat**, s. 125; Pekcanitez, **Yargısal Denetimin Sınırı**, s.232-233. Alman hukukunda da vakıaların hukukî nitelendirmesinde tecrübe kurallarına aykırı davranılmış olması hukukîlik denetimi kapsamında bir temyiz sebebi olarak görülmektedir. Bkz. Rosenberg, Schwab, Gottwald, **a.g.e.**, s. 896 Rn.30.

¹⁷⁸ Murat Topuz, “Yargıtay Kararları Işığında Muris Muvazaasının Varlığını Gösteren Emareler”, **İKÜHFD**, C: XV, No: 2, 2016, s. 718.

¹⁷⁹ Bkz. yuk. 1. Bölüm, III/A.

kanun yolunda denetlenemeyeceği¹⁸⁰, temyiz mahkemesi olan Yargıtay'ın böyle bir denetim yapma imkânıyla donatılmadığı ifade edilmelidir¹⁸¹. Zira, Yargıtay tarafından dosya üzerinden sınırlı imkânlarla yapılan inceleme, vakıa tespiti ve delillerin değerlendirilmesinin denetlenmesine uygun değildir¹⁸². Öyle ki, temyiz aşamasında tanık dinlemek veya tarafları isticvap etmek ya da keşif veya bilirkişiye başvurmak mümkün değildir. Her ne kadar bu delillerin içeriği dava dosyasından erişilebilir olsa da davayı yürüten hâkimin gözlemlediği şekliyle dosyaya aktarılması ve algılanabilmesi mümkün olmaz. Örneğin, tanığın psikolojisinin, beyanlarındaki samimiyeti belirten ipuçlarının tam olarak yazıya geçirilmesi mümkün değildir. En nihayetinde Yargıtay tarafından denetlenen, dava konusu olay değil o olay hakkında verilmiş hükümdür¹⁸³. Ayrıca, temyiz merciinin hukukun uygulanmasında birliğin sağlanmasına yönelik amacının, somut olay adaletinin sağlanması amacına göre ağır bastığı¹⁸⁴ düşünüldüğünde de vakıa tespitlerinin ve delillerin değerlendirilmesinin temyiz denetimi kapsamına girmemesi anlaşılabilir.

Yargıtay'ın delillerin değerlendirilmesi ve vakıaların tespiti noktasında kural olarak yetkisiz olduğu ifade edildikten sonra, bunun da mutlak olmadığı belirtilmelidir. Zira, sınırlı hallerde bu alanın da Yargıtay tarafından denetlenebileceği çoğunlukla kabul edilmektedir¹⁸⁵. Buna göre, delil

¹⁸⁰ HMK m. 198'in delillerin hâkim tarafından serbestçe değerlendirileceğini belirtmekteki gayesinin, delil değerlendirmesini hâkim dışında birinin yapmasını önlemek için değil, delil değerlendirmesine Yargıtay'ın müdahale edemeyeceğini ifade etmek içindir. Bkz. Umar, *Şerh*, s. 609.

¹⁸¹ Gürdoğan, *Vakıa ve Hukuk*, s. 272-273; Sami Selçuk, "Temyiz Denetiminin Sınırları ve Bu Sınırlara Uymamanın Kaçınılamaz Sancılı Sonuçları/Açmazları/Tehlikeleri", *MÜHF-HAD*, C.XIX, No:2, 2013, s. 325, 336; Özekes, *Pekcanıtez Usûl*, s. 2277, 2298; Pekcanıtez, *Yargısal Denetimin Sınırı*, s.237; Bulut, *a.g.e.*, s. 200-201.

¹⁸² Gürdoğan, *Vakıa ve Hukuk*, s. 273-274.; Selçuk, *a.g.m.*, s.332-334; Özekes, *Pekcanıtez Usûl*, s.2277.

¹⁸³ Selçuk, *Temyiz Denetimi*, s. 335-339; Özekes, *Pekcanıtez Usûl*, s. 2299.

¹⁸⁴ Özekes, *Pekcanıtez Usûl*, s. 2151; Akil, *a.g.e.*, s. 204; Bulut, *a.g.e.*, s. 52-53. *Üstündağ Hukuk Usûlü Muhakemeleri Kanununda* her iki amaca da işaret eden düzenlemelerin mevcut olduğunu ifade etmiştir. Örneğin, temyiz yoluna başvuru sınırının düşük tutulmuş olması tarafların menfaatine, kanun yararına temyiz düzenlemesinin bulunması ise hukuk birliğinin sağlanması amacına yöneliktir. Bu konuda bkz. *Üstündağ*, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁸⁵ Gürdoğan, *Takdir Hakkı*, s. 30-31; Gürdoğan, *Vakıa ve Hukuk*, s. 274; *Üstündağ*, *a.g.e.*, s. 843; Bilge, Önen, *a.g.e.*, s. 654; Sivrihisarlı, *a.g.e.*, s. 121-122; Taşpınar-Ayvaz, *Temyiz İncelemesi*, s. 175; Selçuk, *Temyiz Denetimi*, s. 336; Pekcanıtez, *Yargısal Denetimin Sınırı*, s. 237; Özekes, *Pekcanıtez Usûl*, s.2299; Başözen, *a.g.e.*, s. 180; Göksu, *Vakıa ve Hukuk*, s. 344; Yavaş, *a.g.e.*, s. 367; Bulut, *a.g.e.*, s. 295-297.

değerlendirmesinde açık hata hâllerinde Yargıtay tarafından denetim yapılabilecektir¹⁸⁶. Ayrıca, dosya içeriğiyle çelişen vakıa tespitleri de denetim kapsamındadır¹⁸⁷. Keza, objektif ölçütlere, akla mantığa aykırı vakıa tespitleri de Yargıtay tarafından denetlenebilecektir¹⁸⁸. Son olarak, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına aykırı vakıa tespitleri bulunuyorsa ve bu aykırılık yeterli bir gerekçeyle inandırıcı bir şekilde ortaya konulamamışsa da Yargıtay tarafından müdahale edilebilmelidir¹⁸⁹. Yargıtay'ın bu yöndeki bir kararı¹⁹⁰ şu şekildedir: *“Çalışması karşılığında aldığı ücretle geçimini sağlayan davacının uzun yıllar boyunca ücret almadan çalışması hayatın olağan akışına aykırıdır. Dosyaya davalı tarafça sunulan "2013 yılı cari" şeklindeki dilekçe de gösterilmek suretiyle ve 6100 sayılı Kanunun 31. maddesi uyarınca hâkimin davayı aydınlatma ödevi kapsamında, davacının ücretlerini alıp almadığı hususu açıklattırılmalı, davacı beyanı ile tüm deliller birlikte değerlendirilmek suretiyle karar verilmelidir.”* Keza, yukarıda ifade edildiği gibi¹⁹¹ tanık beyanları, bilirkişi raporundaki tespit ve değerlendirmeler ve keşif kapsamındaki bilgi ve bulgular ile bunlardan yola çıkılarak yapılan vakıa tespitlerinin hayatın olağan akışına aykırı olması ve bu uyumsuzluğun sebebinin de ortaya konulamamış olması durumunda, verilen kararlar Yargıtay tarafından bozulmaktadır. Bu şekilde, alt derece mahkemeler tutarlı ve yeterli gerekçeler oluşturmaya sevk edilmektedir¹⁹².

¹⁸⁶ Üstündağ, **a.g.e.**, s. 843; Pekcanitez, **Yargısal Denetimin Sınırı**, s. 237; Yavaş, **a.g.e.**, s. 367. Açık hata hâlinin kapsamı ve sınırları somut olaya göre değişebileceğinden, bu konuda daha genel ilkelerin gözetilmesi gerektiği hakkında bkz. Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 123

¹⁸⁷ Gürdoğan, **Takdir Hakkı**, s. 30-31; Gürdoğan, **Vakıa ve Hukuk**, s. 274; Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 654; Taşpınar-Ayvaz, **Temyiz İncelemesi**, s. 175; Selçuk, **Temyiz Denetimi**, s. 336.

¹⁸⁸ Bilge, Önen, **a.g.e.**, s. 654; Taşpınar-Ayvaz, **Temyiz İncelemesi**, s. 175; Selçuk, **Temyiz Denetimi**, s. 336; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s.2299.

¹⁸⁹ Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 119-123; Taşpınar-Ayvaz, **Temyiz İncelemesi**, s. 175; Selçuk, **Temyiz Denetimi**, s. 336; Özekes, **Pekcanitez Usûl**, s.2299.

¹⁹⁰ Yarg. 22. HD, 12.06.2019, E. 2016/14878 K. 2019/12713 (Kazancı İçtihat Bilgi Bankası).

¹⁹¹ Bkz. yuk. 3. Bölüm, II.

¹⁹² Sivrihisarlı, Yargıtay'ın bu şekildeki yönlendirmesi sonucunda, alt derece mahkemelerin kararlarının tarafları tatmin edeceği ve onların hukuka güven duymalarını sağlayacağını ifade etmiştir. Bkz. Sivrihisarlı, **a.g.e.**, s. 122. Hayatın olağan akışına aykırı tespitlerin varlığına rağmen, bu durum ikna edici bir şekilde ortaya konulmuşsa artık bu tespitlere müdahale edilemeyecektir. Bkz. Bulut, **a.g.e.**, s. 297.

SONUÇ

Hayatın olağan akışı kavramı gerek uygulamada gerek teoride hukukçular tarafından sahiplenilen bir kavram olmuştur. Öyle ki Yargıtay, yakın tarihli bazı kararlarında; elli yıl öncesinden başlamak üzere genel yaşam deneyleri, yaşamın olağan akışı, olayların akışı ifadelerinin geçtiği (kendi) kararlarına atıf yaparak, hayatın olağan akışı kavramının uygulamada uzun zamandır kullanılan bir kavram olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla söz konusu kavram, değerlendirme ve muhakeme aşamalarında farklı isimlendirmelerle kullanılagelmiş bir kavramdır.

Hayatın olağan akışı kavramı, sık kullanımına rağmen kolay tanımlanabilen ve açıklanabilen bir kavram değildir. Söz konusu kavramı, taşıdığı sıfatlar ve özellikler üzerinden somutlaştırmak daha kolaydır. Buna göre, insanlar tarafından tekrarlanarak tipik, normal, sıradan, olağan hâle gelen olaylar silsilesi hayatın olağan akışını meydana getirir. Somut olaylardan elde edilen çıkarım ve tecrübeler hayatın olağan akışını şekillendirir. Mantık kuralları ve bilimsel bilgiler de hayatın olağan akışının dayanağını teşkil eden kurallardır. Bu yönüyle hayatın olağan akışının, belirttiğimiz kavramlarla somutlaşan üst bir kavram olduğunu ve muhakeme, değerlendirme, sonuç çıkarma faaliyetinde kendisine başvurulmuş bir ölçü hükmünde olduğunu söyleyebiliriz.

Hayatın olağan akışı, hukukun somut olaya uygulanması sırasında başvurulmuş bir kriterdir. Buna göre, bir delilin ispat gücünün tespitinde, delillerin değerlendirilmesi faaliyeti kapsamında, vakıa tespitinde, tespit edilen vakıaların hukuk kuralında yer alan koşul vakıaları oluşturup oluşturmadığı noktasında ve hukukî sonucun değerlendirmeye muhtaç olması durumunda hayatın olağan akışı kavramına başvurulabilmektedir. Hem hukuk hem vakıa alanında kendisine başvurulmuş bu kavram, vakıa veya hukuk kuralı niteliği taşımamaktadır. Ancak hukuk kuralları gibi hâkim tarafından resen tespit edilerek uygulanmaktadır.

Hayatın olağan akışı daha ziyade ispatta dikkate alınan bir kavramdır. Nitekim pek çok ispat kavramıyla da yakın ilişki içindedir. Özellikle sınırları ve kapsamı konusunda netlik olmayan karine, emare, tecrübe kuralı, ilk görünüş ispatı kavramları hayatın olağan akışının yakın ilişki içinde olduğu kavramlardır. Belirtmek

gerekir ki, tecrübe kurallarına dayanılarak sonuç çıkarılan hayatın olağan akışı değerlendirmesi, fiilî karinelerin yargılama pratiğindeki görünümünü teşkil eder.

Hayatın olağan akışı, medenî usûl hukukunun amacını teşkil eden gerçekliğe ulaşmaya katkı sağlar. Zira delillerin hatalı değerlendirilmesi veya yanlış vakıa tespitleri, bir dereceye kadar, hayatın olağan akışı değerlendirmesi sayesinde önlenabilir. Nitekim, bir vakıa iddiası veya bir tanık beyanı hayatın olağan akışına uygun değilse, söz konusu vakıanın gerçekliği veya ilgili tanık beyanının doğruluğu hususunda hâkimde kuvvetli bir şüphe oluşacaktır. Bu şüphe olumlu veya olumsuz bir şekilde giderilmedikçe o vakıa veya tanık beyanının hükmü etkilemesi mümkün olamayacaktır.

Davada taraflar ve diğer ilgililer hukukî dinlenilme hakkı kapsamında açıklamada bulunurken ve ispat hakkını kullanırken hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapabilirler. Bu doğrultuda, bir vakıanın veya bir delilin içeriğinin hayatın olağan akışına uygun olup olmadığına dönük açıklama yapabilirler. Öte yandan tarafların yaptıkları açıklamalar hâkim tarafından dikkate alınıp değerlendirilirken de hayatın olağan akışına başvurulabilmektedir. Nitekim uygulamada da tarafların açıklamaları veya itirazlarının hayatın olağan akışına uygunluğu hâkimler tarafından göz önünde bulundurulmakta ve söz konusu kıstas tarafların açıklamalarına dair olumlu veya olumsuz sonuçlara varılmasında gerekçe oluşturabilmektedir.

Hayatın olağan akışı değerlendirmesi ispat güçlüklerinin aşılması kapsamında da başvurulmuş bir kriterdir. İspatı zor olan bir vakıayı doğrudan ve kesin olarak veya yeterli seviyede ortaya koyan bir delil, işin niteliği gereği sunulamayabilir. Örneğin menfi vakıalar veya içsel vakıaları doğrudan ve yeterli seviyede ortaya koyan delil çoğunlukla mevcut değildir. Bu nitelikteki vakıa doğrudan ispatlanmak yerine, başka bazı vakıalar hayatın olağan akışına göre değerlendirilerek asıl vakıanın gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Belirtmek gerekir ki, ispat gücü olup olmamasından bağımsız olarak, komşu vakıalar hayatın olağan akışına göre değerlendirilip asıl vakıa hakkında sonuca varılmaktadır. Bu durumlarda emare ispatı veya ilk görünüş ispatı meydana gelebilir. Diğer bir ifadeyle, bir veya birden çok emare vakıadan

hayatın olağan akışına göre asıl vakıa hakkında kanaate varılan yargı kararlarında, somut uyuşmazlığa göre dolaylı ispat türlerinden herhangi biri uygulama alanı bulmuş olabilir.

Hayatın olağan akışına göre bir vakıanın varlığı sonucuna ulaşıldıktan sonra karşı taraf, bu kanaati karşı ispat faaliyetiyle yıkabilir. Bu kapsamda, hayatın olağan akışının dayandığı emare vakıanın gerçekleşmediğini ispat edebilir veya hayatın olağan akışının hatalı tespit edildiğini ileri sürebilir. Hayatın olağan akışına göre elde edilen kanaat, kanunî karinelerde olduğu gibi bir aksini ispat faaliyetiyle ortadan kaldırılmaz. Zira ortada özel bir ispat yükü kuralı mevcut değildir.

Bir vakıanın ispatı için gerekli ispat ölçüsüne ulaşıp ulaşılmadığı hususunda da hayatın olağan akışından faydalanılmaktadır. İspat faaliyetinde kesin delillerin kullanılmasının dışında, hâkimin gerekli ispat ölçüsüne ulaşıp ulaşmadığının tespiti kolay değildir. Bu durumda, hâkimin delillerin değerlendirilmesi faaliyeti sonucunda elde ettiği kanaat, bazı şüphelerin varlığına rağmen hayatın olağan akışına uygunsa artık gerekli ispat ölçüsüne ulaşıldığı sonucuna varılabilir. Başka bir ifadeyle, delillerin değerlendirilmesi ile ispat ölçüsünün yakın ilişkisi sebebiyle, delillerin değerlendirilmesinde başvurulanan hayatın olağan akışı kavramı da ispat ölçüsü ile yakından ilişkilidir.

Hayatın olağan akışı, hâkimin bir vakıa iddiası hakkında kanaat elde etmesini sağlamanın yanı sıra, Yargıtay kararlarında ispat yükünü dağıtan bir kriter olarak da kullanılmaktadır. Zira söz konusu kavram, Yargıtay kararlarında ispat yüküne ilişkin genel kuraldan hemen sonra bu kuralın istisnası mahiyetinde zikredilmekte ve Yargıtay'ın önceki kararlarında normal durum, zahir hâl veya zevahire uygun durum olarak geçen kıstasın devamı olarak kullanılmaktadır. Ancak, böyle bir kıstasa ihtiyaç yoktur. Zira, bir vakıadan lehine hak çıkaran tarafın o vakıayı ispat yükü altında olması şeklindeki kural, hayatın olağan akışı değerlendirmesine yer bırakmaksızın ispat yükünü belirlemeye elverişlidir. Hayatın olağan akışının aksini iddia edenin bu iddiası, çoğunlukla kendi lehine hak çıkardığı ayrı bir vakıa iddiası olup, buradaki ispat yükü sorunu genel kuralla çözülebilir. Bir vakıa iddiasının hayatın olağan akışına uygun bulunarak ispatlanmış sayılması hâlinde, ispatlanmış

sayılan o vakıa açısından karşı tarafa geçen, delil ikame yüküdür. Karşı taraf, ispatlanmış sayılan vakıanın hayatın olağan akışına uygun olmadığını veya normal durumu yansıtmadığını yahut hayatın olağan akışına göre vakıanın ispatlandığı sonucuna ulaşamayacağını ispat edecektir.

Hayatın olağan akışı delillerin değerlendirilmesinde başvurulacak bir ölçü niteliği taşır. Deliller hakkında en önemli ayırım, hukukumuzda kabul edilen delil sisteminin de bir sonucu olarak, kesin delil-takdirî delil ayırımıdır. Kesin delillerin delil değeri kanunda belirlenmiş olduğundan bu delillerden çıkan sonuç kabul edilmekle yetinilir. Ancak takdirî delillerin delil değeri, hâkim tarafından yapılacak takdir ve değerlendirme sonucunda ortaya konulur. Hâkim bu delilleri serbestçe değerlendirir ancak bu serbesti, keyfilik anlamına gelmez. Yapılacak değerlendirmenin mantık kurallarına, tecrübe kurallarına ve hayatın olağan akışına uygun olması gerekir. Bu değerlendirme kriterlerine uyularak yapılan değerlendirme hem hâkimin kanaatini objektif olarak ortaya koymasına hem de ulaşılan kanaatin kolaylıkla denetlenmesine olanak verir. Başka bir ifadeyle hâkimin değerlendirmesini keyfilikten uzaklaştıran, onun kanaate ulaşmasını ve ulaştığı kanaati gerekçelendirebilmesini sağlayan kriterlerden biri de hayatın olağan akışı kriteridir.

Takdirî deliller içinde uygulama alanı en geniş delil olan tanık beyanı değerlendirilirken hayatın olağan akışına sıklıkla başvurulmaktadır. Tanık beyanının güvenilirliğini etkileyen bilinçsiz (tanığın akılda tutma yeteneği gibi) ve bilinçli (menfaat ilişkisi gibi) sebeplerden dolayı hayatın olağan akışı ve diğer değerlendirme kriterlerine başvurulmalıdır. Böylece anılan beyana itibar edilip edilmeyeceği veya hangi kısımlarına itibar edileceği belirlenebilecektir.

Bilirkişi raporu da takdirî delillerden olup hâkim tarafından serbestçe değerlendirilir. Hâkim, taraflardan birinin itirazı üzerine veya resen rapordaki tespit ve değerlendirmenin hayatın olağan akışına uygun olmadığı yolunda bir kanaat edinirse bunun bilirkişi tarafından giderilmesini isteyebilir. Aksi hâlde Yargıtay, hayatın olağan akışına uygun olmayan tespit ve değerlendirmelerin açıklattırılması için verilen kararı bozabilecektir.

Keşif, uyuşmazlığın çözümü açısından önemli vakıalar hakkında, hâkimin bizzat bilgi toplaması ve incelemelerde bulunmasını ifade eder. Hâkim bu kapsamda elde ettiği bilgi, bulgu, iz ve emareleri hayatın olağan akışı ve diğer değerlendirme kriterlerine göre değerlendirir. Örneğin tanığın beyanı ile olay yerindeki emareleri hep birlikte değerlendirerek bir sonuca varmaya çalışır.

Senetle ispat kuralının geçerli olduğu alanda takdirî delillere başvurulmadığı gibi, fiilî karinelere ve hayatın olağan akışına göre de değerlendirme yapılamaz. Ancak bunun aksi yönde Yargıtay kararlarına rastlanmaktadır. Senetle ispat kuralının geçerli olduğu alanda hayatın olağan akışı değerlendirmesi yapılan Yargıtay kararları öğretide farklı gerekçelerle desteklenmiş veya eleştirilmiştir.

Senetle ispat kuralının istisnaları genel olarak dar kapsamlıdır. Senede bağlanmaması teamül olarak yerleşen hukukî işlemler ile delil başlangıcı istisnaları ise bu kuralı yumuşatacak nitelikte görülmüştür. Bu nedenle, senetle ispat kuralının geçerli olduğu bir alanda hayatın olağan akışına göre yapılan bir değerlendirmenin bu istisnaların kapsamına girebileceği düşünülebilir. Ayrıca teamül istisnasının gerekçesinde de hayatın olağan akışı kavramına atıf yapılmıştır. Taraflar arasında devam eden bir uygulama hayatın olağan akışına göre değerlendirildiğinde, ispat konusu hukukî işlemin de bu uygulama kapsamında senede bağlanmadığı öngörülebiliyorsa bu istisnanın uygulama alanı bulması gerekir. Öte yandan, bir hukukî işlemin senede bağlanmaması genel olarak hayatın olağan akışına uygun olsa bile madde metninde yer alan teamül şartı gerçekleşmedikçe bu istisnanın uygulama alanı bulması söz konusu olamayacaktır.

Senet içeriğinin hayatın olağan akışına aykırı bulunarak senetle ispat kuralının aşılması en fazla kambiyo senetlerinden kaynaklı menfî tespit davalarında, bedelsizlik iddiaları üzerine gündeme gelmektedir. Delil başlangıcı istisnası genel bir istisna olduğundan ve senetle ispat kuralını yumuşatacak nitelikte görüldüğünden, senet içeriğinin hayatın olağan akışına aykırılığının delil başlangıcı teşkil edebileceği ileri sürülmüştür. Gerçekten de taraf açıklamalarını içeren dilekçeler, duruşma tutanakları ve resmî mercilerden elde edilen bilgiler sonucunda objektifleşen durum (örneğin tarafların ekonomik durumları), hayatın olağan akışına göre söz konusu

senedin bedelsiz olduğunu gösterebilir. Ancak bu yönde bir genişletici yorumun, delil başlangıcının belge unsurunu ortadan kaldırmaması gerekir.

Yargıtay ve öğreti çoğunluğu hayatın olağan akışına açıkça aykırı bir senet içeriğine karşı, yani sınırlı hâllerde tanık dinletilebileceği görüşündedir. Ancak bu, her ne kadar senetle ispat kuralının istisnaları genişletici bir şekilde yorumlansa da, mevcut düzenlemeler karşısında sağlam bir temele oturmuş değildir. Söz konusu istisnaların darlığı sebebiyle bu konudaki ihtiyacı dönük bir düzenlemenin yapılması yerinde olacaktır.

Hayatın olağan akışı kriteri, kanun yollarında da göz önünde bulundurulmaktadır. İstinaf kanun yolunda, istinaf sebepleri ve kamu düzenine aykırılık hâlleri kapsamında bir inceleme yapılır. Ancak istinaf sebepleriyle bağlı olunmaksızın hukuka aykırılıklar denetlenebilir. Bunun sonucu olarak, vakıaların hukukî nitelendirilmesinde hayatın olağan akışına başvuru hâllerinde, bu durum istinaf sebebi yapılmaksızın incelenebilecekken; vakıa tespitlerindeki hayatın olağan akışına aykırılığın dikkate alınabilmesi için, istinaf sebebi olarak ileri sürülmesi gerekecektir. Vakıa tespitinde hayatın olağan akışı olarak görülen durumun olağan bir nitelik taşıması; delillerin hayatın olağan akışına aykırı olarak değerlendirilmiş olması ve hayatın olağan akışına aykırı bu duruma ilişkin inandırıcı bir gerekçe ortaya konulamaması, bu alandaki istinaf sebeplerine örnek verilebilir. Bölge adliye mahkemeleri de ilk derece mahkemelerinin objektif, mantıksal, hayatın olağan akışına uygun, delillerle uyumlu tespit ve değerlendirmesine müdahale etmemektedir.

Temyiz kanun yolunda kural olarak vakıa tespitleri ve delillerin değerlendirilmesi denetlenmemektedir. Ancak belli durumlarda, temyiz mahkemesinin vakıa alanında da denetim yapabileceği genel olarak kabul edilmektedir. Bunlardan biri de hayatın olağan akışına uygun olmayan ve bu uyumsuzluğun nedenlerinin ikna edici şekilde ortaya konmadığı vakıa tespitleridir. Böylece, alt derece mahkemeler, hukukî değerlendirmede olduğu gibi vakıa tespitlerinde de yeterli gerekçe oluşturmaya yönlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akil, Cenk: **İstinaf Kavramı**, Ankara, Yetkin Yay., 2010.
- Akil, Cenk/ Ercan Özler, Meltem: “Tanıklık Beyanının Delil Değerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir İnceleme (Yargıtay Hukuk Genel Kurulu’nun 25.02.2015 Tarihli Kararının Değerlendirilmesi)” **TAAD**, No: 34, s. 61-73.
- Akipek, Jale/ Akıntürk, Turgut/ Ateş, Derya: **Türk Medenî Hukuku Başlangıç Hükümleri Kişiler Hukuku**, 17. bs., Ankara, Beta Yay., 2021.
- Akkan, Mine: Medenî Usûl Hukukunda Tarafların Farklı Olması Durumunda Kesin Hükümün Delil Niteliği,” **DEÜHFD**, C. XI, Özel Sayı, 2009, s. 3-61.
- Akkaya, Tolga: **Medenî Usûl Hukukunda İstinaf**, Ankara, Yetkin Yay., 2009.
- Akyılmaz, Bahtiyar/ Sezginer, Murat/ Kaya, Cemil: **Türk İdari Yargılama Hukuku**, 6. bs., Ankara, Savaş Yay., 2021
- Alangoya, Yavuz: **Medeni Usul Hukukunda Vakıaların ve Delillerin Toplanmasına İlişkin İlkeler**,

İstanbul, İÜ Yayınları No:2571, 1979
(*Vakıalar ve Deliller*).

“Senede Karşı Senetle İspat Kuralı ve
“Hayatın Olağan Akışı Kavramı,”
Makaleler, Der. Mert Namlı, İstanbul, Beta
Yay., 2012, s. 257-269 (*Hayatın Olağan
Akışı*).

Alangoya, Yavuz/ Yıldırım, M. Kâmil/
Deren-Yıldırım, Nevhis:

**Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısı
Değerlendirme ve Önerileri**, İstanbul,
2006 (*Tasarı*).

Medeni Usul Hukuku Esasları, 7. bs.,
İstanbul, 2009 (*Usûl Hukuku*).

Albayrak Açı, Zeynep:

Medenî Usûl Hukukunda Keşif, Ankara,
Adalet Yay., 2019.

Albayrak, Hakan:

**Medeni Usul ve İcra İflas Hukukunda
Yaklaşık İspat**, Ankara, Yetkin Yay., 2013.

Antalya, O. Gökhan/ Topuz, Murat:

Medenî Hukuk, 4. bs., Ankara, Seçkin
Yay., 2021.

Arslan, Aziz Serkan:

**6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri
Kanunu Çerçevesinde Medenî Usûl
Hukukunda Delillerin Toplanması ve
Doğrudanlık İlkesi**, Ankara, Adalet Yay.,
2012.

Aslan, Kudret/ Akyol Aslan, Leyla:

“İlama Bağlı Para Alacağı İçin İlamsız
Takip Yapılması, Dürüstlük Kuralına ve
Hayatın Olağan Akışına Aykırı Mıdır?”
Prof. Dr. Ramazan Arslan’a Armağan, C.
I, Ankara, 2015, s. 195-251.

Arslan, Ramazan/ Yılmaz, Ejder/

Taşpınar Ayvaz, Sema/ Hanağası, Emel:

Medenî Usul Hukuku, 7. bs., Ankara,
Yetkin Yay., 2021.

Aşık, İbrahim:

Medenî Usûl Hukukunda Keşif, Ankara,
Seçkin Yay., 2019.

Atalay, Oğuz:

“Delil Kavramı Üzerine,” **Halûk Konuralp
Anısına Armağan**, Ankara, Yetkin Yay.,
2009, s. 129-137 (*Delil*).

“Emare İspatı,” **Manisa Barosu Dergisi**,
No: 70, 1999, s. 7–22 (*Emare*).

**Medeni Usul Hukukunda Menfi
Vakıaların İspatı**, İzmir, Dokuz Eylül
Üniversitesi Yayını, 2001 (*Menfi Vakıaların
İspatı*).

Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku,
15. bs., C. II, İstanbul, On İki Levha Yay.,
2017 (*Pekcanitez Usûl*).

Atalı, Murat:

“Hâkimin Hukuku Re’sen Uygulaması

İlkesi ve İstinaf İncelemesinin Sebebe Bağlılığı,” **Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı**, YBHD, No: 2, 2022, s. 733-752.

Atalı, Murat/ Ermenek, İbrahim/ Erdoğan,
Ersin:

Medenî Usûl Hukuku, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2021.

Başözen, Ahmet:

Medenî Usûl Hukukunda İlk Görünüş İspatı, Ankara, Adalet Yay., 2010.

Belgesay, Mustafa Reşit:

Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi Teoriler İspat Teorisi, 3. bs., İstanbul, Saka Matbaası, 1950 (*İspat Teorisi*).

Hukuk ve Ceza Usulü Muhakemesinde Deliller, İstanbul, Güven Basımevi, 1940 (*Deliller*).

Berkin, Necmeddin M.:

“Senetle İspat Mecburiyeti ve Kaidenin İstisnaları,” **İÜHFM**, 1950, C. XVI, No: 3-4, s. 799-821.

Bilge, Necip:

Hukuk Başlangıcı, Ankara, Turhan Yay., 2019.

Bilge, Necip/ Önen, Ergun:

Medenî Yargılama Hukuku Dersleri, 3. bs., Ankara, Sevinç Matbaası, 1978.

Bloomeyer, Arwed:

“Medeni Usul Hukukunda Delillerin Takdiri,” Çev. Turgut Akıntürk, **AÜHFD**, C: XXV, No: 3-4, 1968, s. 167-178.

Bolayır, Nur:

“Fransız Hukuku’ndaki Reform Çalışmaları Işığında Temyiz İncelemesinin Kapsamı,” **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 0 No: 2, 2017, s. 219-258 (*Temyiz*).

“Medenî Usûl Hukukunda İspat Hakkı ve İspat Hakkının Sınırları,” **Prof. Dr. Ejder Yılmaz’a Armağan**, C. I, Yetkin Yay., Ankara 2014, s. 555-585 (*İspat Hakkı*).

Börü, Levent:

Medenî Usul Hukukunda İddia ve Somutlaştırma Yükü, Ankara, Yetkin Yay., 2016.

Bulut, Uğur:

Medenî Usûl Hukukunda Temyiz İncelemesinin Kapsamı ve Sınırları, Ankara, Adalet Yay., 2022.

Cangül, Murat:

“Markanın Üçüncü Kişiler Tarafından Dürüstçe ve Ticari Hayatın Olağan Akışı İçinde Kullanımı,” **FSHD**, C. XIII, No: 50, 2017, s. 341-356.

Çam, Gülçin:

“Hukukta Hayatın Olağan Akışına Aykırılık Kavramının Bono Hakkında Uygulanabilirliği ve Yargıtay Kararları”,

BÜHFD, C. II, No: 3, 2021, s. 25-48.

Çiftçi, Pınar:

Medenî Yargılama Hukukunda İspat Hakkı ve Sınırlamaları, Ankara, Adalet Yay., 2018.

Çil, Şahin:

“6100 Sayılı HMK’ya Göre İş Yargısında İspat Yükü ve Deliller,” **İÜHF**, C. LXXII, No: 2, 2014, s. 87-102.

Demir, Abdullah:

“Yargıtay İçtihatlarındaki *Hayatın Olağan Akışı* Kriteri ve İslam Hukukundaki *Zahiri Hal Delili*”, **THD**, No: 28, 2008, s. 129-133.

Düllüoğlu, Neslihan:

“Medeni Usul Hukukunda Emarelerle İspat”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, Ankara, 2004.

Edis, Seyfullah:

Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri, 6. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997 (*Başlangıç Hükümleri*).

Erdoğan, Ersin/ Üçüncü S. Hilal:

“Bilirkişilik Kurumu ve Bilirkişi Raporunun Delil Değerine İlişkin Bazı Sorunlar,” **HHFD**, C. X, No: 1, 2020, s. 354-387.

Erdönmez, Güray:

Pekcanıtez Usûl Medenî Usûl Hukuku, 15. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., C: I,

2017 (*Pekcanitez Usûl Cilt I*).

Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku, 15. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., C: II, 2017 (*Pekcanitez Usûl Cilt II*).

Ermenek, İbrahim:

“Medeni Usul Hukukunda Şekilcilik,” **GÜHFD**, 2000, No:1-2. s. 142-180.

Erturgut, Mine:

Medeni Usul Hukukunda Elektronik İmzalı Belgelerin Delil Olarak Değerlendirilmesi, Ankara, Yetkin Yay., 2004.

Gaul, Hans Friedhelm:

“Yargılamanın Amacı Güncelliğini Koruyan Bir Konu,” Çev. Nevhis-Deren Yıldırım, **İlkeler Işığında Medeni Yargılama Hukuku**, 9. bs., Der. M. Kâmil Yıldırım, İstanbul, Beta Yay., 2017, s. 77-105.

Gedik, Doğan:

“İspatta Akıl Yürütme, Tecrübe Kuralları ve Karinelerin İşlevi,” **THD**, C: XII, No: 133, 2017, s. 48-57.

Göksoy, Yaşar Can:

“Kambiyo Senetlerine Dayalı Menfi Tespit Davalarında İspat Yüğü Açısından “Hayatın Olağan Akışı” Kavramı”, **Ticaret Hukuku Sempozyumu 2021 Bildiri Kitabı Sorunlar ve Çözüm Önerileri 9-12 Şubat 2021**, Yetkin Yay., Ankara, 2021, s. 539-561.

Göksu, Mustafa:

“6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu Çerçevesinde Senetle İspat Kuralları ve Bunların İstisnaları,” **HÜHFD**, C. I, No:1, 2011, s. 53–65 (*Senetle İspat*).

“(Hukuk Yargılamasında) Vakıa ve Hukuk,” **Halûk Konuralp Anısına Armağan**, Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 323-350 (*Vakıa ve Hukuk*).

Gümüşkaya, Gamze:

“**Vergi Hukukunda İspat**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2015.

Gürdoğan, Burhan:

Özel Hukuk Alanında Maddî Hukuk ve Yargılama Usûlü Yönünden Yargıcın Takdir Hakkının Yargıtayca Denetlenmesi, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1967 (*Takdir Hakkı*).

"Temyiz Mahkemesinin Kontrolü Bakımından; Vakıa ve Hukuk," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. XI, No:3, 1956, s. 258-285 (*Vakıa ve Hukuk*).

Jauernig, Othmar/ Hess, Burkhard:

Zivilprozessrecht, Juristische Kurz Lehrbücher, 30. Aufl., München, Beck C.H., 2011.

- Kale, Serdar: “Marka Davalarında Yargılama Usûlü,” **MİHBİR**, Adalet Bakanlığı Yayınları 8, Ankara, 2021, s. 71-98.
- Kale, Serdar/ Keser, Salih: “Medeni Yargılama Hukukunda Delil Sistemi,” **MÜHF-HAD**, C.XXI, No:2, 2016, s. 701-725.
- Kaneti, Selim/ Ekmekçi, Esra/ Güneş, Gülsen/ Kaşıkçı, Mahmut: **Vergi Hukuku**, 2. bs. İstanbul, Filiz Yayınevi, 2022.
- Kar, Bektaş: **İş Yargılaması Usulü**, Ankara, Yetkin Yay., 2019.
- Karakaş, Fatma Tülay: “Karine Kavramı, Kanuni Karineler ve Varsayımlar,” **AÜFHD**, C. LXII, No:3, 2013, s. 729-760.
- Karakoç, Yusuf: **Vergi Yargılaması Hukuku Ders Kitabı**, Ankara, Yetkin Yayınevi, 2021.
- Karlı, Abdurrahim: **Medenî Muhakeme Hukuku**, 5. bs., İstanbul, Filiz Yay., 2020.
- Karlı, Abdurrahim/ Koç, Evren/ Konuralp, Cengiz Serhat: **Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nda Problemler Konuları**, İstanbul, Alternatif Yay., 2014.

Keser, Leyla:

“İlk Görünüş İspatı (Prima Facie Beweis)”
Prof. Dr. Mahmut Tevfik Birselle
Armağan, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi
Yayını, 2001, s. 231-251 (*İlk Görünüş*).

Keser, Salih:

Medeni Yargılama Hukukunda Delil
Başlangıcı, İstanbul, On İki Levha Yay.,
2016 (*Delil Başlangıcı*).

Kiraz, Taylan Özgür:

“Senetle İspat Kuralı Karşısında Hayatın
Olağan Akışına Aykırılık Kriterinin Türk
Hukukunda İzlediği Seyir” **Avukatın El**
Kitabı, Ed. Talih Uyar, Ankara, Bilge Yay.,
2022, s. 529-551.

Koçhisarlıoğlu, Cengiz:

“Karine ve Borçlar Kanunun 96.
Maddesindeki Kusur Karinesi,” **YD**, C. X,
No: 7, 1984, s. 272-286.

Konuralp, Halûk:

Medenî Usul Hukukunda İspat
Kurallarının Zorlanan Sınırları, Tıpkı
Basım, Ankara, Yetkin Yay., 2009 (*İspatın*
Zorlanan Sınırları).

Medenî Usul Hukukunda Yazılı Delil
Başlangıcı, Tıpkı Basım, Ankara, Yetkin
Yay., 2009 (*Yazılı Delil Başlangıcı*).

Konuralp, Halûk/ Tercan, Erdal:

“Türk Medenî Kanunun Başlangıç
Hükümleri ile Kişiler Hukuku Hükümlerinin
Medenî Usûl ve İcra İflâs Hukuku

Açısından Değerlendirilmesi,” **Medenî Usûl ve İcra İflas Hukukçuları Toplantısı – 1: Yeni Türk Medenî Kanunu’nun Medenî Usûl ve İcra İflas Hukuku Bakımından Değerlendirilmesi**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 2002, s. 3-37.

Koral, Rabi:

“Takdiri İspat Vasıtaları,” **İÜHFİM**, C. XII, No: 4, s. 1165-1174.

Kunter, Nurullah/ Yenisey, Feridun/
Nuhoğlu, Ayşe:

Muhakeme Hukuku Dahı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku, 18. bs., İstanbul, Beta Yay., 2010.

Kurt, Nesibe:

“Medenî Yargılama Hukukunda Doğrudan Doğrualık İlkesi,” **Prof. Dr. Bilge Öztan’a Armağan**, Ankara, Turhan Yay., 2008, s. 133-144.

Kuru, Baki:

Hukuk Muhakemeleri Usulü, 6. bs., İstanbul, Beta Yay., C: II, 2001 (*Şerh Cilt II*).

Hukuk Muhakemeleri Usulü, 6. bs., İstanbul, Beta Yay., C: III, 2001 (*Şerh Cilt III*).

İcra ve İflâs Hukuku, 3. bs., İstanbul, C: IV, 1997 (*Şerh Cilt IV*).

Kuru, Baki/ Aydın, Burak:

Medenî Usul Hukuku Ders Kitabı (İstinaf Sistemine Göre Yazılmış), 5. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2021 (*Ders Kitabı*).

Medenî Usul Hukuku El Kitabı, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: I, 2021 (*El Kitabı*).

Medenî Usul Hukuku El Kitabı, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: II, 2021 (*El Kitabı*).

Meriç, Nedim:

“Türk ve Alman Hukukunda Tanık Delilinin Değerlendirilmesi,” **MİHDER**, No: 1, 2005, s. 89-121.

Musielak, Hans-Joachim/ Voit, Wolfgang:

Zivilprozessordnung: ZPO mit Gerichtsverfassungsgesetz
Kommentar, 18. Aufl., München, Verlag Franz Fahlen, 2021.

Oğuzman, Kemal/ Barlas, Nami:

Medeni Hukuk, 27. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., 2021.

Özekes, Muhammet:

“Dava Dilekçesinde Hukukî Sebep Bildirmek Zorunludur,” **Halûk Konuralp Anısına Armağan,** Ankara, Yetkin Yay., 2009, s. 745-781 (*Hukukî Sebep*).

“İş Akdinin Sona Ermesinde Boşa Atılan

İmza”, AÜHFD, C. LI, No: 3, 2002, s. 51-64 (*Boşa Atılan imza*).

Medenî Usûl Hukukunda Hukukî Dinlenilme Hakkı, Ankara, Yetkin Yay., 2003 (*Hukukî Dinlenilme*).

Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku, 15. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., C: III, 2017 (*Pekcanitez Usûl*).

Pekcanitez, Hakan:

Pekcanitez Usûl Medenî Usûl Hukuku, 15. bs., İstanbul, On İki Levha Yay., C: I, 2017 (*Pekcanitez Usûl*).

“Hukukî Dinlenilme Hakkı”, **Prof. Dr. Seyfullah Edis'e Armağan**, İzmir, 2000, s. 753-791 (*Hukukî Dinlenilme*).

“Hukuk Muhakemeleri Kanununa Göre Temyiz Kanun Yolunda Yargısal Denetiminin Sınırı Maddi ve Hukukî Denetim”, **Temyiz İncelemesinde Hukuki Denetimin Sınırları Türk Hukuku İstinaf Reformu Sonrası Mukayeseli Hukuk Sempozyum Bildirileri Kitabı**, Ankara, 2018, s. 217-251 (*Yargısal Denetimin Sınırı*).

Peksöz, Vildan:

“Hukuk Muhakemesi Kapsamında Karineler ve Faturanın Hukukî Niteliği”,

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı,
İstanbul, 2014 (*Karineler ve Fatura*).

“Ziynet Eşyalarının İddiasında İspat Yüğü,”
İÜHF, C. LXXIX No: 1, 2021, s. 193-
209 (*Ziynet Eşyaları*).

Postacıoğlu, İlhan E.:

Şehadetle İspat Memnuiyeti ve Hudutları,
2. bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi
Yayınları: 1071, Baha Matbaası, 1964
(*Şehadetle İspat*).

Postacıoğlu, İlhan E./ Altay, Sümer:

Medeni Usul Hukuku Dersleri, 8. bs.,
İstanbul, Vedat Yay., 2020.

Rosenberg, Leo/ Schwab, Karl Heinz/
Gottwald, Peter:

Zivilprozessrecht, 18. Aufl., München,
C.H.Beck Verlag, 2018.

Rüzgaresen, Cumhur:

**Medenî Muhakeme Hukukunda Usûl
Ekonomisi İlkesi**, Ankara, Yetkin Yay.,
2013.

Schneider, Egon:

Beweis und Beweiswürdigung, 5. Aufl.,
Verlag Franz Vahlen, München, 1994.

Selçuk, Sami:

“Temyiz Denetiminin Sınırları Ve Bu
Sınırlara Uymamanın Kaçınılamaz Sancılı
Sonuçları/Açmazları/Tehlikeleri,” **MÜHF-
HAD**, C. XIX, No:2, 2013.

Sivrihisarlı, Ömer:

Hukuk Yargılamasında Maddi Hukuka İlişkin Temyiz Nedenleri ve Yargıtay Denetiminin Kapsamı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları: 2379, Hukuk Fakültesi Yayınları: 536, 1979.

Sözer, Ali Nazım:

“Sosyal Sigorta Hukukunda ve İş Hukukunda Gai Yorum Eşyanın Tabiatı ve Hayatın olağan Akışı,” **İSGHD**, C: XIII, No: 50, 2016, s. 631-697.

Tanrıver, Süha:

Hukukumuzda Bilirkişilik, Ankara, Yetkin Yay., 2021 (*Bilirkişilik*).

Medeni Usul Hukuku, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: I, 2021 (*Usûl*).

Taşpınar, Sema:

“Fiili Karinelerin İspat Yükünün Dağılımındaki Rolü,” **AÜHFD**, C. I, No:4, 1996, s. 533-572 (*Fiili Karineler*).

“İstinaftan Sonraki Temyiz İncelemesi ve Sonuçları,” Haz. Muhammet Özekes, **Medeni Usûl ve İcra İflas Hukukçuları Toplantısı: Medenî Usûl Hukukunda Kanun Yolları ve Arabuluculuk Kanun Tasarısı**, Türkiye Barolar Birliği, 2007, s. 151-207 (*Temyiz İncelemesi*).

“Medeni Yargılama Hukukunda Amaç

Sorunu,” **Av. Prof. Dr. Faruk Erem’e Armağan**, Ankara, TBB Yayını, 1999, s. 759-787 (*Amaç Sorunu*).

Medeni Yargılama Hukukunda İspat Sözleşmeleri, Ankara, Yetkin Yay., 2001 (*İspat Sözleşmeleri*).

Tercan, Erdal:

Medenî Usul Hukukunda Tarafların İsticvabı (Tarafların Bilgisine Delil Olarak Başvurulması), Ankara, Yetkin Yay., 2001.

Tok, Ozan:

Medeni Usul Hukukunda Delil Başlangıcı, Ankara, Seçkin Yay., 2016.

Topuz, Gökçen:

Medeni Usul Hukukunda Karinelerle İspat, Ankara, Yetkin Yay., 2012 (*Karinelerle İspat*).

Topuz, Murat:

“Yargıtay Kararları Işığında Muris Muvazaasının Varlığını Gösteren Emareler,” **İKÜHFD**, C. XV, No: 2, 2016, s. 709-727 (*Muris Muvazaası*).

Toraman, Barış:

Medeni Usûl Hukukunda Bilirkişi İncelemesi (6754 sayılı Bilirkişilik Kanunu ile Getirilen Yenilikler Çerçevesinde), Ankara, Yetkin Yay., 2017 (*Bilirkişilik*).

“Medenî Usûl Hukukunda İspat Hakkına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler,” **DEÜHFD, Prof. Dr. Hakan Pekcanıtez’e Armağan**, C. XVI, Özel Sayı, 2014, s. 1483-1523 (*İspat Hakkı*).

Türk, Ahmet:

“Kambiyo Senedi Borçlusunu Tarafından Açılan Bedelsizliğe ve Hükümsüzlüğe dayalı Menfi Tespit Davalarının Gösterdiği Özellikler,” **DEÜHFD**, C. 7, Özel Sayı, 2005, s. 307-382.

Tüzemen Atik, Ebru:

Açık Kambiyo Senetleri, 3. bs., Ankara, Seçkin Yay., 2021.

“Kambiyo Senetlerinde Senet Bedelinin Farklı Şekillerde Gösterilmesi ve Hayatın Olağan Akışına Aykırılık Kistası,” **Selçuk Hukuk Kongresi 2020 Özel Hukuk Tebliğleri Tam Metin Kitabı**, 2020, s. 65-89.

Umar, Bilge:

Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2014 (*Şerh*).

Umar, Bilge/ Yılmaz, Ejder:

İsbat Yükü, 2. bs., İstanbul, Kazancı Hukuk Yayınları, 1980.

Uyar, Talih:

“Hayatın Olağan Akışına Aykırı Olduğu” Gerekçesiyle “Bir Senedin İptaline” Karar Verilebilir Mi?” **LHD**, C. XIII, No: 151,

2015, s. 195-201 (*Hayatın Olağan Akışı 1*).

“Tasarrufun İptali Davalarında “Alacağın Gerçek Olması” ve “Hayatın Olağan Akışına Uygunluk” Koşullarının Uygulamada Yarattığı Sorunlar,” **LHD**, C. XVIII, No: 205, 2020, s. 267-308 (*Hayatın Olağan Akışı 2*).

Ülgen, Hüseyin/ Helvacı, Mehmet/ Kaya,
Arslan/ Nomer Ertan, Füsün N.:

Kıymetli Evrak Hukuku, 14. bs., İstanbul,
Vedat Yay., 2021

Ürcan, Gülümden:

“Bireysel İş Uyuşmazlıklarında Senetle İspat,” **75. Yaş Günü İçin Baki Kuru Armağan’ı**, Ankara, 2004, s. 767-815.

Üstündağ, Saim:

Medeni Yargılama Hukuku, 7. bs.,
İstanbul, Nesil Matbaacılık, 2000.

Yasin, Melikşah:

İdari Yargılama Usulünde İspat, İstanbul,
On İki Levha Yay., 2015.

Yavaş, Murat:

Senetle İspat ve Senede Karşı Senetle İspat Kuralları ile Bu Kuralların İstisnaları, Ankara, Seçkin Yay., 2020.

Yıldırım, M. Kâmil:

“Senetle İspat Kuralının Türk Medeni Yargılama Hukukundaki Önemi,” **İlkeler İşği Altında Medeni Yargılama Hukuku**, 9. bs., İstanbul, 2017 (*Senetle İspatın Önemi*).

Medeni Usul Hukukunda Delillerin Değerlendirilmesi, İstanbul, Kazancı Kitap, 1990 (*Delillerin Değerlendirilmesi*).

Yıldız, Ali Kemal:

“Ceza Muhakemesinde İspat ve Delillerin Değerlendirilmesi,” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2002.

Yılmaz, Ejder:

İstinaf, 2. bs., Ankara, Yetkin Yay., 2005.

Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: I, 2021 (*Şerh Cilt I*).

Hukuk Muhakemeleri Kanunu Şerhi, 4. bs., Ankara, Yetkin Yay., C: III, 2021 (*Şerh Cilt III*).

“Usûl Ekonomisi,” **AÜHFD**, C. LVII, No: 1, 2008, s. 243-274 (*Usûl Ekonomisi*).

Yararlanılan Çevrimiçi Kaynaklar:

Beck-online: Die Datenbank: www.beck-online.beck.de

Legalbank Elektronik Hukuk Bankası: <https://legalbank.net>

Lexpera Hukuk Bilgi Sistemi: <https://lexpera.com.tr>

Kazancı İctihat Bilgi Bankası: <https://lib.kazanci.com.tr>

